

חברה ורווחה SOCIETY and WELFARE

דבעון לעבודה סוציאלית

אדר ב' תשע"ט // מרץ 2019 // כרך ל"ט חוברת 1

חברי המערכת:

ליאת איילון
אוניברסיטת בר-אילן

אלי בוכבינדר
אוניברסיטת חיפה

אשר בן אריה
האוניברסיטה העברית

יעל גירון
המכללה האקדמית צפת

אורלי דביר
איגוד העובדים הסוציאליים

הילה חיים-צוויג
משרד העבודה, הרווחה
והשירותים החברתיים

יאירה חממה-רו
אוניברסיטת אריאל

ענבל חרמוני
האגודה לקידום העבודה הסוציאלית

אהרן יורק
האגודה לקידום העבודה הסוציאלית

אילה כהן
המכללה האקדמית תל-חי

כרמית כץ
אוניברסיטת תל-אביב

מירב משה-גרודופסקי
המכללה האקדמית ספיר

אורית נוטמן-שורץ
המועצה לעבודה סוציאלית

ורד סלונים-נבו
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

שלהבת עטר-שוורץ
האוניברסיטה העברית

עינת פלד
אוניברסיטת תל-אביב

יקותיאל צבע
משרד העבודה, הרווחה,
והשירותים החברתיים

אייל קלנובר
המכללה האקדמית אשקלון

רונית ראובן-אבן זהב
המרכז האקדמי רופין

דיוויד רועה
אוניברסיטת חיפה

כתב העת *חברה ורווחה*, המתפרסם אחת לרבעון, נועד להרחיב ולהעמיק את הידע התיאורטי, המחקרי והיישומי של עובדים סוציאליים בישראל ושל אנשי מקצועות רווחה אחרים, כגון, פסיכולוגים, סוציולוגים, קרימינולוגים ועובדי בריאות הציבור. כתב העת מפרסם מאמרים אמפיריים ועיוניים על פי אמות מידה אקדמיות, העוסקים בהיבטים שונים ומגוונים של רווחה ברמת הפרט, המשפחה, הקהילה והחברה ושיש להם השלכות על התפיסה וההבנה של סוגיות *חברה ורווחה* שונות, על דרכי התערבות, ועל מדיניות.

מערכת כתב העת *חברה ורווחה* תשקול את פרסומם של מאמרים שטרם פורסמו בלבד, המתאימים לתחומי העניין של כתב העת, כפי שתקבע מזמן לזמן מערכת כתב העת.

הכללים הנהוגים בכתב העת *חברה ורווחה* מבטיחים שהליכי ההערכה של המאמרים שנשלחים אליו יהיו אובייקטיביים, איכותיים ויעילים, ועולים בקנה אחד עם המדיניות של כתב העת. סוגי המאמרים כוללים: מחקרים אמפיריים בשיטה כמותנית או איכותנית (בהיקף של עד 9000 מילים); תיאור התערבות ייחודית – "חכמת המעשה" (בהיקף של עד 6000 מילים); מאמרי סקירה וביקורת על גישה תיאורטית, התערבות או מדיניות (בהיקף של עד 6000 מילים); מאמרי פרספקטיבה – גישה חדשנית לטיפול בתופעה או סוגיה חברתית מהותית (בהיקף של עד 3000 מילים). כל המאמרים עוברים תהליך שיפוט מדעי לקבלת חוות הדעת על פי קריטריונים אחידים.

כתבי היד יישלחו לכתב העת *חברה ורווחה*, בגרסה עדכנית של תוכנת וורד, ברוח כפול, בגופנים (פונט) Times New Roman או David, גודל 12, בהתאם להנחיות הכנת מאמר המפורטות בעמוד *חברה ורווחה* באתר משרד הרווחה בכתובת להלן. יש לשלוח את כתב היד בארבעה קבצים נפרדים לכתובת הדואר האלקטרוני של המערכת (socwelf@gmail.com). כתבי יד אשר לא יוכנו לפי כל ההנחיות יוחזרו למחברים.

עמוד "חברה ורווחה" באתר משרד הרווחה:

http://www.molsa.gov.il/CommunityInfo/Magazine/Pages/RM_05_03.aspx

מען המערכת:

פרופ' ורדה סוסקולני, עורכת ראשית
ביה"ס לעבודה סוציאלית ע"ש לואיס וגבי וייספלד
אוניברסיטת בר-אילן
רמת גן 5290002
דוא"ל המערכת: socwelf@gmail.com

מען המנהלה, מחלקת המנויים ואינטרנט:

לאה כהן
האגף למחקר תכנון והכשרה
משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים
רח' קפלן 2, ירושלים 91008
טלפון: 02-6752507

דמי מנוי לכרך לשנה: 90 ש"ח
לסטודנט לשנה: 75 ש"ח
לגמלאי לשנה: 80 ש"ח
דמי מנוי לספרייה לשנה: 120 ש"ח

חברה ורווחה

רבעון

לעבודה סוציאלית

www.molsa.gov.il

עורכת ראשית:

פרופ' ורדה סוסקולני

עורך מדור

סוקרים ספרים:

ד"ר רוני אלפנדרי

עורכת לשון:

אהובה סתיו

עורכת לשון באנגלית:

מימי שניידרמן

רכות המערכת:

ענבר גולף

אדר ב' תשע"ט

מרץ 2019

כרך ל"ט

1

יוצא לאור על ידי משרד
הרווחה והאגודה לקידום
העבודה הסוציאלית, בשיתוף
מועצת בתי הספר לעבודה
סוציאלית בישראל

ISSN 0334-4029

תוכן העניינים

- 3 דבר העורכת
- 9 לקראת תיאוריה ופרקטיקה עדכנית להבנה והתמודדות עם אלימות פיזית בין בני-זוג: עדכון ושילוב עקרונות התיאוריה הפטריארכלית בתיאוריית המוטיבציות המגדריות – זאב וינשטוק
- 29 צעירים בטיפול בבריאות הנפש: צרכים, דפוסי שימוש ופיתוח מענים מותאמים, סקירת ספרות – גילי חטר-ישי, דויד רועה, ליאור ביטון וסיגל זלכה-מנו
- 49 אימהות 'ראויה' ואחרות: אימהות פלסטיניות בישראל ותוכניות 'מרווחה לעבודה' – ענת הרבסט-דבי, טל מלר ומהא כרכבי-סבאח
- 79 "יובל, תחליט אתה": חקר מקרה על קבלת החלטות בעבודה סוציאלית מודעת-עוני עם משפחות במשבר וילדים במצבי סיכון – יובל סער-הימן ומיכל קרומור-נבו
- 109 סגנונות הורות של אבות מהגרים מברית-המועצות לשעבר – מורן סגין-חסיד וסופי ד. וולש
- 137 "מחשב מסלול מחדש": חוויות הלמידה של סטודנטיות לתואר ראשון בעבודה סוציאלית בישראל – מירי קסטלר-פלג, אסתר זיכלינסקי ומיכל מחט-שמיר
- סוקרים ספרים**
- 165 למידה מהצלחות, מהדרה ליחסי גומלין – יונה רוזנפלד סוקר: יקותיאל צבע
- 167 קולות: עוני חדש בישראל – עמיה ליבליך סוקר: רוני סטריאר
- 169 בזכות מדינת הרווחה, מבחר ממאמריו של אברהם דורון – ג'וני גל ואבישי בנש (עורכים) סוקר: מנחם מוניקנדס
- חדש על המדף – סוקרים: רוני אלפנדרי ושרה פרידמן**
- 173 חבלי אנוש: הלידה בפסיכואנליזה ובקבלה – רות קרא-איונוב קניאל
- 173 קשב ופרשנות – וילפרד ר. ביון, עורך מדעי: רובי שונברגר
- 174 כתבים: פסיכולוגיית העצמי, התרומה הישראלית – איריס גבריאלי-רחבי, רחל קלע וקרינה גולדברג (עורכות)
- 174 היינץ קוהוט: התהוותו של פסיכואנליטיקאי – צ'ארלס ב. סטרוזייר
- 175 פרויד במבחן הקיבוץ: פסיכואנליזה והחינוך המשותף – גידו ליברמן
- 175 נשים בישימוץ: מרי וסירוב בשולי החברה – הנרייט דהאן כלב
- 176 סקס, תרופות ורוקנ'רול – ליאת איילון
- 177 The Structural Trauma of Western Culture – Yochai Ataria

דבר העורכת הראשית

אני כותבת את דבר העורכת הראשית עם סיום מערכת הבחירות לכנסת ה-21. מבלי להפחית מחשיבות הביטחון בנושא מרכזי לעצם החיים בישראל, אינני יכולה להימנע מלציין את העדרם של נושאים חברתיים במערכות הבחירות אשר ניהלו המפלגות הגדולות, שכל אחת מהן טענה כי היא מייצגת את העם ואת רחשי ליבו. חלק מהנושאים הוצנעו בסעיפים משניים במצעי מפלגות, אך אני תמהה: מדוע הם עמדו במרכז עניינין של "מפלגות חברתיות" קטנות בלבד? הרי הנושאים החברתיים הם אלו שאיתם מתמודדים האזרחים בחיי היום-יום; אלו שאינם מצליחים להתקיים בכבוד (מינימלי), שאינם מקבלים שירותי בריאות הולמים את צרכיהם, זוגות צעירים או חסרי דיור אחרים שאינם מצליחים לרכוש קורת גג, אלו המתמודדים עם האלימות הגואה בחברה, הן בתוך המשפחה והן בין אדם לרעהו, או אלימות המופנית כלפי אנשי מקצועות הטיפול (ובכללם עובדים סוציאליים), עם מחסור בחינוך בגיל הרך, עם תחבורה ציבורית קורסת ועוד. אלו הבעיות החברתיות הגדולות שאיתן נאבקים במערכות הרווחה, הבריאות, החינוך, השיכון – מערכות הסובלות באופן כרוני מתת-תקצוב בעשרות השנים האחרונות. תת-התקצוב משקף את השינויים בערכי מדינת ישראל, זו שהייתה פעם מדינת רווחה. קוראי כתב העת מוזמנים להשתתף בדרכים שונות במאבקים לקידום פתרונות שיביאו לצמצום לבעיות חברתיות אלו ואחרות, ובמיוחד להשמיע באוזני קובעי המדיניות את קולם של הפגיעים ביותר בחברה הישראלית.

כמה מאמרים בחוברת זו דווקא דנים בחלק מבעיות חברתיות אלו ומציעים גישות חדשות תיאורטיות או אמפיריות לטיפול בהם. במאמר הפותח את החוברת מציע זאב וינשטוק שילוב בין התיאוריה הפטריארכלית ותיאוריית המוטיבציות המגדריות כמסגרת תיאורטית חדשנית שיכולה לקדם הבנה והתמודדות עם אלימות פיזית שנוקטים שני בני-זוג. הצגת מסגרת זו מזמינה אנשי מקצוע אחרים מהאקדמיה ומהשדה לדיון ביקורתי בונה.

במאמר השני סוקרים גילי חטר-ישי, דויד רועה, ליאור ביטון וסיגל זילכה מנו את הצרכים, את דפוסי השימוש והמענים לטיפול בבריאות הנפש בקרב צעירים, קבוצת גיל שאינה זוכה דייה להתמקדות מחקרית. לדבריהם יש צורך להרחיב מענים ייחודיים לצעירים כדוגמת תוכנית הדספייס, שהחלה לפעול בישראל. בפסקת הפתיחה לעיל הזכרתי את הבעיות של מערכת הבריאות; אין חולק על כך שתחום בריאות

הנפש הוא מהתחומים הסובלים ביותר במערכת הבריאות ממחסור בתקצוב הולם, לא רק לטיפול אלא גם למניעה.

שני המאמרים הבאים עוסקים במענים שונים לצרכים של אנשים החיים בעוני. במאמר השלישי בחוברת מציגות ענת הרבסט-דבי, טל מלר ומהא כרכבי-סבאח את ממצאי מחקרן האיכותני בקרב אימהות פלסטיניות אזרחיות ישראל שהשתתפו בתוכניות 'מרווחה לעבודה'. אימהות אלו נמצאות בשוליות מרובה אך רואות חשיבות רבה בהשתלבות בעבודה בשכר, אם כי יחד עם זאת הן מדגישות גם את חשיבות הטיפול האישי שלהן בילדיהן. המחברות קוראות למעצבי מדיניות חברתית לבחון את התאמתן של התוכניות הקיימות לאימהות, ובמיוחד לאימהות פלסטיניות אזרחיות ישראל.

במאמר הרביעי מציגים יובל סער-הימן ומיכל קרומר-נבו ממד אחר של טיפול באנשים החיים בעוני. מאמר זה מוסיף על מאמרים קודמים שהציגו מסגרת תיאורטית ויישום אמפירי של עבודה סוציאלית מודעת-עוני. המאמר הנוכחי מתמקד בקבלת החלטות בעבודה סוציאלית מודעת-עוני עם משפחות במשבר ועם ילדים במצבי סיכון, ומציג דוגמה מפורטת של התערבות שבה השותפות בקבלת ההחלטות הביאה לפתרון במצב משבר חמור במשפחה שבה ילדים צעירים.

במאמר החמישי מתמקדות מורן סגין חסיד וסופי וולש באבות למתבגרים שעלו לישראל מברית-המועצות לשעבר. הן בחנו את סגנונות ההורות של האבות, אוכלוסייה שנחקרה מעט מאוד עד כה. ממצאי המחקר האיכותני מאירים את האבהות על רקע המעבר לארץ אחרת והקשיים הכרוכים בו, ומגבשים שלושה סגנונות שונים של אבהות, המצביעים על שבריריות מעמד של אבות לאחר הגירה. למחקר ראשוני זה השלכות חשובות לפרקטיקה של אנשי מקצועות שונים המטפלים במשפחות עולים עם ילדים צעירים או מתבגרים.

המאמר האחרון אינו עוסק בסוגיה חברתית אלא מציג מחקר על הדור הבא של עובדים סוציאליים. מירי קסטלר-פלג, אסתר זיכלינסקי ומיכל מחט-שמיר בחנו את חווית הלמידה של סטודנטיות לתואר ראשון בעבודה סוציאלית בישראל. שלוש התימות שעלו ממחקרן האיכותני מתארות תהליכים רפלקטיביים חשובים במהלך הלמידה, וביניהם תהליכים המובילים להתלבטות שבסופה ייתכן שחלק מהסטודנטיות יבחרו שלא לעבוד במקצוע. ממצאים אלו מצטרפים לקולות שעלו בדיונים במסגרות שונות על הצורך ברענון ובחשיבה מחודשת על ההוראה בבתי הספר לעבודה סוציאלית.

הנושאים השונים של המאמרים בחוברת משתקפים גם בספרים הנסקרים במדור "סוקרים ספרים". ספרו של יונה רוזנפלד, 'למידה מהצלחות', שסקר יקותיאל צבע,

מציג את משנתו של המחבר על חשיבות ההכרה בידע שבידי אנשים מאוכלוסיות מודרות, ועל שיתופם בתהליכי קבלת החלטות, בין אם בתהליך הטיפולי של העובד הסוציאלי או בקביעת מדיניות. את ספרה של עמיה ליבליך – 'קולות: עוני חדש בישראל' – שבו פירטה ראיונות רבים שערכה עם אנשים החיים בעוני – סקר רוני סטריאר. ג'וני גל ואבישי בניש ערכו מבחר ממאמריו של אברהם דורון, שכתב רבות על סוגיות שונות במדיניות הרווחה בישראל; מנחם מוניקנדם סקר ספר זה. רוני אלפנדרי סקר ספרים אחרים במדור "חדש על המדף".

פרופ' ורדה סוסקולני

עורכת ראשית

המשתתפים בחוברת:

מר ליאור ביטון, מרכז הדספייס בת-ים, עמותת אנו"ש

ד"ר ענת הרבסט-דבי, התוכנית ללימודי מגדר, היחידה ללימודים בינתחומיים, אוניברסיטת בר-אילן

פרופ' סופי ד. וולש, המחלקה לקרימינולוגיה, אוניברסיטת בר-אילן

פרופ' זאב וינשטוק, המרכז לחקר החברה, בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת חיפה

ד"ר אסתר זיכלינסקי, בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת אריאל

פרופ' סיגל זילכה-מנו, החוג לפסיכולוגיה, אוניברסיטת חיפה

גב' גילי חטר-ישי, דוקטורנטית בחוג לבריאות נפש קהילתית, אוניברסיטת חיפה

ד"ר מהא כרכבי-סבאח, עמיתת מחקר, המרכז לחקר המשפחה אוניברסיטת חיפה, עמיתת מחקר, מכון טרומן, האוניברסיטה העברית, ירושלים

פרופ' מנחם מוניקנדס, הפקולטה לעבודה סוציאלית, המכללה האקדמית אשקלון

ד"ר מיכל מחט-שמיר, בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת אריאל

ד"ר טל מלר, החוג למדעי ההתנהגות, המכללה האקדמית צפת

גב' מורן סגין חסיד, דוקטורנטית במחלקה לקרימינולוגיה, אוניברסיטת בר-אילן

פרופ' רוני סטריאר, בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת חיפה

מר יובל סער-הימן, דוקטורנט במחלקה לעבודה סוציאלית ע"ש שפיצר והמרכז הישראלי למחקר איכותני של אדם והחברה, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

ד"ר שרה פרידמן, בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת בר-אילן

מר יקותיאל צבע, האגף למחקר, תכנון והכשרה, משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים

ד"ר מירי קסטלר-פלג, בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת אריאל

פרופ' מיכל קרומר-נבו, המחלקה לעבודה סוציאלית ע"ש שפיצר, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

פרופ' דויד רועה, החוג לבריאות נפש קהילתית, אוניברסיטת חיפה

לקראת תיאוריה ופרקטיקה עדכנית להבנה והתמודדות עם אלימות פיזית בין בני-זוג: עדכון ושילוב עקרונות התיאוריה הפטריארכלית בתיאוריית המוטיבציות המגדריות

זאב וינשטוק

רקע: תחום הידע על אלימות בין בני-זוג מתאפיין במחלוקות לא פתורות המעכבות את התפתחותו. הבולטת בהן היא המחלוקת על ההבדלים בין המינים בשימוש באלימות בין בני-זוג.

מטרה: המאמר הנוכחי מציע מסגרת תיאורטית חדשה שתסייע לצמצם את המחלוקות ותקדם את התפתחות התחום. המסגרת המוצעת משלבת שתי תיאוריות העוסקות בתופעה מנקודות מוצא שונות: (1) התיאוריה הפטריארכלית הוותיקה, השמה דגש על המבנים החברתיים הרווחים ורואה במאזן הכוחות המגדרי – המוטה לטובת גברים ולרעת נשים בהקשרים חברתיים רבים – את הגורם העיקרי לאלימות בין בני-זוג. בהתאמה, תיאוריה זו מתמקדת בעיקר באלימות נגד נשים; (2) תיאוריית המוטיבציות המגדריות, החדשה יחסית בתחום, שמה דגש על תהליכים אבולוציוניים ותהליכי חברות לתפקידי מגדר. התיאוריה עוסקת באלימות שנוקטים שני המינים, ורואה בכשלים בתפקודם המגדרי את הגורם העיקרי לתופעה. בחינה זו מובילה לתובנה שבשילובן יתרונותיהן מועצמים ומגבולותיהן מופחתות.

השלכות: נבחנות ההשלכות התיאורטיות והפרקטיות של המסגרת התיאורטית המוצעת, ומוצעים קווים מנחים ראשוניים ליישומה.

מילות מפתח: אלימות בין בני-זוג, הפרדיגמה הפמיניסטית, התיאוריה הפטריארכלית, תיאוריית המוטיבציות המגדריות, טיפולוגיות באלימות בין בני-זוג, עימותים בין בני-זוג, הסלמה של עימותים בין בני-זוג.

מבוא

לאורך השנים הוצעו תיאוריות סוציולוגיות ופסיכולוגיות שונות להבנת היבטים שונים של האלימות במשפחה והתערבות בהם. תיאוריות אלה כוללות תיאוריות דינמיות, חברתיות, קוגניטיביות, ביולוגיות-התנהגותיות, מערכתיות, וזו רק רשימה חלקית ולא ממצה (תיאור כללי של התיאוריות השונות אפשר למצוא במאמרי הסקירה הבאים:

התקבל במערכת: 11.2017; אושר לפרסום: 8.2018; נוסח סופי: 8.2018.

(Hyde-Nolan & Juliao, 2012; Larsen, 2016). לכל אחת מהתיאוריות הללו מוקד התייחסות ייחודי, המספק הבנה ועקרונות להתערבות בבעיה. בולטת במיוחד התיאוריה הפטריארכלית לאלמות בין-בני-זוג (DeKeseredy, 2011; Dobash & Dobash, 1979), המובילה בעשורים האחרונים. הובלה זו אינה עולה בקנה אחד עם ממצאי מחקרים רבים שהצטברו בחמישים השנים האחרונות. המטרה העיקרית של המאמר הנוכחי היא להציג תיאוריה חלופית חדשה המכונה תיאוריית המוטיבציות המגדריות (Winstok, Weinberg, & Smadar-Dror, 2017), שלצד התיאוריה הפטריארכלית יוצרת מסגרת תיאורטית רחבה, מעמיקה, מתאימה לידע המחקרי שהצטבר, וחשוב מכול, קושרת בין התפיסות השונות הרווחות בתחום האלימות בין-בני-זוג. אף על פי שהאלימות הבין-זוגית כוללת צורות וסוגים שונים של התנהגויות, ולמרות הזיקה ביניהן, ממוקד המאמר הנוכחי באלימות פיזית.

על רקע המתחים והמחלוקות הרווחות בתחום זה ראוי להקדים ולציין כי מחבר המאמר שייך לזרם של חוקרים המכונים "חוקרי אלימות במשפחה". חוקרים אלו מזהים את הדינמיקה הבין-זוגית כגורם עיקרי לבעיה. גישתם של חוקרים אלו שונה מגישתם של חוקרים המכונים "חוקרים פמיניסטים" או "חוקרי מגדר" המזהים את המבנה החברתי המוטע מגדרית כגורם העיקרי של הבעיה. למרות הבדלי גישה מהותיים אלו, חוקרי אלימות במשפחה, כמו החוקרים הפמיניסטים, מחויבים לזכויות אדם ולשוויון מגדרי באותה מידה.

נקודת המבט של התיאוריה הפטריארכלית ועקרונות היסוד שלה

התיאוריה הפטריארכלית פותחה במסגרת הפרדיגמה הפמיניסטית. פרדיגמה זו אינה מקשה אחת ויש בה גישות וזרמים שונים (DeKeseredy, 2011). גישות וזרמים אלה יצרו כמה גרסאות של התיאוריה, ובהן דגשים תיאורטיים ויישומיים שונים, ולכן אין להציגה כתיאוריה אחת, אחידה ומגובשת. עם זאת, למרות הגרסאות השונות, נקודת המבט של התיאוריה על המציאות המגדרית מגובשת למדי: המבנה החברתי הפטריארכלי המאפיין את רוב החברות בעולם, לרבות חברות המגדירות עצמן ליברליות-שוויוניות, מאפשר לגברים לתפוס מקום מרכזי ודומיננטי בחיים החברתיים, ובכך לדחוק את הנשים לשוליים (ראו לדוגמה: Hunnicutt, 2009).

מאזן הכוחות המגדרי המוטע מעמיד נשים בעמדת נחיתות בהשוואה לגברים, ובכך חושף אותן לסיכונים ממשיים בהקשרים חברתיים שונים לאורך כל חייהן, ובכלל זה גם לאלימות על סוגיה וצורותיה השונות. אחת הטענות המובילות בתיאוריה הפטריארכלית היא שאלימות כלפי נשים היא אמצעי לשימור הדומיננטיות והשליטה הגברית (Bates, Graham, Kevan, & Archer, 2014). עוד נטען במסגרת התיאוריה שמאזן הכוחות המגדרי אינו פוסח על שום הקשר חברתי. כשם שגברים דומיננטיים

ושולטים בהקשרים החוץ-ביתיים הם שולטים גם בהקשרים התוך-ביתיים. טענה זו, לגבי דומיננטיות, שליטה וכתוצאה מכך גם אלימות של גברים נגד נשים במערכות יחסים זוגיות זוכה להדגשה מיוחדת בשיח הפמיניסטי (Dobash & Dobash, 1979). נראה שדגש זה נובע מההכרה שהמסגרת הזוגית האינטימית מהותית יותר מכל מסגרת חברתית אחרת לביטחונם ולרווחתם של בני-אדם (Winstok, 2012). לאור חשיבותן המיוחדת של מערכות היחסים הזוגיות בחיי אנשים, עשויה הצגת בעיית האלימות הפיזית נגד נשים במסגרת זו להיות מטרידה במיוחד, ובכך לייתר את הצורך להציגה במסגרות חברתיות נוספות שבהן היא קיימת. נראה שתובנה זו הנחתה את אנשי הפרדיגמה הפמיניסטית לבחור באלימות נגד נשים במערכות יחסים זוגיות למקרה מבחן משמעותי למצבן של נשים בעולם. שנאמר: "אם בארזים נפלה שלהבת מה יעשו אזובי הקיר" (תלמוד בבלי: מועד קטן, דף כ"ה, עמוד ב').

לפי התיאוריה הפטריארכלית (DeKeseredy, 2011; Dobash & Dobash, 1979), האלימות ביחסים בין בני-זוג הטרוסקסואליים היא חלק ממה שמומשג כאלימות נגד נשים שבסיסה מגדרי (לעיתים מכונה אלימות מגדרית) המחבר את כל הצורות והסוגים של פגיעות בנשים וקושר ביניהם. המשמעות הרווחת של אלימות מגדרית זו היא שרק, או בעיקר, גברים נוקטים אותה כנגד בנות-זוגם. על-פי התיאוריה, גם אם אפשר לזהות פגיעות פיזיות של נשים בגברים, אין לראות בכך התנהגות אלימה אלא ניסיון של הנשים להגן על עצמן או להתמודד עם מצבן הנחות והפגיע. המסקנה המתבקשת מתפיסה זו היא שאין לכנות את התופעה "אלימות בין בני-זוג אינטימיים", משום שכינוי זה מתעלם מהזהות המגדרית של מחוללי הבעיה, קרי, הגברים. את התופעה יש לכנות רק, או בעיקר, "אלימות כלפי נשים ביחסים אינטימיים" – כינוי המכיר בגורם הדומיננטי שיוצר ומקיים את התופעה, מצביע עליו ובעיקר על קורבנו.

תקפותה של התיאוריה הפטריארכלית בחקר אלימות פיזית בין בני-זוג

עד לתחילת שנות ה-70 של המאה ה-20 היה נהוג להאמין שרק או בעיקר גברים נוקטים אלימות פיזית כנגד בנות זוגם ביחסיהם האינטימיים. אמונה זו אותגרה בתחילת שנות ה-70 כשהחלו להצטבר עדויות אמפיריות המראות שבאוכלוסיות כלליות בחברות רבות, שיעור הנשים הנוקטות אלימות פיזית כלפי בני-זוגן ניכר, ואינו זניח יחסית לשיעור הגברים הנוקטים אלימות פיזית כלפי בנות-זוגם (Straus, 1980 [2006], Gelles, & Steinmetz, 2006). בחלק מהמחקרים נמצאו שיעורים דומים, בחלקם שיעורי הגברים האלימים היה גבוה יותר, ובחלקם שיעור הנשים האלימות היה גבוה יותר (Hamby, 2014; Winstok & Straus, 2016). גם במקרים שבהם לא היה שוויון מגדרי בשיעורי האלימות, היה ברור ששני המינים נוקטים אלימות בשיעורים שאין להתעלם מהם. מלכתחילה, ועם פרסומם של ממצאים אלו, מתחו חוקרים

מהפרדיגמה הפמיניסטית ביקורת על תקפותם של ממצאים אלו ודחו אותם (Belknap & Melton, 2005). חלק מהביקורת הייתה תיאורית במהותה; לדוגמה, שמחקרים אלו התמקדו בהתנהגות האלימה גופא, תוך התעלמות מההקשר המצבי-חברתי שבו הופעלה (כגון הסיבות לאלימות ותוצאותיה). חלק מהביקורת הייתה מתודולוגית במהותה; לדוגמה, שמדידת האלימות, ובמיוחד האלימות הפיזית, שהתבססה ברוב המחקרים על כלי מדידה פרי פיתוחה של קבוצת חוקרים בראשותו של שטראוס (Straus, 2007), אינה תקפה ומהימנה, או שהמדגמים אשר עליהם התבססו המחקרים שזיהו אלימות פיזית מצד נשים אינם מייצגים את החלקים המהותיים של התופעה, כפי שהיא מתקיימת בחברה. טענות אלו ממשיכות להישמע גם כיום (ראו: Hamby, 2014; Winstok, 2017).

העדויות האמפיריות המצטברות מצד אחד, ודחייתן מצד שני, הציתו מחלוקת ארוכת-שנים בין שתי קבוצות בעלות תפיסות מנוגדות (Winstok & Straus, 2016). קבוצה אחת זכתה לכינוי "חוקרים פמיניסטים" או "חוקרי מגדר". קבוצה זו ראתה את הבעיה כאסימטרית מבחינה מגדרית, כלומר, האלימות הפיזית היא של גברים כנגד בנות-זוגם (Dobash & Dobash, 1979). השימוש במונח "אסימטריה" מבטא את התפיסה שיש הבדל כמותי ואיכותי בין הנטייה של גברים לנקוט אלימות פיזית כלפי בנות-זוגם לבין הנטייה של נשים לנקוט אלימות פיזית כלפי בני-זוגן. הקבוצה השנייה זכתה לכינוי "חוקרי אלימות במשפחה". גם חברי קבוצה זו החזיקו בתפיסות השואפות לצדק ושוויון בין המינים (Straus, 2008a). אך בשונה מקבוצת החוקרים הפמיניסטים, חוקרי האלימות במשפחה ראו את הבעיה כסימטרית מבחינה מגדרית, כלומר, האלימות הפיזית ביחסים בין בני-זוג עשויה להיות מופעלת (לא בהכרח בשוויון מלא) בידי שני המינים (Straus et al., 2006 [1980]).

כפי שצוין, התגובה הראשונית של מצדדי התיאוריה הפטריארכלית נוכח ממצאי מחקרים על סימטריה מגדרית באלימות בין בני-זוג הייתה כי מדובר בממצאים מוטעים, שגויים או כוזבים. אך בהמשך, חלק מהמבקרים הגמישו ועדכנו את עמדתם נוכח הממצאים שהלכו והצטברו, מבלי לעדכן את התיאוריה הפטריארכלית. חלקם טען שאם אכן נשים פוגעות פיזית בבני-זוגן, הרי שמניעיהן להתנהגות זו שונים ממניעי גברים שפוגעים פיזית בבנות-זוגם. הם טענו שבעוד שגברים עושים זאת כדי לקיים שליטתם בנשים, הרי שנשים עושות זאת כדי להגן על עצמן, פיזית או מעמדית. כשטענה זו נבחנה, היא לא זכתה לתמיכה אמפירית מוצקה. מחקרים מצאו שגברים ונשים נוקטים אלימות פיזית ביחסיהם האינטימיים מסיבות דומות (Langhinrichsen, 2012; Rohling, McCullars, & Misra, 2012).

לצד חילוקי הדעות היו גם הסכמות בין הצדדים למחלוקת. הסכמה כזו, שיש לה השלכות מרחיקות לכת – אם לא על התפיסה אז לפחות על ההתערבות בבעיה –

היא שתוצאותיה של האלימות הפיזית קשות יותר לנשים מאשר לגברים (Jose & O'Leary, 2008). הבדל מהותי זה מיוחס להבדלים הפיזיים בין גברים לנשים. בממוצע, גברים חזקים ועמידים יותר מנשים ולכן לפגיעתם בנשים תוצאות פיזיות קשות יותר מאשר לפגיעתן של נשים בגברים. להסכמה זו חשיבות רבה, כי נובע ממנה שיש להתייחס אל נשים, יותר מאשר אל גברים, כאל קבוצת סיכון לפגיעות פיזיות (Felson, 1996), ובהתאמה יש לספק להן יותר הגנה מאשר לגברים.

היו גם חוקרים פמיניסטים שניסו להתמודד עם הטענה לסימטריה מגדרית באלימות בין בני-זוג באמצעות פיתוחים והרחבות של התיאוריה הפטריארכלית. ג'ונסון (Johnson, 2006) בולט בהצעותיו לפיתוח כזה. הוא הציג טיפולוגיה זוגית, המתבססת על שני מאפיינים של כל צד בזוגיות: האחד הוא שתלטנות כתכונה החקוקה באישיות, בשונה מצורך המתעורר באירוע ספציפי (ג'ונסון כינה את המאפיין הזה "שליטה כללית". השימוש במונח שתלטנות כא לפשט ולהבהיר את מהות המאפיין). המאפיין השני הוא האלימות. על פי מאפיינים אלו, הטיפולוגיה של ג'ונסון מבחינה בין ארבעה סוגים מובחנים של זוגות החיים באלימות. את הסוג הראשון הוא כינה "אלימות מצבית" ובו שני הצדדים בזוגיות אינם שתלטנים אך אלימים. השני זכה לשם "טרור אינטימי", ובו רק צד אחד בזוגיות שתלטן ואלים, והצד השני לא. השלישי כונה "התנגדות אלימה", ובו צד אחד בזוגיות שתלטן ואלים, והצד השני אינו שתלטן אך אלים. הסוג הרביעי זכה לשם "שליטה הדדית אלימה", ובו שני הצדדים בזוגיות שתלטנים ואלימים. ג'ונסון טען כי ממצאי מחקרים, המראים סימטריה מגדרית, נובעים מהסוג הראשון והרביעי של הטיפולוגיה, ואולי גם מהסוג השלישי, כי בכולם האלימות הפיזית היא דו-כיוונית. את עיקר תשומת הלב הפנה ג'ונסון לזוגות מהסוג השני והשלישי, שלטענתו האלימות בהם היא מגדרית. הוא טען שבסוג השני הגבר הוא זה הנוהג כטרוריסט אינטימי והאישה היא קורבנו שלא מתגונן. הוא גם טען שבסוג השלישי הגבר הוא זה הנוהג כטרוריסט אינטימי, אך כאן, בשונה מהסוג השני, האישה כן מתגוננת.

טענתו של ג'ונסון שגברים בלבד, או בעיקר, הם אלו שמפעילים טרור אינטימי, נבחנה בכמה מחקרים. הטענה זכתה לתמיכה מחקרית חלקית כאשר נבחנה במדגמים מאוכלוסיות שירות (service populations), או כשמשותפי מחקרים אלו נבחרו באופן מובחן בידי החוקרים (Johnson, Leone, & Xu, 2014). לעומת זאת טענתו נדחתה כשנבחנה במדגמים מהאוכלוסייה הכללית. ממחקרים באוכלוסיות כלליות עולה ששיעור הטרור האינטימי שמפעילות נשים כלפי בני-זוגן אינו נמוך אלא גבוה מזה שגברים מפעילים כלפי בנות-זוגם (Bates et al., 2014). נראה כי המקרים שבהם גברים הם אלו המתנהגים כטרוריסטים האינטימיים בזוגיות מזוהים ומטופלים בשירותים החברתיים יותר מאשר המקרים שבהם הנשים הן כאלו.

סיווג מחדש של התופעה

נוכח ממצאי המחקרים בתחום נשאלת השאלה: כיצד ייתכן שהידע שנצבר במשך השנים לא רק שלא סייע בהכרעת המחלוקת, אלא אף הרחיב והעמיק אותה? נראה שלא מדובר במחלוקת מדעית, אלא בשסע פרדיגמטי, שבו כל צד מחזיק בתפיסת עולם, ערכים, שפה ומערכת מושגים שונים, והפערים בינם מונעים את ההכרעה (Winstok, 2011). מכאן, שאם המחלוקת אינה ניתנת להכרעה מדעית, אז מה שנותר הוא לבנות גשרים בין תפיסות הצדדים לטובת המשך קידומו ההכרחי של התחום (Winstok & Straus, 2016). הצורך בגשרים הניע את שטראוס ליצור ולהציג טיפולוגיה שימושית חדשה (Straus, 2015), שאינה סותרת את עמדות הצדדים למחלוקת, וזו תתואר להלן.

שטראוס כינה את הטיפולוגיה שלו "סוגי התאמה זוגית" (DCT: Dyadic Concordance Types). הוא טען שטיפולוגיה זו מתאימה לתופעות זוגיות שונות ואינה בהכרח ייעודית ומוגבלת לבעיית האלימות בין בני-זוג בלבד, ולכן הוא לא כלל את המושג 'אלימות בין בני-זוג' בשמה. למרות כלליותה של טיפולוגיה זו, היא יושמה בעיקר בחקר האלימות הפיזית בין בני-זוג. הטיפולוגיה מבוססת על שני עקרונות, שיש לגביהם הסכמה בתחום: (1) מגדר הוא גורם מפתח בהבנה והתערבות בבעיית האלימות בין בני-זוג; (2) ביטויי האלימות בין בני-זוג הם תוצר של אינטראקציה הסלמתית בין הצדדים. לכן, בחקר האלימות בין בני-זוג יש לקחת בחשבון את התנהלותם של שני הצדדים, גברים ונשים, זה כלפי זה במצבי עימות, הסלמה ואלימות. הטיפולוגיה ביישומה לאלימות בין בני-זוג מבחינה בין ארבעה סוגים של זוגות: זוגות שבהם אין כלל אלימות (קבוצה זו משמשת להשוואה וייחוס), זוגות שבהם רק הגבר אלים, זוגות שבהם רק האישה אלימה, וזוגות שבהם שני בני-הזוג אלימים. כאמור, אחת הסיבות ששטראוס פיתח וקידם את הטיפולוגיה הזו היא כי הוא האמין שיש לה פוטנציאל גבוה לגשר בין הצדדים למחלוקת על האסימטריה והסימטריה המגדריות באלימות בין בני-זוג. פוטנציאל זה נובע מכך שהטיפולוגיה נותנת מקום גם למקרים שבהם האלימות הפיזית היא של צד אחד (אסימטרית: רק הגבר או רק האישה אלימים) וגם למקרים שבהם האלימות הפיזית היא של שני הצדדים (סימטרית: גם הגבר וגם האישה אלימים) (Winstok & Straus, 2016). מכאן, שהתפיסה העומדת בבסיס הטיפולוגיה מספקת את הבסיס המשותף הדרוש לבחינה אמפירית של תפיסות שונות של אלימות פיזית בין בני-זוג, מבלי לאיים על תפיסות עולם ביחס למגדר.

מה אפשר ללמוד על שיעורי האלימות הבין-זוגית באמצעות הטיפולוגיה של שטראוס? מחקרים מראים ששיעורי הזוגות עם אלימות פיזית משתנים משמעותית מחברה לחברה. יש חברות שבהן השיעורים הללו גבוהים ויש כאלו שבהן הם נמוכים

(Straus, 2008b). עם זאת, כאשר בוחנים באמצעות הטיפולוגיה של שטראוס את ההתפלגות של הזוגות שבהם יש אלימות פיזית (לא כולל זוגות ללא אלימות), ההבדלים בין החברות מצטמצמים משמעותית. לדוגמה, שטראוס, שעסק בעבודתו בממצאי מחקרים בחברות שונות, שחלקן מזוהות כליברליות-שוויוניות וחלקן כשמרניות-פטריארכליות, הראה כי ב-25% בקירוב מהזוגות החיים עם אלימות פיזית, רק הגבר תוקפן; ב-25% בקירוב רק האישה אלימה פיזית; וב-50% בקירוב, גם הגבר וגם האישה אלימים פיזית (ראו: Straus, 2015).

שטראוס פיתח את הטיפולוגיה גם כדי לבחון את ההבדלים בין גברים לנשים בטווח רחב של תכונות אישיות, בין-אישיות וחברתיות, בתוך ובין סוגי הזוגות שבהם עוסקת הטיפולוגיה. הוא העריך שההבדלים שיימצאו בחלק מהמאפיינים עשויים להיות חיוניים להבנה ולהתערבות בבעיית האלימות בין בני-זוג. דוגמה ליישום כזה אפשר למצוא במחקר שבו שטראוס ווינשטוק (Straus & Winstok, 2013) בחנו את ההבדלים ברמות הדיכאון של גברים ושל נשים בין ובתוך הסוגים השונים של הזוגיות. ממצאי המחקר מדגימים את כוחה של הטיפולוגיה בהרחבה ובהעמקה של הידע בתחום. מהמחקר של שטראוס ווינשטוק עולה שבאופן כללי וכמצופה, רמות הדיכאון של גברים ונשים החיים עם אלימות – גבוהות מרמות הדיכאון של גברים ונשים החיים בזוגיות ללא אלימות. עם זאת, רמות הדיכאון של נשים בכל סוגי הזוגות היו גבוהות מאלה של גברים. בחינה מעמיקה יותר מראה, שרמות הדיכאון הגבוהות ביותר של גברים היו בקרב אלו החיים בזוגיות שבה שני בני-הזוג אלימים פיזית. נמוכות יותר היו רמות הדיכאון של הגברים החיים בזוגיות שבה רק הגבר אלים פיזית, ורמות הדיכאון הנמוכות ביותר של גברים היו בקרב אלה החיים בזוגיות שבה רק האישה אלימה פיזית. מדרג רמות הדיכאון אצל נשים היה שונה. רמות הדיכאון הגבוהות ביותר היו של נשים החיות בזוגיות שבה רק הגבר אלים פיזית. נמוכות יותר היו רמות הדיכאון של נשים החיות בזוגיות שבה שני בני-הזוג אלימים פיזית, ורמות הדיכאון הנמוכות ביותר היו אצל נשים החיות בזוגיות שבה רק האישה אלימה פיזית. הפרשנות אשר וינשטוק ושטראוס העניקו לממצאים הייתה שמדרג הדיכאון של הגברים הוא כמדרג הֶחֱרָפָה שהם חווים, ומדרג הדיכאון של הנשים הוא כמדרג הסיכון שהן חוות (Winstok & Straus, 2014).

ממצאי המחקר של שטראוס ווינשטוק (Straus & Winstok, 2013) מראים שיישומה של הטיפולוגיה מאפשר לזהות לעומק את תרומת המגדר למאפיינים מהותיים להבנה ולהתערבות בבעיה המורכבת מסוגים שונים של זוגות הסובלים ממנה. עם זאת, למרות הפוטנציאל הרב, הטיפולוגיה של שטראוס איננה תיאוריה, ואינה מספקת הסבר וניבוי לתופעת האלימות בין בני-זוג, אלא מהווה אמצעי פשוט ויעיל המאפשר לפרק תופעה מורכבת למרכיבי היסוד המובחנים שלה, להתבונן לתוכם ובהמשך

לפרשם ולהעניק להם משמעות. כדי לפרש ולהעניק משמעות להבחנות כאלה דרושה תיאוריה מתאימה. הפרשנות והמשמעות שהעניקו וינשטוק ושטראוס לממצאים על הבדלים ברמות הדיכאון של גברים ונשים החיים בסוגים שונים של זוגיות אלימה התבססה על תיאוריה חדשה, המכונה תיאוריית המוטיבציות המגדריות (Winstok et al., 2017), וזו תוצג להלן.

מהתיאוריה הפטריארכלית לתיאוריית המוטיבציות המגדריות באלימות בין בני-זוג

תיאוריית המוטיבציות המגדריות (Winstok et al., 2017) עשויה להסביר ולנבא את תופעת האלימות בין בני-זוג ולספק קווים מנחים להתמודדות יעילה עימה. תיאוריה זו מבוססת על שתי תיאוריות מגדריות עיקריות: תיאוריית הברירה המינית (sexual selection theory) (Archer, 1996, 2009; Daly & Wilson, 1988) ותיאוריית התפקיד החברתי (social role theory) (Bettencourt & Kernahan, 1997; Eagly, 1987). תיאוריית הברירה המינית רואה באבולוציה האנושית את הגורם העיקרי להבדלים בין המינים. על-פי תיאוריה זאת, לאורך ההיסטוריה האבולוציונית התמקדו גברים בתחרות על רבייה. המעמד החברתי הוא גורם מפתח בתחרות זו. ככל שהמעמד החברתי גבוה יותר, סיכויי ההצלחה בתחרות על רבייה גבוהים יותר. בשונה מהגברים, נשים התמקדו בהיריון, לידה וגידול ילדים. במיקוד כזה אי-לקיחת סיכונים הייתה גורם מפתח בהצלחתן. ככל שנשים זכו בהגנה וביטחון אפקטיביים יותר, גדלו סיכוייהן להצליח במשימת ההיריון וגידול הילדים (Campbell, 1999). בשונה מתיאוריית הברירה המינית, תיאוריית התפקיד החברתי רואה בחלוקת העבודה ההיסטורית את הגורם העיקרי להבדלים בין המינים. התפקידים החברתיים יצרו ציפיות לדפוסי התנהגות אופייניים ומובחנים בין המגדרים ואלה הונחלו מדור לדור דרך תהליכי חברות (socialization) (התנסות לאורך זמן המקנה לפרטים את ערכי התרבות שבה הם חיים). למרות ההבדלים בנקודות המוצא של שתי התיאוריות, הרי שהמסקנות הנובעות מהן לגבי ההבדלים בין גברים לנשים דומות. כדאי להדגיש כי אין בהצגת תיאוריות אלו משום נקיטת עמדה לגבי האופן בו ראוי לגברים ונשים להתנהל, אלא רק תיאור המציאות כפי שזוהתה על ידי תיאורטיקנים וחוקרי מגדר. יתרה מזו, אין גם להסיק מהטיעונים המועלים כאן שהמציאות החברתית קבועה ולא משתנה. למרות שהמוטיבציות המגדריות קבועות, הרי שביטוייהן משתנים בין חברות ולאורך הדורות. אין גם להסיק מהטענות המובאות כאן שגברים או נשים הם מקשה אחת. תיאוריית המוטיבציות המגדריות ממוקדת במוטיבציות הבסיסיות והראשוניות שמפעילות באופן מובחן גברים ונשים במצבי חיים שונים. ככלל, מוטיבציות קודמות להתנהגותם של אנשים ומניעות אותה (Fiske, 2004). מכאן, שהבנה מעמיקה של

מוטיבציות היא תנאי מקדים להבנה ולהתערבות בתהליכים מגדריים המעוררים ומקיימים עימותים, הסלמה ואלימות בין בני-זוג. התיאוריה מבחינה בין מוטיבציה להגבהת המעמד החברתי (status enhancement), שמניעה גברים יותר מאשר נשים, לבין מוטיבציה להפחתת סיכונים (risk reduction) המניעה נשים יותר מאשר גברים. עיקרון חשוב בתיאוריה הוא שביטויי מוטיבציות אלה מותנים בתפיסת הסיכון של המצב ותלויים בה (להבדלים בין גברים לנשים בתפיסה, בלקיחת סיכונים והשלכותיהם, ראו: Winstok & Weinberg, 2018). אצל גברים במצבי סיכון גבוה, תתבטא המוטיבציה להגבהת המעמד בנכונות להתעמת, ובמצבי סיכון נמוך תתבטא המוטיבציה בהימנעות ובנסוגה מעימותים. אצל נשים במצבי סיכון גבוה, תתבטא המוטיבציה להפחתת סיכונים בהימנעות ונסוגה מריב, ובמצבי סיכון נמוך מוטיבציה זו לא תאותגר; אצל נשים אלו ההחלטה להתעמת במצבים בסיכון נמוך תהיה תלויה במוטיבציות אחרות. התיאוריה מייחסת לעימותים בין בני-זוג אינטימיים ונורמטיביים רמת סיכון נמוכה, אם בכלל, ובהתאמה היא מנבאת כי הנכונות והמוכנות של גברים להתעמת עם בנות-זוגם תהיה נמוכה מזו של נשים להתעמת עם בני-זוגן. ניכור זה אינו עולה בקנה אחד עם התפיסות הסטריאוטיפיות של ההבדלים בין המינים בנטייה לעימותים, הסלמה ואלימות בין בני-זוג.

טיעוני תיאוריית המוטיבציות המגדריות נתמכו במחקרם של וינשטוק ושטראוס (Winstok & Straus, 2011) שבחן באוכלוסיות נורמטיביות את ההבדלים בין המינים בנטיות הסלמתיות. במחקר זה הוצגו בפני משתתפי המחקר מקרים היפותטיים שבהם הופעלה כלפיהם תוקפנות מילולית וגם תוקפנות פיזית של גבר זר, אישה זרה, ובן/ת-הזוג. מצבים אלו שנבחנו במחקר מייצגים רמות שונות של תפיסת סיכון שבעיקרו פיזי. הנחת העבודה הייתה שתוקפנותו של גבר זר נתפסת כמסוכנת יותר מתוקפנותה של אישה זרה. תוקפנותם של זרים נתפסת כמסוכנת יותר מתוקפנותם של בני-זוג מוכרים ונורמטיביים. במחקר נמצא כי בקרב גברים נורמטיביים, הנטייה ההסלמתית החזקה ביותר הייתה כנגד גברים זרים (מצב בסיכון גבוה); נטייה זו הייתה נמוכה יותר כנגד נשים זרות (מצב בסיכון בינוני), והנמוכה ביותר כנגד בנות-זוגם (מצב בסיכון נמוך). בקרב נשים נורמטיביות, הנטייה ההסלמתית החזקה ביותר הייתה כנגד בני-זוגן (מצב בסיכון נמוך); הנטייה הייתה נמוכה יותר כנגד נשים זרות (מצב בסיכון בינוני), והנמוכה ביותר כנגד גברים זרים (מצב בסיכון גבוה). דירוגים אלו של נטיות הסלמתיות עקביים ותומכים בטיעוני תיאוריית המוטיבציות המגדריות, שלפיה הגבהת המעמד החברתי מניעה את הגברים, והפחתת סיכונים מניעה את הנשים, בכל הקשור לעימותים, הסלמה ותוקפנות בהקשרים חברתיים עם רמות סיכון שונות. פרשנות זו המבוססת על תיאוריית המוטיבציות המגדריות זכתה לחיזוק נוסף במחקרם של קרוס וקמפל (Cross & Campbell, 2012), אשר מצאו שנשים היו תוקפניות כלפי בני-

זוגן יותר מאשר כלפי אחרים. לעומת זאת, גברים היו אלימים כלפי בני-מינם יותר מאשר כלפי נשים, ובכלל זה בנות-זוגם.

קווים מנחים להבנה והתמודדות עם אלימות בין בני-זוג על פי תיאוריית המוטיבציות המגדריות

מתיאוריית המוטיבציות המגדריות עולה שבמצבי סיכון נמוכים, המוטיבציה של גברים להגביה את מעמדם החברתי תמנע מרובם לזום עימותים ולהסלימם לאלימות פיזית נגד בנות-זוגם. ואומנם, ממצאי כל המחקרים בתחום האלימות הפיזית בין בני-זוג מראים שרק חלק קטן מהגברים סוטים מציפיות ומנורמות אלה ונוקטים אלימות פיזית כלפי בנות-זוגם (Langhinrichsen-Rohling et al., 2012). מכאן קצרה הדרך לקביעה שגברים הנוקטים אלימות פיזית כלפי בנות-זוגם הם היוצאים מהכלל בקרב בני-מינם, ואינם מעידים על הכלל. מנקודת מבט חברתית ואולי גם אישית, גברים שנקטו אלימות כלפי בנות-זוגם נכשלו בייעודם והם מבזים את עצמם ואת בני-מינם (Vandello & Cohen, 2008; Winstok & Straus, 2014). מכאן קצרה הדרך לטענה שברוב המקרים, אלימותם הפיזית של גברים אלו כלפי בנות-זוגם היא כשל בתפקודם המגדרי שעשוי לנבוע מגורמים שונים, שהעיקריים בהם יוצגו כאן בקצרה. הצגה זו חיונית לביסוס תיאוריית המוטיבציות המגדריות כרלוונטית לא רק להבנה אלא גם להתמודדות יעילה עם אלימות בין בני-זוג, ומספקת קווים מנחים ליישומה.

הגורם הראשון לכשל בתפקוד המגדרי של גברים קשור לתפיסתם את הצווים החברתיים. צווים אלו אוסרים על גברים לפגוע פיזית בנשים, ובמיוחד בבנות-זוגם, בתרבויות ודתות רבות (ראו: לדוגמה את עבודתם של איברהים ועבדאללה על פרשנויות לעמדת הקוראן בסוגיה זו בפסוק 4:34: Ibrahim & Abdalla, 2010). לראיה, ברוב מדינות העולם לרבות ישראל, גברים המפרים את הצווים הללו מגונים ואף נענשים. על-פי תיאוריית המוטיבציות המגדריות, אפשר להעריך שההסתברות לאלימות פיזית כלפי נשים בידי גברים שאינם מחויבים לציפיות ולנורמות המגדריות הרווחות בחברה תהיה גבוהה מזו של גברים המחויבים להן. אי-מחויבות לצווים אלו עשויה לנבוע מאי-מודעות, אי-הבנה או פרשנות שגויה של המציאות החברתית-תרבותית שבה הם חיים. לחלופין, היא עשויה לנבוע מתחושה שאין להם מה להפסיד אם הם יפרו את הצווים הללו. מכאן, שהגורם הראשון לכשל בתפקוד המגדרי הוא אי-ציות לצווים המגדריים המקובלים.

כדאי גם להוסיף ולציין שלוש אפשרויות נוספות, שאין לזהות אותן בהכרח ככשל בתפקוד המגדרי, ועם זאת הן עשויות לקדם אלימות בין בני-זוג. אפשרות אחת היא במקרים שבהם גברים מאמצים ומתחייבים למערכת מגדרית-נורמטיבית חלופית לזו הרווחת בסביבתם. האפשרות השנייה היא הקשרים חברתיים-תרבותיים

שבהם הציפיות מגברים ומנשים מעורפלות, כמו בחברות הנתונות בעיצומו של תהליך של שינוי. דוגמה וביטוי לכך אפשר למצוא בשיעורי האלימות הפיזית בין בני-זוג בחברה המוסלמית בישראל, הגבוהים משיעוריה בחברה היהודית. את ההבדלים האלה יש לייחס לתהליכים המתקיימים בחברה המוסלמית, המשנה את פניה מחברה שמרנית לחברה ליברלית. בשלביו הראשונים של תהליך כזה הציפיות המגדריות מעורפלות (Sowan-Basheer & Winstok, 2016). אפשרות שלישית היא הקשרים חברתיים-תרבותיים נדירים שבהם יש לגברים היתר לנקוט אלימות כלפי בנות-זוגם. אפשרות אחרונה זו היא המקרה יוצא-הדופן שבו עוסקת התיאוריה הפטריארכלית.

הגורם השני לכשל בתפקוד המגדרי של גברים עשוי להיות קשור לתפיסת הסיכון. על-פי תיאוריית המוטיבציות המגדריות, תפיסת הסיכון משפיעה על ביטוי המוטיבציות המגדריות. אצל גברים, מוטיבציית הגבהת המעמד תקדם תוקפנות במצבים שבהם הסיכון הנתפס הוא גבוה. לכן, אם הגברים תופסים את בנות-זוגם כמסוכנות עבורם, הם עשויים לנקוט אלימות כלפיהן. אם תפיסת הסיכון של גברים אלו מציאותית, קרי, בנות-זוגם אכן מהוות סכנה משמעותית, אין לראות בתוקפנותם כשל בתפקוד המגדרי. יש לראות בתוקפנותם כשל בתפקוד המגדרי כשתפיסת הסיכון של גברים אלו אינה מציאותית (שיפוט מציאות וייחוס סיכון שגוי).

הגורם השלישי לכשל בתפקוד המגדרי של גברים קשור לכישורי ההתמודדות שלהם במצבים זוגיים מאתגרים. אלימות היא האמצעי הפשוט, הזמין והישיר ביותר להתמודדות עם אתגרים בהקשרי חיים שונים, לרבות אתגרים בין בני-זוג. יש הסכמה רחבה, גם בקרב גברים אלימים, שזהו אמצעי דחוי חברתית שהאפקטיביות שלו להשגת מטרות נורמטיביות נמוכה. מיומנויות אחרות, אפקטיביות יותר, כגון שיח, משא-ומתן והתפשרות, הן מיומנויות מורכבות יותר ודורשות יכולות אישיות גבוהות יותר. גברים שכישרי ההתמודדות שלהם עם אתגרים זוגיים מוגבלים, עשויים לנקוט אלימות כלפי בנות-זוגם (Winstok, 2012).

הגורם הרביעי לכשל בתפקוד המגדרי של גברים עשוי להיות קשור לשליטה. יש קשר הדוק בין שליטה עצמית, שליטה בזולת והתנהגות תוקפנית (Winstok & Perkis, 2009). ההסתברות שגברים ינקטו אלימות פיזית כלפי בנות-זוגם עולה, כשיכולתם לשלוט בעצמם יורדת. ההסתברות לאלימות פיזית עשויה לעלות אף יותר אם גברים אלו יפצו את עצמם על יכולת השליטה העצמית הנמוכה שלהם בהגברת השליטה בבנות-זוגם (Sellers, 1999; Stets, 1995; Winstok & Perkis, 2009). צורכי שליטה מוגברים בבת-הזוג כשלעצמם עשויים להעיד על כשל בתפקוד המגדרי.

הטיפול בגברים עם כשל בתפקוד המגדרי חייב להתחיל בזיהוי הכשל דרך התהליכים הקוגניטיביים-רגשיים שהובילו אליו (מודל עיבוד המידע החברתי –

social information processing model – עשוי לסייע בהבנת תהליכים אלו; ראו: Crick & Dodge, 1994; Winstok, 2012) ובמתן מענה טיפולי הולם לכשל זה. מודל עיבוד המידע החברתי קושר בין כמה תיאוריות שהוזכרו במאמר לרבות תיאוריית המוטיבציות המגדריות. כשמקור הכשל בתפיסת הצווים החברתיים, אזי על הטיפול להתמקד בהבהרת הציפיות והנורמות החברתיות והטמעתן. כשמקור הכשל בתפיסת הסיכון, אזי על הטיפול להתמקד בשיפוט המציאות. כשמקור הכשל בדלות מאגר המיומנויות להתמודדות עם אתגרים בזוגיות, על הטיפול להתמקד בהעשרת המאגר כך שייכללו בו מיומנויות התמודדות נורמטיביות ואפקטיביות. כשמקור הכשל ביכולת השליטה העצמית או בצורך לשלוט בבת-הזוג, אזי על הטיפול להתמקד בשיפור היכולת ובריסון הצורך.

אם כן, אלימותם של גברים כלפי בנות-זוגם נובעת במידה רבה מכשל בתפקוד המגדרי; אך אם אפשר לראות באלמותן של נשים כשל, אזי הוא אינו מגדרי בהכרח. מוטיבציות צמצום הסיכונים במצבי סיכון נמוך אצל נשים אינה מונעת ביטויי תוקפנות, אך גם אינה מעכבת אותם. במצבי סיכון נמוך מוטיבציה זו פשוט אינה מאתגרת. לכן הגורמים הראשון והשני (תפיסת צווים חברתיים ותפיסת סיכון), שנדונו כאן לגבי גברים, כמעט אינם רלוונטיים לגבי נשים ברוב החברות והתרבויות הנחקרות בתחום. לעומת זאת, הגורמים השלישי והרביעי (כישורי התמודדות במצבים זוגיים מאתגרים ושליטה) עשויים להיות רלוונטיים ביותר.

בשלב זה של הדיון על כשל בתפקוד המגדרי כדאי להעיר שלוש הערות נוספות. ראשית, יש לקחת בחשבון שכשלים בתפקוד המגדרי עשויים להיות תוצרי לוואי של הפרעות אחרות. הספרות המדעית מציעה סדרה ארוכה של גורמי סיכון לאלימות שעשויים להיות קשורים לכשלים כאלה. דוגמה אחת היא התמכרויות לאלכוהול וסמים (Cunradi, Caetano, & Schafer, 2002). שנית, מוטיבציות מגדריות בקרב זוגות נורמטיביים מקיימות זו את זו, ושומרות על זוגיות ללא אלימות. לכן, וכפי שכבר נטען, כשל בתפקוד המגדרי של צד אחד בזוגיות עשוי לקדם כשל בתפקוד המגדרי של הצד השני, וביחד לקדם אלימות במערכת היחסים הזוגית. מכאן, שהאפקטיביות של טיפול חד-צדדי, שבמסגרתו רק צד אחד הוא האובייקט לטיפול ושינוי, אינה בהכרח יעילה יותר מהטיפול בשני הצדדים בזוגיות. עם זאת, אין זאת אומרת כי רק הטיפול הזוגי אפקטיבי. ההערה השלישית קשורה לקודמותיה, ועוסקת בשאלות: מהו המוקד המרכזי של הטיפול? האם ניתנת קדימות לבעיית האלימות על פני כל בעיה אחרת המקננת ביחסים הזוגיים? הגישה הרווחת, הנהוגה בשירותים המתמודדים עם אלימות בין בני-זוג, היא שהמיקוד, לפחות הראשוני, חייב להיות בבעיית האלימות, במיוחד כשהיא מופנית כלפי נשים. מובן שמיקוד כזה מחויב המציאות כאשר יש סכנה ממשית לפגיעה משמעותית של צד אחד בצד השני בזוגיות. אך במקרים רבים

אין זה המצב. על הקדימויות בטיפול להיבחן ולהיקבע לגופו של כל מקרה ומקרה, ולא על פי עקרונות שנקבעו מראש המוכללים ללא הבחנה על כל המקרים.

מהתיאוריה הפטריארכלית ביישומה לאלימות בין בני-זוג לתיאוריית המוטיבציות המגדריות וחזרה

מממצאי מחקרים שהצטברו עד כה ושיש להם זיקה ישירה או עקיפה לתיאוריית המוטיבציות המגדריות נראה שהתיאוריה מנבאת היטב את ההבדלים בביטויי התוקפנות בין גברים לבין נשים בהקשרים עם רמות שונות של סיכון נתפס. אך ניבוי אינו הסבר. למרות יכולת הניבוי הטובה, אין התיאוריה מסבירה מדוע כאשר המוטיבציה לצמצום הסיכונים אינה מאתגרת אצל נשים במערכת היחסים הזוגית, הן נוטות יותר מגברים להסלמה שמקדמת ביטויי תוקפנות. דרך אחת לענות על שאלה זו ולספק הסבר לתופעה מצריכה לזהות את המטרה שלשמה אנשים יוצרים ומסלימים עימותים ביחסים אינטימיים, ואת המטרה שלשמה הם נמנעים מלעשות זאת. סביר להניח כי מטרתם של אלו הנוטים ליצור ולהסלים עימותים במערכות יחסים זוגיות היא ליצור שינוי – בין אם השינוי ממוקד בסוגיה ספציפית, כמו להחליף את המכונית המשפחתית הישנה בחדשה, ובין אם הוא כללי, כמו להעריך ולכבד זה את זה (Winstok & Eisikovits, 2008). לעומת זאת, מטרתם של הנמנעים מעימות היא לשמר את מצב היחסים הקיים, ולהימנע ככל האפשר משינוי, או לכל הפחות לדחותו (Caughlin & Scott, 2010; Eldridge & Christensen, 2002). מכאן, שאת הנטיות ההסלמתיות והתוקפניות של נשים במערכות יחסים זוגיות ברמות סיכון נמוכות אפשר לייחס לשאיפתן המוגברת לשינוי, ולא לשימור, מצב היחסים. סביר להניח ששינוי זה מכוון ליצור לנשים סביבת חיים בטוחה ומספקת יותר. בהקשר זה, המצב אצל גברים עשוי להיות הפוך. אפשר לייחס את הנטיות ההסלמתיות והתוקפניות שלהם במערכות יחסים זוגיות לשאיפה מוגברת לשמר את המצב הקיים במערכת היחסים או לדחות שינויים. טענה זו קושרת את תיאוריית המוטיבציות המגדריות לתיאוריה הפטריארכלית.

יש הסכמה רחבה כי מערכות יחסים אינטימיות הן ההקשר החברתי המשמעותי ביותר בחייהם של בני-אדם. הציפייה לאורך כל ההיסטוריה ובכל החברות היא שיחסים אלו יספקו לאנשים את הסביבה הבטוחה ביותר למימוש עצמי (Winstok, 2012). אינטימיות בין בני-זוג מתאפיינת לרוב בחיבה, אהבה, תמיכה, חיזוק (Berscheid, 1985), אמון, אישור וגילוי עצמי (Hatfield & Rapson, 1993). אף על פי שמאפיינים אלו תקפים לגבי שני המגדרים, הרי המשמעויות שמעניקים להם גברים ונשים עשויות להיות שונות. לדוגמה, נשים נוטות להאמין יותר מגברים שאינטימיות היא בראש ובראשונה ביטוי של רגשות חמים, חיבה ואהבה. גברים נוטים להאמין יותר מנשים

שאינטימיות היא בראש ובראשונה קרבה פיזית-מינית (Ridley, 1993). ההבדל בין גברים לנשים בתפיסת היחסים האינטימיים עשוי להיות גורם מרכזי אחד להבדלים בהתנהלותם ביחסים אלו, לרבות במצבי חוסר-הסכמה ועימות. גורם נוסף הוא בהבדלים בין גברים ונשים בתפיסת קשרים אחרים שהם מקיימים מחוץ לזוגיות. מערכות יחסים זוגיות מתקיימות לצד הקשרי חיים חוץ-זוגיים ובתוכם. בהקשרים חוץ-זוגיים רבים זוכים גברים ליתרון על פני נשים. יתרון זה ישפיע בסופו של דבר ויעמיק את ההבדלים בין גברים לנשים בתפיסה, במשמעות ובחוויה של מערכת-היחסים הזוגית. ניסוח אפשרי אחד, המבטא את החיבור בין ההקשרים החוץ-זוגיים והתוך-זוגיים הוא: ככל שמעמדן של נשים יהיה נמוך יותר בהקשרים חוץ-זוגיים, המוטיבציה שלהן לדומיננטיות ושליטה בתוך יחסיהן התוך-זוגיים תהיה גבוהה יותר. לכן, אין זה מפתיע כי במערכות היחסים הזוגיות, בשונה מיחסים אחרים, נשים מפצות את עצמן ונוטות לדומיננטיות ושליטה יותר מגברים. לעיתים קרובות דומיננטיות ושליטה יבואו לידי ביטוי בתוקפנות מילולית ופיזית (Winstok & Perkis, 2009). דבר זה מסביר ממצאי מחקרים רבים שנסקרו כאן, כמו אלו שהראו שבזוגיות נשים נוטות להציג דרישות לבני-זוגן יותר מגברים, וגברים נוטים יותר לסגת ממצבים כאלה (Caughlin & Scott, 2010; Eldridge & Christensen, 2002). מכאן קצרה הדרך לראות שנטייתן של נשים להסלמה ותוקפנות עשויה להיות תוצר של מצבן החברתי הכולל, וכך טענת יסוד של התיאוריה הפטריארכלית מספקת מענה לשאלה, שתיאוריית המוטיבציות המגדריות כשלעצמה אינה עונה עליה.

הערות מסכמות

התיאוריה הפטריארכלית יכולה להסביר רק חלק ממקרי אלימות נגד נשים. שימוש גורף ובלתי מובחן בתיאוריה לצורך הבנה, זיהוי והתמודדות בלתי מובחנת עם בעיית האלימות בין בני-זוג, גורם לכך שחלק מהזוגות החיים עם אלימות זוכים למענים הולמים (כאשר התיאוריה רלוונטית), חלקם זוכים למענים חלקיים, וחלקם אינם זוכים למענים כלל, ואולי אף מקבלים מענים שאינם הולמים את מצבם (כשהתיאוריה אינה רלוונטית). כדי שיישומה של התיאוריה יהיה אפקטיבי, על מנסחיה לאפיין בצורה ברורה את המקרים שבהם היא רלוונטית. הכרה במגבלותיה של התיאוריה הפטריארכלית ביישומיה על אלימות בין בני-זוג אינה מייצרת אותה ברמה האידיאולוגית וגם לא ברמה הפרקטית. תיאוריית המוטיבציות המגדריות שהוצגה כאן היא תיאוריה חלופית ומשלמה לתיאוריה הפטריארכלית הניתנת ליישום על תופעות שונות בהקשרים חברתיים שונים. הוצגו כאן גם קווים מנחים ליישומה של תיאוריה זו לתחום האלימות בין בני-זוג. נראה שתיאוריה זו מצמצמת במידה ניכרת את הפערים שנפתחו בין התיאוריה הפטריארכלית לבין ממצאי מחקרים שהצטברו לאורך השנים.

וכך, תיאוריית המוטיבציות המגדריות – לצד התיאוריה הפטריארכלית – יכולה לקדם את התחום לקראת הבנה מעמיקה והתערבות יעילה בבעיה. המאמר הנוכחי מניח את התשתיות הראשוניות הדרושות לבחינתה ויישומה של התיאוריה בתחום האלימות הבין-זוגית.

נקודות מפתח

- תחום הידע על אלימות בין בני-זוג מתאפיין במחלוקות לא פתורות המעכבות את התפתחותו.
- התיאוריה הפטריארכלית הוותיקה רואה במאזן הכוחות המגדרי, המוטה לטובתם של גברים ולרעתן של נשים בהקשרים חברתיים רבים, את הגורם המרכזי לאלימות בין בני-זוג.
- התיאוריה הפטריארכלית אותגרה כשהחלו להצטבר עדויות אמפיריות המראות שבאוכלוסיות כלליות בחברות רבות, שיעור הנשים הנוקטות אלימות פיזית כלפי בני-זוגן משמעותי ואינו זניח יחסית לשיעור הגברים הנוקטים אלימות פיזית כלפי בנות-זוגם.
- העדויות האמפיריות המצטברות הציתו מחלוקת ארוכת-שנים בין שתי קבוצות שתפיסותיהן מנוגדות: האחת הדגישה בעיקר אלימות של גברים, והשנייה עסקה גם באלימות של נשים.
- תיאוריית המוטיבציות המגדריות ממוקדת במוטיבציות הבסיסיות והראשוניות שמפעילות באופן מובחן גברים ונשים במצבי חיים שונים, ויש לה השלכות על ההבנה והתערבות באלימות בין בני-זוג.

- Archer, J. (1996). Sex differences in social behavior: Are the social role and evolutionary explanations compatible? *American Psychologist*, 51, 909–917. doi: 10.1037/0003-066X.51.9.909
- Archer, J. (2009). Does sexual selection explain human sex differences in aggression?. *Behavioral and Brain Sciences*, 32(3-4), 249-266. doi: 10.1017/S0140525X09990951
- Bates, E. A., Graham-Kevan, N., & Archer, J. (2014). Testing predictions from the male control theory of men's partner violence. *Aggressive Behavior*, 40, 42-55 doi: 10.1002/ab.21499
- Belknap, J., & Melton, H. (2005). *Are heterosexual men also victims of intimate partner abuse?* Applied Research Forum, National Electronic Network on Violence Against Women. Retrieved from new.vawnet.org/Assoc_Files_VAWnet/AR_MaleVictims.pdf
- Berscheid, E. (1985). Interpersonal attraction. In G. Lindzey, & E. Aronson (Eds.), *Handbook of social psychology* (Vol. 2, 3rd ed., pp. 413-484). New York, NY: Random House.
- Bettencourt, A. A., & Kernahan, C. (1997). A meta-analysis of aggression in the presence of violent cues: Effects of gender differences and aversive provocations. *Aggressive Behavior*, 23, 447-456. doi: 10.1002/(SICI)1098-2337(1997)23:6%3C447:AID-AB4%3E3.0.CO;2-D
- Campbell, A. (1999). Staying alive: Evolution, culture, and women's intrasexual aggression. *Behavior and Brain Sciences*, 22, 203-252. doi: 10.1017/S0140525X99001818
- Caughlin, J. P., & Scott, A. M. (2010). Toward a communication theory of the demand/withdraw pattern of interaction in interpersonal relationships. In S. W. Smith, & S. R. Wilson (Eds.), *New directions in interpersonal communication research* (pp. 180-200). Los Angeles, CA: Sage.
- Crick, N. R., & Dodge, K. A. (1994). A review and reformulation of social information processing mechanisms in children's adjustment. *Psychological Bulletin*, 115, 74-101. doi: 10.1037/0033-2909.115.1.74
- Cross, C. P., & Campbell, A. (2012). The effects of intimacy and target sex on direct aggression: Further evidence. *Aggressive Behavior*, 38(4), 272–280. doi: 10.1002/ab.21430

- Cunradi, C. B., Caetano, R., & Schafer, J. (2002). Alcohol-related problems, drug use, and male intimate partner violence severity among US couples. *Alcoholism: Clinical and Experimental Research*, 26, 493-500. doi: 10.1111/j.1530-0277.2002.tb02566.x
- Daly, M., & Wilson, M. (1988). *Homicide*. New York, NY: Aldine de Gruyter.
- DeKeseredy, W. S. (2011). Feminist contributions to understanding woman abuse: Myths, controversies, and realities. *Aggression and Violent Behavior*, 16(4), 297-302. doi: 10.1016/j.avb.2011.04.002
- Dobash, R. E., & Dobash, R. P. (1979). *Violence against wives: A case against the patriarchy*. London, UK: Open Books.
- Eagly, A. H. (1987). *Sex differences in social behavior: A social role interpretation*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Eldridge, K. A., & Christensen, A. (2002). Demand-withdraw communication during couple conflict: A review and analysis. In P. Noller, & J. A. Feeney (Eds.), *Understanding marriage: Developments in the study of couple interaction* (pp. 289-322). New York, NY: Cambridge University Press.
- Felson, R. B. (1996). Big people hit little people: Sex differences in physical power and interpersonal violence. *Criminology*, 34, 433-452. doi: 10.1111/j.1745-9125.1996.tb01214.x
- Fiske, S.T. (2004). *Social beings: A core motives approach to social psychology (1st ed.)*. Hoboken, NJ: John Wiley, & Sons.
- Hamby, S. (2014). Intimate partner and sexual violence research, scientific progress, scientific challenges, and gender. *Trauma, Violence, & Abuse*, 15, 149-158. doi: 10.1177/1524838014520723
- Hatfield, E., & Rapson, R. L. (1993). *Love, sex and intimacy: Their psychology, biology & history*. New York, NY: Harper Collins.
- Hunnicut, G. (2009). Varieties of patriarchy and violence against women: Resurrecting "patriarchy" as a theoretical tool. *Violence Against Women*, 15, 553-573. doi: 10.1177/1077801208331246
- Hyde-Nolan, M. E., & Juliao, T. (2012). *Theoretical basis for family violence. Family violence: What health care providers need to know*. Sudbury, MA: Jones, & Bartlett Learning.
- Ibrahim, N., & Abdalla, M. (2010). A critical examination of Qur'an 4: 34 and its relevance to intimate partner violence in Muslim families. *Journal of Muslim Mental Health*, 5, 327-349. doi: 10.1080/15564908.2010.551278

- Johnson, M. P. (2006). Conflict and control: Gender symmetry and asymmetry in domestic violence. *Violence Against Women, 12*, 1003-1018. doi: 10.1177/1077801206293328
- Johnson, M. P., Leone, J. M., & Xu, Y. (2014). Intimate terrorism and situational couple violence in general surveys ex-spouses required. *Violence Against Women, 20*, 186-207. doi: 10.1177/1077801214521324
- Jose, A., & O'Leary, K. D. (2008). Prevalence of partner aggression in representative and clinic samples. In K. D. O'Leary, & A. Jose (Eds.), *Psychological and physical aggression in couples: Causes and interventions* (pp. 15-35). Washington, DC: American Psychological Association.
- Langhinrichsen-Rohling, J., McCullars, A., & Misra, T. A. (2012). Motivations for men and women's intimate partner violence perpetration: A comprehensive review. *Partner Abuse, 3*, 429-468. doi: 10.1891/1946-6560.3.4.429
- Larsen, M. M. (2016). Theoretical and empirical perspectives on intimate partner violence. In M. M. Larsen (Ed.), *Health inequities related to intimate partner violence against women* (pp. 13-29). Cham, Switzerland: Springer.
- Ridley, J. (1993). Gender and couples: Do women and men seek different kinds of intimacy? *Sexual and Marital Therapy, 8*, 243-253. doi: 10.1080/02674659308404971
- Sellers, C. S. (1999). Self-control and intimate violence: An examination of the scope and specification of the general theory of crime. *Criminology, 37*, 375-404. doi: 10.1111/j.1745-9125.1999.tb00490.x
- Sowan-Basheer, W., & Winstok, Z. (2016). The controversy concerning the validity of the asymmetry thesis for physical partner violence: A pilot study. *Journal of Family Violence, 31*, 1039-1042. doi: 10.1007/s10896-016-9893-0
- Stets, J. E. (1995). Modeling control in relationships. *Journal of Marriage and the Family, 57*, 489-501. doi: 10.2307/353701
- Straus, M. A. (2007). Conflict tactics scales. In N. A. Jackson (Ed.), *Encyclopedia of domestic violence* (pp. 190-197). New York, NY: Routledge.
- Straus, M. A. (2008a). Bucking the tide in family violence research. *Trauma, Violence, & Abuse, 9*(4), 191-213. doi: 10.1177/1524838008323795
- Straus, M. A. (2008b). Dominance and symmetry in partner violence by male and female university students in 32 nations. *Children and Youth Services Review, 30*(3), 252-275. doi: 10.1016/j.childyouth.2007.10.004

- Straus, M. A. (2015). Dyadic concordance and discordance in family violence: A powerful and practical approach to research and practice. *Aggression and Violent Behavior*, 24, 83-94. doi: 10.1016/j.avb.2015.04.011
- Straus, M. A., Gelles, R. J., & Steinmetz, S. K. (2006 [1980]). *Behind closed doors: Violence in the American family*. Garden City, NY & New York, NY: Doubleday/Anchor Books. (Reissued by Transaction Publishing, 2006 [New Brunswick, NJ], with a new foreword by R. J. Gelles and M. A. Straus).
- Straus, M. A., & Winstok, Z. (2013). Relation of dyadic concordance-discordance types of partner violence to depression of male and female university students in 15 nations. Paper presented at the Society for the Study of Social Problems, New York. (DCT-PAE 04)
- Vandello, J. A., & Cohen, D. (2008). Culture, gender, and men's intimate partner violence. *Social and Personality Psychology Compass*, 2, 652-667. doi: 10.1111/j.1751-9004.2008.00080.x
- Winstok, Z. (2011). The paradigmatic cleavage on gender differences in partner violence perpetration and victimization. *Journal of Aggression and Violent Behavior*, 16, 303-311. doi: 10.1016/j.avb.2011.04.004
- Winstok, Z. (2012). *Partner violence: A new paradigm for understanding conflict escalation*. New York, NY: Springer Science & Business Media. doi: 10.1007/978-1-4614-4568-5
- Winstok, Z. (2017). Critical review of Hamby's (2014) article titled "Intimate partner and sexual violence research, scientific progress, scientific challenges, and gender". *Trauma, Violence, & Abuse*, 18, 134-144. doi: 10.1177/1524838015596962
- Winstok, Z., & Eisikovits, Z. (2008). Motives and control in escalatory conflicts in intimate relationships. *Children and Youth Services Review*, 30, 287-296. doi: 10.1016/j.childyouth.2007.10.006
- Winstok, Z., & Perkis, E. (2009). Women's perspective on men's control and aggression in intimate relationships. *American Journal of Orthopsychiatry*, 79, 169-180. doi: 10.1037/a0015690
- Winstok, Z., & Straus, M. A. (2011). Gender differences in intended escalatory tendencies among marital partners. *Journal of Interpersonal Violence*, 26, 3599-3617. doi: 10.1177/0886260511403750

- Winstok, Z., & Straus, M. A. (2014). Gender differences in the link between intimate partner physical violence and depression. *Aggression and Violent Behavior, 19*(2), 91-101.
- Winstok, Z., & Straus, M. A. (2016). Bridging the two sides of a 30-year controversy over gender differences in perpetration of physical partner violence. *Journal of Family Violence, 31*, 933-935. doi: 10.1016/j.avb.2014.01.003
- Winstok, Z., & Weinberg, M. (2018). From posttrauma to gender and back: A gender motivation theory-explanation of gender differences in trauma exposure, symptoms, diagnosis, and implications. *Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma, 27*, 1-24. doi: 10.1080/10926771.2017.1420719
- Winstok, Z., Weinberg, M., & Smadar-Dror, R. (2017). Studying partner violence to understand gender motivations-or vice-versa? *Aggression and Violent Behavior, 34*, 120-127. doi: 10.1016/j.avb.2017.01.022

צעירים בטיפול בבריאות הנפש: צרכים, דפוסי שימוש ופיתוח מענים מותאמים סקירת ספרות

גילי חטר-ישי, דויד רועה, ליאור ביטון, סיגל זילכה-מנו

רקע: גיל המעבר לבגרות מתאפיין בשינויים תכופים, בלבול וצורך בהכרעה בתחומים רבים כמו השכלה, תעסוקה ומשפחה. לכן מלווה גיל זה לעיתים במצוקות נפשיות. מרבית ההפרעות הנפשיות פורצות לפני גיל 25. צעירים רבים חווים מצוקה נפשית שאינה עונה על ההגדרה של אבחנה פסיכיאטרית, אך גורמת לירידה בתפקוד ופוגעת באיכות החיים. עם כל זאת צעירים ממעטים לפנות לשירותי בריאות הנפש.

מטרת המאמר: סקירת דפוסי השימוש בשירותי בריאות הנפש הציבוריים של צעירים החווים מצוקה נפשית בעולם ובישראל ופירוט החסמים והצורך בהתאמת שירותים לצרכיהם.

ממצאים: מהסקירה עולים חסמים מגוונים העומדים בפני פנייה לטיפול כמו סטיגמה, תחושה שאפשר ואולי עדיף להתמודד לבד, ואי אמון בטיפול. צעירים שפנו לטיפול נטו להשתתף בטיפולים מעטים. נגישות, דיסקרטיות, שפה צעירה ומיקוד בתכנים רלוונטיים הם חלק מהמאפיינים של מענים מוכוונים צעירים שפועלים ברחבי העולם, בהובלת תוכנית הדספייס האוסטרלית. מטרת תוכנית זו להנגיש את הטיפול הנפשי לצעירים, והיא פועלת בפריסה לאומית עם שלוחות בעולם. תוכנית הדספייס החלה מיושמת בישראל כדי לענות על הצרכים המקומיים.

השלכות למדיניות: המאמר מפנה זרקור לאוכלוסייה צעירה רב-תסמינית ומציג חסמים נפוצים לקבלת עזרה, ואת דפוס השימוש של צעירים בטיפול. סקירה זו מדגישה את הצרכים הייחודיים של צעירים ומדגימה בעזרת תיאור תוכנית הדספייס את האפשרות למענה מותאם עבורם. הקמת תוכנית הדספייס בישראל בתמיכת המוסד לביטוח לאומי היא חלק מהכרה לאומית בחשיבות ייחוד מענים לצעירים.

מילות מפתח: בגרות צעירה, טיפול לנוער, שימוש בשירותים, מצוקה נפשית, צעירים

רקע

גיל ההתבגרות והבגרות הצעירה מלווה פעמים רבות בהתפתחות מצוקות נפשיות, אשר אף שאינן עומדות בדרישת הסף לקבלת אבחנה פסיכיאטרית, הן גורמות לירידה בתפקוד בתחומי חיים שונים ופוגעות באיכות החיים. במקביל, בגילים אלה הפנייה

התקבל במערכת: 6.2018 ; אושר לפרסום: 10.2018 ; נוסח סופי: 10.2018

לטיפול מועטה, ומי שכבר פונה לטיפול בדרך כלל אינו מתמיד ומספר הפגישות הטיפוליות שלו קטן. לאור הבנת הצורך בטיפול ייעודי לאוכלוסייה זו, מוקמים בשנים האחרונות שירותים ייחודיים המספקים טיפול קצר-מועד, עם מאפיינים ייחודיים לצעירים, שמטרתם להגביר דפוסי קבלת עזרה והתערבות מוקדמת בשלבים טרום אבחנתיים. אחד המודלים שמובילים את השינוי הוא מודל הדספייס האוסטרלי שעל פיו הוקמה תשתית רחבה של מרכזים ברחבי אוסטרליה בעשור האחרון, ואף התרחבה למדינות אחרות, ובהן ישראל. מטרת המאמר הנוכחי לסקור את הספרות המקצועית מישראל ומהעולם על הקשיים הנפשיים שעומדים מתמודדים צעירים, על תוכניות המיושמות בעולם כמענה ייחודי עבורם, על דפוסי השימוש בהן ועל מודל הדספייס האוסטרלי המיושם בישראל.

סקירת ספרות

בריאות נפשית בקרב צעירים בגיל המעבר לבגרות

גיל ההתבגרות והבגרות הצעירה מתאפיין בשינויים פיזיולוגיים, רגשיים ונפשיים. ההתבגרות המינית העיקרית בשלב זה קשורה בלביליות רגשית ניכרת, ואף בהתנהגויות מקדמות או מסכנות בריאות. מעבר לשינויים הפיזיולוגיים, בתקופה זו הצעיר עוסק בגיבוש זהותו העצמית בכלל ובגיבוש זהותו המינית והמגדרית בפרט, תהליך מורכב העשוי להוביל למצוקה נפשית (Sawyer et al., 2012). בשנים האחרונות עלתה ההכרה כי גיל ההתבגרות התארך והוגדר שלב חדש – הבגרות הצעירה, המציג אתגרים ייחודיים כמו בלבול ואי בהירות בנוגע לעתיד, בצד ציפיות חברתיות לקבלת החלטות במשימות התפתחותיות כגון רכישת השכלה, הקמת משפחה ומציאת עבודה (Arnett, 2007). השינויים בתפקידים החברתיים בתקופה זו עשויים לעורר מתח ומצוקה בקרב הצעירים. ואכן, צעירים בני 12-25 מציגים את השכיחות הגבוהה ביותר למחלות נפש, שהן הגורם הראשון במעלה למוגבלות בגילים אלה (De Girolamo, Dagani, Purcell, Cocchi, & McGorry, 2012; Gore et al., 2011). לפחות 75% מההפרעות הנפשיות מתחילות לפני גיל 25 (Kessler et al., 2005). גם בישראל נמצא כי בקרב כרבע מהמתמודדים עם הפרעות דיכאון או חרדה במהלך החיים, ההפרעה הופיעה לראשונה בגיל 25 ומטה (Levinson, Zilber, 2007). רבות מהמצוקות הנפשיות עשויות להפוך לכרוניות אם לא יקבלו מענה או אם יקבלו מענה שאינו מתאים, ועשויות להשפיע על בריאותו הנפשית, רווחתו האישית ואיכות חייו של הצעיר (De Girolamo et al., 2012). נמצא כי בריאות נפשית ירודה בגיל צעיר מקושרת לבעיות רגשיות והפרעות פסיכיאטריות בגיל מבוגר (Patel, Flisher, Hetrick, & McGorry, 2007).

מצוקות נפשיות של צעירים כוללות פגיעה בהיבטים תוך אישיים ובין אישיים, ועשויות להתבטא בתסמינים דיכאוניים וחרדתיים, קושי בקבלת החלטות וקונפליקטים במשפחה (Kessler et al., 2009). ברמה התפקודית עשויה מצוקה נפשית להוביל לקשיים בהשתלבות בלימודים, תעסוקה לא יציבה ותפקוד משפחתי וחברתי לקוי (Hamilton, Naismith, Scott, Purcell, & Hickie, 2011). במקרים קיצוניים עשויה המצוקה להתבטא אף באובדנות, שהיא סיבת המוות השנייה בהיקפה בגילים אלה (World Health Organization, 2017). בקרב צעירים נראית בדרך כלל תמונה רב-תסמינית, שאינה מתאימה להגדרות של אבחנה אחת. כלומר להפרעה אחת, ואף נצפית קו-מורבידיות גבוהה עם שימוש בחומרים ממכרים (McGorry, 2013). בנוסף, בנות העידו על בריאות נפשית ירודה לעומת בנים. מצב חברתי-כלכלי נמוך לאורך זמן ועיסוק בשאלת הזהות המינית והמגדרית נמצאו קשורים במצוקה נפשית (Fergusson, Horwood, & Beautrais, 1999; Landstedt, Coffey, & Nygren, 2016). המצוקה, השלכותיה התפקודיות והסיכון לתחלואה כרונית עשויים להפוך לנטל על החברה גם מבחינה כלכלית; כך לדוגמה מדווח בבריטניה, ומשוער שכן גם בישראל (Aviram & Azary-Viesel, 2015; Fineberg et al., 2013). בהתאם למגמה העולמית גם בישראל גוברת המודעות למאפיינים הייחודיים של תקופת הבגרות הצעירה על שלל אתגריה.

מצוקה נפשית בקרב צעירים בישראל – היקף התופעה

המידע האפידמיולוגי הקיים היום בישראל מתייחס בדרך כלל לחלוקה המסורתית לנוער (גיל 12-18) ולמבוגרים (18 ומעלה). על פי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2017) אפשר להעריך כי צעירים בגיל המעבר לבגרות (גילאי 12-25) הם כ-18% מאוכלוסיית המדינה, נכון לסוף שנת 2014. סקר נרחב באוכלוסייה הכללית בישראל (Farbstein et al., 2010) מלמד כי 11.8% מבני-הנוער בגיל 14-17 סובלים מתסמינים נפשיים הגורמים למצוקה ופוגעים בתפקודם, זאת בדומה ליתר מדינות העולם (Farbstein et al., 2010). בין ההפרעות הנפשיות הנפוצות: דיכאון (3.3%), הפרעת קשב וריכוז (3%), פוביות ספציפיות (2.5%), הפרעת התנהגות (1.8%), הפרעת חרדה כללית (1.4%) והפרעה טורדנית כפייתית (1.2%). תסמינים נפשיים רבים יותר נמצאו בקרב יהודים, ילדים למשפחות חד-הוריות, ילדים עם לקויות למידה וילדים עם מוגבלות חושית.

בסקר חברתי שנעשה בישראל ב-2013 נשאלו צעירים בני 20-24 על מספר הקשיים הרגשיים (כמו לחץ ודיכאון) שחוו בשנה האחרונה. 14% מהם העידו על שני קשיים רגשיים או יותר, ו-7% העידו כי הזדקקו לטיפול פסיכולוגי (כאהן-סטרבצינסקי, עמיאל וקונסטנטינוב, 2016). בסקר מ-2013 עלה כי 28% מהבוגרים בישראל (מעל

גיל 21) דיווחו על מצוקה נפשית שהתקשו להתמודד עימה לבדם בשנה שקדמה לסקר, ו-26% דיווחו שחשו מצוקה נפשית אי פעם. כ-55% מהמדווחים על מצוקה נפשית אף חווים בעקבותיה קשיים בתפקוד היום-יומי (אלרועי, רוזן, אלמקייס וסמואל, 2017; Brammli-Greenberg & Medina-Artom, 2015). גילאים אלה מועדים יותר גם לניסיונות אובדניים: כמחצית מניסיונות ההתאבדות של בנות וכ-41% מהניסיונות של בנים היו בגילים 10-24 בשנת 2014 (משרד הבריאות, 2016).

דפוסי פנייה לשירותי בריאות הנפש וחסמים בקרב צעירים

התערבויות בשלבים מוקדמים של הופעת מצוקות נפשיות אצל צעירים עשויות לשפר את בריאותם הנפשית, את רווחתם, את יצרנותם ואת הגשמתם העצמית (McGorry, Goldstone, Parker, Rickwood, & Hickie, 2014). למרות זאת יש פער ניכר בין מספר הזקוקים לטיפול נפשי לבין מספר מקבלי הטיפול בפועל (Andrade et al., 2014). בסקר לאומי נרחב בארצות-הברית נמצא כי עד כ-80% מהנוער אינם פונים לקבל מענה לקשייהם הנפשיים (Costello, He, Sampson, Kessler, & Merikangas, 2014). גם בקרב בוגרים צעירים באוסטרליה, אירלנד ובריטניה נמצא כי צריכת שירותי בריאות נפש היא נמוכה ביותר (McGorry, Bates, & Birchwood, 2013). בדומה לאוכלוסייה הבוגרת, הסיבות שנמצאו לאי-השימוש בשירותי בריאות הנפש רבות ומגוונות, ועיקרן: סטיגמה המשויתת לקבלת שירותי בריאות הנפש, אי הבנת חומרת המצב, חשש מחשיפה, תחושת יכולת לפתור את המצב בעצמם, קשיי תחבורה, חוסר זמן, פסימיות בנוגע ליעילות הטיפול הנפשי, אי אומן במערכות הטיפול הנפשי ואי התאמה של השירותים לצורכי הצעירים (Ben-David, Cole, Spencer, Jaccard, & Munson, 2017; Pottick, Bilder, Vander Stoep, Warner, & Alvarez, 2008). נמצא שסטיגמה, חיסיון ואמון, הם החסמים השכיחים ביותר במטא-אנליזה העוסקת בחסמים (Gulliver, Griffiths, & Christensen, 2010). בחינת הגורמים שאליהם פונים צעירים במצבי מצוקה נפשית מעלה כי הצעירים נוטים לפנות פחות אל מערכות הבריאות להתייעצות בנושאים רגשיים, ופעמים רבות ההורים הם הגורם הראשון שאליהם פונים. לכן יש להם תפקיד חשוב בפנייה לקבלת טיפול נפשי. אך גם בקרב משפחות יש חסמים בפני פנייה לשירותי בריאות הנפש: רמת הידע של ההורים על מצבים נפשיים ויכולתם לזהות את חומרתם, בוש וחש מהסטיגמה הקשורה בשירותים אלה, וחסמים לוגיסטיים הקשורים במשאבים אובייקטיביים של ההורה כמו זמני ההמתנה לקבלת ההפניה ולטיפול, ומחיר הטיפול (Reardon et al., 2017).

אם כן, דפוסי הפנייה של אוכלוסייה זו מדאיגים. בישראל טרם פורסמו נתונים על גילאים אלה, בגלל חלוקת השירותים המסורתית הן בפרקטיקה והן במחקר

האפידמיולוגי. על כן יוצגו נתונים על נוער בנפרד מאוכלוסיית הבוגרים הכללית, אף שקשה להסיק מכך על הבוגרים הצעירים (18-25). בסקר הלאומי האחרון בנושא נמצא כי רק 34% מבני הנוער המאובחנים בתסמיני הפרעות נפשיות, ורק 40% מהאימהות לבני נוער הסובלים מהפרעות נפשיות, פנו לסיוע מקצועי (Mansbach-Kleinfeld et al., 2010). יעוצות בתי הספר והמורים היו גורמי הפנייה השכיחים ביותר. אחוז קטן בלבד מאותן אימהות פנו לרופא ילדים (4%). אימהות לבני נוער שחוו תסמינים אקסטרניזיים כמו הפרעות קשב וריכוז וקשיי התנהגות פנו יותר לעזרה מקצועית מאשר אימהות לבני נוער שחוו תסמינים אינטרניזיים כמו דיכאון. באותו סקר נמצא כי צרכיהם הנפשיים של בני הנוער בישראל אינם נענים ברובם (60%) (Mansbach-Kleinfeld et al., 2010). במקביל נמצא כי בקרב המבוגרים בישראל רק כשליש (36%) ממי שחשו מצוקה נפשית בשנה האחרונה פנו לטיפול מקצועי של פסיכיאטר, פסיכולוג או רופא משפחה (אלרועי ועמיתים, 2017).

החסמים בפני שימוש בשירותי בריאות הנפש בישראל דומים לאלו שנמצאו בספרות העולמית. החסמים העיקריים שזוהו אצל בני הנוער בישראל הם הסטיגמה על קבלת שירותי בריאות הנפש, החשש מחשיפה ואי אמון במהות ובאיכות של השירות (Kaim & Romi, 2015; Sterne & Porter, 2013). גם ריבוי הגורמים הנותנים שירותים לבני הנוער יוצרים אי בהירות בדבר הגורם שאליו יש לפנות (Mansbach-Kleinfeld et al., 2010). סקר עולמי של ארגון הבריאות העולמי (World Health Organization) בחן דפוסי שימוש בשירותי בריאות הנפש בקרב בוגרים בני 18 ומעלה המאובחנים בהפרעה נפשית על פי קריטריוני DSM ב-24 מדינות, ובהן ישראל (Andrade et al., 2014). נמצא כי בישראל עמדות אישיות הן המעכבות פנייה לטיפול יותר מחסמים מבניים ולוגיסטיים (כמו זמן המתנה, נגישות פיזית למקום ועוד), ללא קשר לחומרת התסמינים. החסם העיקרי שנמצא בפני שימוש בשירותי בריאות הנפש הוא תפיסה של אי צורך בעזרה (Andrade et al., 2014). חסם זה קיבל משנה תוקף גם בסקר עדכני שמצא כי אצל מבוגרים שחשו מצוקה נפשית אך לא פנו לעזרה, עלה כי הרצון להתמודד עם הבעיה בעצמם הוא הסיבה השכיחה ביותר לאי פנייה (49%) (אלרועי ועמיתים, 2017). אחריו דווחו אי אמון ביעילות הטיפול, אי נגישות המידע, עלות כספית, אי זמינות השירותים וסטיגמה. כלומר, גם בקרב נוער ומבוגרים בישראל מוצג שימוש מועט במשאבי טיפול בגלל חסמים הנובעים מעמדות אישיות וגורמים לוגיסטיים.

שירותי בריאות הנפש מוכווני-צעירים — מאפיינים וצרכים

העובדה שמחלות נפש פורצות לרוב בגיל העשרה והבגרות הצעירה, הכרה בחשיבות ההתערבות המוקדמת, והבנת החסמים העומדים בפני שימוש בשירותים, היו אמורות

להנחות הקצאת משאבים רבים לפיתוח התערבויות ספציפיות לגילאים אלה. אך מרבית השירותים עבור גילאים אלה עדיין מחולקים באופן המסורתי – לנוער ולמבוגרים בני 18 ומעלה – ואינם מוכוונים ספציפית לתקופה ייחודית זו, שיש בה מאפיינים קליניים ייחודיים הדורשים גישה אינטגרטיבית כמענה לנושאים רגשיים, התנהגותיים או משפחתיים (Kelley, de Andrade Kelley, De Andrade, Sheffer, & Bickman, 2010). יתרה מכך, מחקר שבדק במטא-אנליזה רחבה ועדכנית (Weisz et al., 2017) מגוון רחב של גישות וטיפולים פסיכולוגיים מסורתיים מבוססי ראיות, מצא אפקט בינוני בלבד לטיפול פסיכולוגי בנוער. נתון זה מושפע ככל הנראה ממיעוט המחקרים שבדקו טיפול בתסמונת מרובה המאפיינת צעירים, ומהקושי למדוד תוצאות של תמונה קלינית כזו. אם כן, אין פלא כי בסקר עולמי עלה כי רק למדינות מעטות (14 מתוך 191) יש מדיניות מוצהרת על שירותי בריאות הנפש של נוער וצעירים (Shatkin & Belfer, 2004).

כחלק מאותה מגמה, הציג ארגון הבריאות העולמי קיום מנחים ליצירת שירותי בריאות כולל וידידותי לנוער (World Health Organization, 2012). במקביל נערכו מחקרים בכמה מדינות (בראשן אוסטרליה), וזיהו את הצרכים הייחודיים בטיפול נפשי לצעירים: דיסקרטיות עם הקפדה יתרה על פרטיות, התייחסות לאתגרים התפתחותיים כמו פיתוח קריירה וחשיבה על העתיד, סיוע בהפחתת סטיגמה, ויצירת גישה קלה וזמינה (תחבורה נוחה, מידיות, ועוד). נושא המידיות חשוב במיוחד, שכן נמצא שהמתנה ממושכת לטיפול קשורה להפחתת הסיכויים להתחלת הטיפול (Westin, Barksdale, & Stephan, 2014). שיתוף הצעירים נמצא חשוב במיוחד: כבוד לרצונם להתמודד בעצמם, קידום מיומנויות לניהול עצמי, ומעורבותם בכל רמות הפעילות של השירות (Malla et al., 2016; Muir, Powell, & McDermott, 2012). באופן כללי, על מסגרת ההתייחסות בשירות לצעירים להיות אופטימית ומניעתית במסריה, ועליה להשתדל ליצור חוויה חיובית. חוויה זו חשובה לעידוד הפנייה הראשונית לעזרה אך גם להתמדה בטיפול. נמצא שאפילו חוויות שליליות מהמפגש הראשוני עם השירות (חומרי פרסום, מיקום, מענה טלפוני) מעכבות התנהגויות בקשת עזרה (Schrack, Brownell, Tylee, & Slade, 2014).

ב-2015 יושמה בישראל הרפורמה בבריאות הנפש, ובמסגרתה הועברו שירותי בריאות הנפש לאחריותן של קופות החולים. הרפורמה חתרה להפחתת שיעורי האשפוזים הפסיכיאטריים ולאיחוד שירותי בריאות הנפש עם כלל שירותי הבריאות תוך הקטנת הסטיגמה כלפי המתמודדים עם קשיים נפשיים (Rosen, Waitzberg, & Markur, 2015). עם זאת, על אף הנתונים המדאיגים על שכירות הקשיים הנפשיים באוכלוסייה, פחות מ-5% מתקציב הבריאות מיועדים לבריאות הנפש, לעומת כ-10% במדינות OECD אחרות; ופריסת המרפאות עודנה חלקית (Aviram & Azary-Viesel, 2014).

2015). בנוסף, כיום בישראל אין עדיין מדיניות בריאות נפש ברורה ואין קו מנחה לצעירים (ראובן ותורג'מן, 2015). למעשה, מלבד סנונית ראשונה שתואר בהרחבה בהמשך, לא מתועדים שירותי בריאות ציבוריים ייעודיים לתקופת המעבר לבגרות על מצוקותיה הייחודיות. חשוב לציין כי שירותים מכווני נוער קיימים בגופים ציבוריים אחרים, כמו שירותי הרווחה ועמותות ייעודיות לאוכלוסיות צעירים בסיכון, אך בדרך כלל הטיפול בבריאות הנפש אינו מטרתם העיקרית. כמו כן, שירותים אלו כפופים לחלוקת הגיל המסורתית, והם נותנים שירותים לנוער עד גיל 18 בנפרד, ואילו בני 18 ומעלה מטופלים במסגרת שירותים למבוגרים. כך נוצר מצב של פיצול שירותים בין גופים שונים עבור גיל המעבר לבגרות. יתרה מכך, במסגרת הרפורמה, קבלת טיפול נפשי תלויה באבחנה ובהיצמדות לדיאגנוסטיקה הרפואית המקובלת, תנאי שעשוי לשמר את הסטיגמה המקושרת לתחום, ולהוות חסם משמעותי בפני פנייה ראשונית. כיום, למעשה, לאור החלוקה המסורתית, עומדות לפני בני הנוער והצעירים שתי אפשרויות: שירותים המיועדים לאוכלוסייה המבוגרת, שלעיתים מציגה תמונה כרונית יותר, או שירותים המיועדים לילדים, שאינם מתאימים למתבגרים (Sterne & Porter, 2013). אם כך, כדי להתאים את שירותי הטיפול הנפשי לצעירים יש להבין כיצד הם צורכים את הטיפול.

היענות צעירים לטיפול

נוסף לקושי ביצירת מענים שיעודדו פניית צעירים לעזרה, יש אתגר בהתמדתם בטיפול. מחקרים מעריכים כי 40%-60% מהצעירים נושרים מהטיפול לפני מיצויו, בין היתר כי הם תופסים את הטיפול כלא מסייע (Garcia & Weisz, 2002; Miller, Southam- Gerow, & Allin, 2008). צעירים אינם מתמידים בטיפולים ארוכים: מילר ועמיתיו (Miller et al., 2008) מצאו כי פחות משליש מבני הנוער שפנו לטיפול במרפאה קהילתית הגיעו לממוצע הטיפולים של המדגם – 8 טיפולים. מכאן שיש צורך בהתאמת טיפולים קצרי מועד עבורם (Schleider & Weisz, 2017). קשה להבחין במאפיינים המנבאים נשירה של בני הנוער מטיפול או התמדה בו, ומחקרים חלוקים לגבי זה. כך גם בנוגע לכמות הטיפולים הנדרשת להשגת תוצאות. לדוגמה: הבחנה בין הפרעה קלה (הסתגלות) להפרעות אחרות (דיכאון, חרדה וכדומה) נמצאה קשורה להשתתפות בטיפולים מעטים יותר, אך חשיפה למצבי דחק קשורה להשתתפות בטיפולים רבים יותר. עם זאת, המנבאים שפורטו לא הצליחו לנבא את מרבית מקרי הנשירה מטיפול (75%) (Miller et al., 2008). ייתכן שהדבר נעוץ בהגדרות הנשירה על פי רוב, מיצוי מלוא הפגישות שמציע השירות נחשב לתוצאה רצויה, והפסקת הטיפול נחשבת כנשירה ומציינת אי מיצוי התהליך ואי עמידה בתוכנית הטיפולית (Roe & Davidson, 2017). מושגים אלו שאובים מעמדת המטפל, הרואה את התהליך

כלא מוצלח או מאכזב. בעבודה עם צעירים עולה צורך בשינוי תפיסתי המאתגר עמדה זו ואת החשיבה על משך הטיפול וסיומו.

במחקר עדכני שנעשה במסגרת טיפולית ייעודית לצעירים באוסטרליה, הדספייס, נמצא כי מגדר, חומרת תסמינים ותפקוד מנבאים את מספר הטיפולים שנקבעו וההגעה אליהם. גברים נטו לקבוע יותר פגישות, וככל שהציגו תסמינים חמורים יותר – הגיעו ליותר פגישות. לעומתם, אצל נשים הייתה לתפקוד השפעה רבה יותר מהשפעת חומרת התסמינים על שיעור ההגעה לטיפול: ככל שהציגו פגיעה תפקודית רבה יותר כך נכחו ביותר טיפולים. מתוך המטופלים שהציגו תסמינים קלים עד בינוניים – כמחצית נכחו בשישה טיפולים או פחות (Cross, Hermens, Scott, & Salvador-Carulla, & Hickie, 2017).

במחקר שנעשה במרפאת מבוגרים של המרכז הרפואי על שם אברבנאל נמצא, כי מחצית המטופלים לא סיימו את הטיפול על פי הגדרת המטפל. כמחצית השלימו עד חמישה טיפולים בלבד. באותו מחקר נמצא כי קרוב ל-80% הפסיקו את הטיפול על דעת עצמם מסיבות של מיצוי, תחושה של שיפור מספק או תחושה שהטיפול אינו עוזר (Shamir, Szor, & Melamed, 2010). כיוון שצעירים נוכחים בטיפולים מעטים, חשוב להעריך ולזהות מטרות טיפוליות באופן מהיר, המותאם בצורה הטובה ביותר לצרכיהם. לכן בעשורים האחרונים החלו כמה מדינות להקצות משאבים קליניים ומחקריים להתערבויות מוקדמות וקצרות מועד בצעירים.

ניסיונות ליצירת מענים מותאמי-גיל לצעירים

מתוך ההכרה בצורכי הצעירים וההבנה כי זו נקודת תורפה בשירותי בריאות הנפש, החלה באוסטרליה לפני כעשור להתפתח תוכנית שמהותה להנגיש את שירותי בריאות הנפש לצעירים ולמשפחותיהם בתקופה כה משמעותית בחייהם, ולהגביר את השימוש בהם (De Girolamo et al., 2012). התוכנית מבוססת על מודל דירוג קליני (clinical staging) על פי המודל, האבחון נע על ציר שבקצהו האחד מטופל "בסיכון", המפגין תסמיני מצוקה קלים בלבד, ובקצהו האחר מטופל המפגין תסמיני מחלת נפש כרונית (Hickie et al., 2013). גישה זו רלוונטית מאוד לצעירים, כי היא מאפשרת התייחסות למצבים הראשוניים של מצוקה נפשית בציר אבחנותי. תוכנית הדספייס שמה לה למטרה להפנות משאבים למודל טיפולי שיפתח מומחיות מקצועית בטיפול בנוער ובצעירים, בדגש על מעורבות הצעירים ומשפחותיהם בתהליך הטיפול, ועל עבודה עם גורמי קהילה (Howe, Batchelor, Coates, & Cashman, 2014). את התוכנית מממנת, בין היתר, ממשלת אוסטרליה. זוהי תוכנית הדגל הלאומית, כחלק ממדיניות מוצהרת לטיפול בבריאות נפשם של צעירים (McGorry et al., 2013). המרכזים פונים לצעירים הסובלים ממצוקות נפשיות ברמות שונות ולבני משפחותיהם, ויוצרים מרחב

נגיש, נעים וידידותי, המקטין חסמים בפני פנייה לשירות. במרכזים ניתן מענה בתחום בריאות הנפש, שימוש באלכוהול וסמים, בריאות גופנית ושירותי תעסוקה. המודל מבוסס על שותפויות וקשרי קהילה, פעילויות של מעורבות קהילתית, התמקצעות קלינית, סביבה ידידותית לצעירים, תיאום בין גורמי טיפול, הערכה מובנית, שיתוף ומשוב מהצעיר ומשפחתו. כחלק מעקרונות אלה פועלת תוכנית הדספייס ליצירת מודעות קהילתית, חינוך והכשרה בקרב אנשי מקצוע, ודגש על מעורבותו של הצעיר בניהול מצבו הנפשי (Muir et al., 2009; Rickwood, Telford, Parker, Tanti, & McGorry, 2014).

תוכנית חלוצית זו הובילה התעניינות והכרה בצרכים הייחודיים של צעירים, ובעקבותיה קמו מודלים נוספים המיועדים להתערבות טיפולית מוקדמת עם צעירים. באירלנד קם מודל Jigsaw המקדם פעילות קהילתית רחבה להעלאת המודעות לבריאות הנפש של צעירים, ואף מציע טיפולים ייעודיים; בבריטניה מופנים משאבים לצעירים והוקם מרכז youthspace, בעל מטרות דומות (McGorry et al., 2013); רפורמה מתבצעת בקנדה, ובמסגרתה הוקם צוות רחב ממגוון דיסציפלינות ומשרדים ממשלתיים. הצוות מקיים 12 מרכזים ברחבי המדינה על פי מודל הנקרא ACCESS. מטרתו שיפור הגישה של צעירים לשירותים, הפחתת הסטיגמה, עידוד פנייה לטיפול בשלב טרום אבחנתי ושיפור המעבר בין שירותי ילדים ונוער לשירותי בריאות הנפש של מבוגרים (Malla et al., 2016); במקביל הוטמע מודל הדספייס האוסטרלי במדינות אחרות, וביניהן דנמרק וישראל.

תוצרים של תוכנית הדספייס – אוסטרליה

במחקר שנעשה על פעילות התוכנית באוסטרליה בשנים 2013-2014 נמצא כי הפונים לשירותי המרכזים הציגו רמת מצוקה פסיכולוגית גבוהה, ויותר נשים פנו מגברים (62.8%). סיבות הפנייה השכיחות ביותר להדספייס (כשני שלישים מהצעירים) היו תסמיני דיכאון או חרדה. בריאות מינית ותעסוקה היו בשכיחות הנמוכה ביותר. בנות צעירות (12-15) הציגו רמות גבוהות יותר של מצוקה נפשית ונכחו ביותר טיפולים מאשר בנים. כמו כן נמצא כי כמעט מחצית הפונים להדספייס הציגו ירידה ברמת המצוקה הפסיכולוגית בסיום הטיפול, כשליש לא הציגו שינוי, וכחמישית הציגו עלייה. מרבית מהצעירים שלא השתנו נכחו רק בשניים-שלושה טיפולים, לעומת צעירים שנכחו בשבעה טיפולים ומעלה ונכללו ברובם בקבוצה שהשתפרה בסיום הטיפול (Hilferty et al., 2015). בהתאם לספרות על שינוי בפסיכותרפיה, מצוקה נפשית גבוהה ותפקוד פסיכוסוציאלי נמוך ניבאו שיפור במצוקה הנפשית בסיום הטיפול (Cross, Hermens, & Hickie, 2016). במחקר הערכה על התוכנית העירו 93% ממשתתפי התוכנית על שביעות רצון מהטיפול שקיבלו, וחשו שהטיפול במרכז

סייע להם במציאת אסטרטגיות לניהול מצבם הנפשי. גם בני משפחותיהם העידו על שביעות רצון וציינו כי מצאו מקום שהם יכולים להפנות לשם את דאגותיהם (Muir et al., 2009).

הדספייס ישראל

כדי לקדם מענה לצעירים המתמודדים עם מצוקה נפשית שאינה עומדת בדרישת הסף לקבלת אבחנה פסיכיאטרית, אך מציגה פגיעה בתפקוד, ומתוך ההכרה בדפוסי השימוש המועט של אוכלוסייה זו בשירותי בריאות הנפש בישראל, נעשה לאחרונה ניסיון ליישם את המודל בישראל. היישום הוא תוצר של שיתוף פעולה בין כמה גורמים: עמותת "אנוש", המוסד לביטוח לאומי, מרכז שניידר לרפואת ילדים, עיריית בת-ים ומשרד הבריאות. התוכנית החלה לפעול במרכז ייעודי בלב העיר בת-ים בדצמבר 2014.

תוכנית הדספייס בישראל פונה לצעירים הנמצאים בשלבים מוקדמים של מצוקה נפשית. התוכנית משתמשת בהתערבויות ממוקדות ומציעה מענה קצר-מועד (עד 15 מפגשים). בניסיון להתגבר על חסמים נפוצים, המרכז ממוקם במרכז העיר, בבניין משרדים שאינו מתויג; אינטייק נקבע ללא המתנה; המרכז מעוצב בשפה צעירה; אנשי הצוות מיומנים בעבודה עם צעירים, ויש הקפדה על שיח בגובה העיניים והימנעות משפה מקצועית ומאיימת, ומודגשת הנגשת המידע. מרכיב "ניהול התיק" הוא מרכזי בעבודת המטפל מתוך תפיסה המעודדת את שיתוף הפעולה בין כל הגורמים הרלוונטיים לטיפול מחד גיסא, ומתווכת את קשייו ואתגריו של הצעיר לסביבתו מאידך גיסא. הטיפול מתקיים אחת לשבוע בדרך כלל, ומחזור הפעילות הוא כ-300 מטופלים בשנה. במרכז עובד צוות פסיכולוגים, עובדים סוציאליים קליניים ופסיכיאטר, והם מתמחים במתן שירות ייעודי לנוער וצעירים בני 12-25. מתקיימים טיפול פרטני וקבוצתי, והדרכות הורים. בין הגישות הנהוגות במקום – טיפול קוגניטיבי התנהגותי, טיפול מבוסס מנטליזציה וגישה פסיכו-חינוכית.

התפיסה הטיפולית במרכז מבוססת על הקשבה למטרות ששואף המטופל הצעיר להשיג מהטיפול, וההתערבות הרצויה נקבעת יחד עימו. המטפל מנסה לגלות גמישות ולהתאים את אופי ההתערבות ואת המבנה המערכתי למטופל. דוגמה להמשגה מתאימה: במקרה שהצעיר אינו מתאים לטיפול במרכז, אלא להתערבות אינטנסיבית יותר, אך הוא נמנע מפנייה לגורם המתאים משיקולים של סטיגמה – הוא יתקבל ל"הכנה לטיפול", אשר משמעותה עבודה על החסמים העומדים בפני פנייה לטיפול.

מרכיב מרכזי נוסף בפעילות המרכז הוא הקשר עם הקהילה. תפיסה של מעורבות קהילתית והשקעת תשומות להידוק הקשר עם הבאים במגע עם צעירים (כמו יועצות

בתי הספר, החינוך הבלתי פורמלי, שירותי הרווחה ועוד) לשם הגברת המודעות לבריאות הנפש, וגם עם אוכלוסיית הצעירים עצמה. לאור מספר הפניות הגדול (מעל 500) בשנת הפעילות הראשונה של מרכז הדספיס, מסתמן כי אכן יש צורך במענה שכזה לצעירים. מחקר שמממנת הקרן למפעלים מיוחדים של המוסד לביטוח לאומי (רועה, גרבר-אפשטיין, משיח וחטר ישי, 2015) מלווה את הטמעת המודל בישראל. מהממצאים החלקיים של המחקר עולה פרופיל הפונים: מספר הבנים והבנות הפונים למרכז דומה (52% בנים ו-48% בנות). כ-60% מכלל הפונים הם בני 12-15, ורק כ-19% מהפונים הם בני 18 ומעלה. 52% מהפונים מעידים כי היו בטיפול נפשי בעבר. על פי דיווח הצעירים, אלה הסיבות העיקריות לפנייתם להדספיס: קשיים רגשיים (46%), קשיים בעבודה או בבית הספר (20%), סיבות אחרות (20%), והגעה מתוך הכרח (10%). הצעירים מציגים רמת מצוקה גבוהה בממוצע, בדומה לנמצא באוסטרליה. מרבית הצעירים באים ממשפחות שבהן ההורים נשואים (61%) וההכנסה החודשית הממוצעת נמוכה מהממוצע הארצי (79%) (נכון לשנת 2015). מהתמונה הראשונית עולה שיש יותר פונים צעירים (בני 12-15), ובכלל, שיש אוכלוסייה חדשה שפונה לטיפול. כמו כן נראה כי הצעירים מציגים קשיים רגשיים המובילים למצוקה רבה, בדומה לנמצא באוסטרליה. בתום המחקר תתבהר תרומתו של טיפול מעין זה, למי ביכולתו לסייע וכיצד.

כיוונים לעתיד

הסקירה המובאת מציגה צורך בשינוי תפיסתי, יישומי, וקליני. המודל שתואר מדגיש כי בעבודה עם צעירים יש לכלול פעילויות בשלושה תחומים: קידום מודעות, מתן שירות, והכשרה. מעבר לכך, שירות מוכוון-צעירים צריך לפתח תחומים אלה לפלטפורמות טכנולוגיות, שבהן מבלים הצעירים את מרבית זמנם, ואף מרגישים יותר בנוח לפנות לעזרה דרכם (צוקרמן וקאים, 2011).

בתחום קידום המודעות, כחלק ממחויבותו להפחתת הסטיגמה והגברת הפנייה לעזרה, שירות לצעירים יחתור לשינוי חברתי בתפיסת בריאות הנפש. השירות ידגיש שבריאות נפשית היא רצף ולא קטגוריה בינארית, וכי טיפול פסיכולוגי עשוי לעזור בשלבים שונים של קושי רגשי. הגברת המודעות תיעשה דרך יצירת תוכן רלוונטי באמצעי תקשורת פופולריים כמו פייסבוק, אינסטגרם וסנאפ צ'אט (Burns, Davenport, Durkin, Luscombe, & Hickie, 2010).

גם בתחום השירות יודגש כי הטכנולוגיה מרכזית בעולמם של הצעירים, ולכן מתבקש כי תשתלב גם בטיפול. הטכנולוגיה מאפשרת להרחיב את המענים לעזרה עצמית, פסיכואדוקציה, ניטור אחר תפקודו של המטופל, מצבו הרגשי והקוגניטיבי

ושמירה על קשר רציף עם הצעירים מעבר לפגישות הממשיות. הטיפול בצעירים בעזרת מערכות מקוונות נותן מענה לצורך בנגישות וזמינות, ועשוי לסייע גם מבחינה פרטנית וגם מבחינת ייעול מערכתי. כלים כגון מציאות מדומה קרובים יותר לעולמם של הצעירים, ובטיפול בחרדות, לדוגמה, עשויים להוות אלטרנטיבה לחשיפות במציאות, אשר פעמים רבות מצריכות משאבי זמן המקשים על הטיפול. שימוש בכלים אלו מגביר את שיתוף הפעולה, כמו בעבודה עם צעירים בעלי רמת ביטוי נמוכה (Smokowsky & Hartung, 2003).

ברמה המערכתית, שירות מקוון המאפשר פנייה ומענה ראשוני עשוי לסייע בהרחבת אוכלוסיית הצעירים הפונים לעזרה. פרויקטים שונים ברחבי העולם מראים אחוזי פנייה גבוהים מאוד דרך הרשת. פרויקט eheadspace האוסטרלי מוכיח כי שירותים מקוונים מאפשרים נגישות לאוכלוסיות שבדרך כלל פונות פחות לשירותים פיזיים, ומעודדים פנייה בשלבים מוקדמים יותר של קושי (Rickwood, Webb, Kennedy, & Telford, 2016).

כמו כן עולה מהסקירה כי כדאי לעודד כל מי שבא במגע עם צעירים דרך עיסוקן – רופאי משפחה, רופאי ילדים, מורים, מדריכים במרכזים חברתיים ועוד – לקבל הכשרה בתחום בריאות הנפש. אנשים אלה עשויים להיות מקור חשוב לתמיכה ראשונית או להפניה. פיתוח היכולת לזהוי מצבי מצוקה אצל צעירים, קידום המודעות לבריאות הנפש והמאבק בסטיגמה עשויים לחולל שינוי ניכר בפנייה לגורמים טיפוליים. אפשר לפתח יחידת הכשרה ארצית שתפעל להנגשת מידע, יצירת שיח משותף והפניה הדדית בין שירותים שונים לצעירים. משמעות המעבר לעבודה מוכוונת-צעירים היא שינוי מהותי בעבודת המטפל, באופי הקשר עם המטופל, ובתחומי האחריות של המטפל, ועל כן מצריכה גמישות, יצירתיות ועבודה קלינית אינטגרטיבית. לבסוף, חשוב להדגיש את הצורך במחקר שיתרום לפיתוח גוף ידע ייחודי ויסייע בהתאמת התערבויות לפרופיל הצרכים הספציפי של צעירים, וברמה המערכתית – בבנייה וגיבוש של מדיניות רחבה ומבוססת ראיות כחלק מהתערבות מוקדמת וקידום בריאות נפשית בגיל זה.

לסיכום: סקירה זו מציגה אתגר ברמה הגלובלית והמקומית. בעשור האחרון ניכרת הקצאת משאבים לאוכלוסיית הצעירים בתחומי חיים שונים, וסקירה זו מדגישה את החשיבות שבהפניית זרקור ייחודי לבריאותם הנפשית, בדגש על שלביה הראשונים של הופעת מצוקה וטיפול ממוקד ומתאים עבורם. התוכנית המתוארת היא דוגמה לשירות מוכוון-צעירים, ויש כמובן מקום לפיתוח יריעת מענים רחבה שתלווה במחקר לביסוס הידע.

נקודות מפתח

- תקופת המעבר לבגרות מועדת להופעת מצוקה נפשית, אך צעירים ממעטים לפנות לטיפול, וכשהם פונים – הם משתתפים רק בטיפולים מעטים.
- צעירים מציגים תמונה רב-תסמינית שאינה עומדת בהכרח בתנאי אבחנה, אך דורשת התייחסות.
- בישראל אין מדיניות מוסדרת ועקרונות להפעלת שירותי בריאות ייעודיים לאוכלוסיית הצעירים.
- תוכנית מוכוונת-צעירים תקפיד על אורה חיובית, שיח בגובה עיניים, זמינות מידית ונגישות, מעורבות של הצעירים, כבוד ושמירה על סודיות והכרה בצורך במענה קצר-מועד.
- ברחבי העולם מתפתחות תוכניות טיפול פרטניות מוכוונות-צעירים תוך קידום מודעות קהילתית והכשרה מוכוונת-צעירים על שלל מאפייניהן. בישראל יש שלוחה של תוכנית הדספייס האוסטרלית.

מקורות

אלרועי, א., רוזן, ב., אלמקייס, ע. וסמואל, ה. (2017). שירותי בריאות הנפש בישראל: צורך, דפוסי שימוש וחסמים – סקר באוכלוסיית המבוגרים הכללית – דוח מחקר. נדלה מאתר מאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל:

<http://brookdale.jdc.org.il/publication/mental-health-services-israel-needs-patterns-utilization-barriers-survey-general-adult-population/>

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2017). השנתון הסטטיסטי לישראל 2016. לוח אוכלוסייה לפי קבוצות דת, גיל ומין. ירושלים: הלמ"ס.

כאהן-סטרבצ'נסקי, פ., עמיאל, ש. וקונסטנטינוב, צ. (2016). מצבם של צעירים בישראל בתחומי חיים מרכזיים – דוח מחקר. נדלה מאתר מאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל: <http://www.ashalim.org.il/sites/default/files/report-heb%2833%29.pdf>

משרד הבריאות (2016). אובדנות בישראל. אגף המידע. נדלה מתוך: http://www.cbs.gov.il/publications/briut_survey/pdf/h_print.pdf

צוקרמן, ד. וקאים, ז. (2011). עמדות של מתבגרים כלפי חיפוש עזרה נפשית ממקורות סיוע פורמליים ובלתי פורמליים. חברה ורווחה, ל"א(3), 411-436.

- ראובן, י. ותורג'מן, ח. (2015). טיפול בצעירים בסיכון ובמצוקה בקהילה. ירושלים: תכנון ומדיניות רווחה, אגף בכיר למחקר, תכנון והכשרה. נדלה מתוך:
<http://www.molsa.gov.il/About/OfficePolicy/Documents/%D7%98%D7%99%D7%A4%D7%95%D7%9C%20%D7%91%D7%A6%D7%A2%D7%99%D7%A8%D7%99%D7%9D%20-%20%D7%A1%D7%95%D7%A4%D7%99%20-%2024-6-15.pdf>
- רועה, ד., גרבר-אפשטיין, פ., איזנברג-משיח מ. וחטר ישי, ג. (2015). הערכת המרכז הארצי לבריאות הנפש לנוער וצעירים – הדספייס ישראל. הצעת מחקר שאושרה על ידי הקרן למפעלים מיוחדים, המוסד לביטוח לאומי.
- Andrade, L. H., Alonso, J., Mneimneh, Z., Wells, J., Al-Hamzawi, A., Borges, G., & De Graaf, R. (2014). Barriers to mental health treatment: Results from the WHO world mental health surveys. *Psychological Medicine*, 44, 1303-1317. doi:10.1017/S0033291713001943
- Arnett, J. (2007). Emerging adulthood: What is it, and what is it good for? *Child Development Perspectives*, 1(2), 68-73. doi:10.1111/j.1750-8606.2007.00016.x
- Aviram, U., & Azary-Viesel, S. (2015). *Mental health reform in Israel: Challenge and opportunity. Policy Paper*. Taub Center for Social Policy Studies in Israel. Retrieved from http://taubcenter.org.il/wp-content/files_mf/mentalhealthreformenglish2015.pdf
- Ben-David, S., Cole, A., Spencer, R., Jaccard, J., & Munson, M. R. (2017). Social context in mental health service use among young adults. *Journal of Social Service Research*, 43, 85-99. doi:10.1080/01488376.2016.1239595
- Brammli-Greenberg, A., & Medina-Artom, T. (2015). Public opinion on the level of service and performance of the healthcare system in 2014 and comparison with 2012. Retrieved from <https://brookdale.jdc.org.il/en/summary-the-11th-consumer-survey-on-israels-healthcare-system/>
- Burns, J. M., Davenport, T. A., Durkin, L. A., Luscombe, G. M., & Hickie, I. B. (2010). The internet as a setting for mental health service utilisation by young people. *The Medical Journal of Australia*, 192(11), S22-26.
- Costello, E. J., He, J., Sampson, N. A., Kessler, R. C., & Merikangas, K. R. (2014). Services for adolescents with psychiatric disorders: 12-month data from the national comorbidity survey-adolescent. *Psychiatric Services*, 65, 359-366. doi: 10.1176/appi.ps.201100518
- Cross, S. P., Hermens, D. F., & Hickie, I. B. (2016). Treatment patterns and short-

- term outcomes in an early intervention youth mental health service. *Early Intervention in Psychiatry*, 10, 88-97. doi: 10.1111/eip.12191
- Cross, S. P., Hermens, D. F., Scott, J., Salvador-Carulla, L., & Hickie, I. B. (2017). Differential impact of current diagnosis and clinical stage on attendance at a youth mental health service. *Early Intervention in Psychiatry*, 11(3), 255-262. doi: 10.1111/eip.12319
- De Girolamo, G., Dagani, J., Purcell, R., Cocchi, A., & McGorry, P. (2012). Age of onset of mental disorders and use of mental health services: Needs, opportunities and obstacles. *Epidemiology and Psychiatric Sciences*, 21, 47-57. doi:10.1017/S2045796011000746
- Farbstein, I., Mansbach-Kleinfeld, I., Levinson, D., Goodman, R., Levav, I., Vograft, I., & Apter, A. (2010). Prevalence and correlates of mental disorders in Israeli adolescents: Results from a national mental health survey. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 51, 630-639. doi: 10.1111/j.1469-7610.2009.02188.x
- Fergusson, D. M., Horwood, L. J., & Beautrais, A. L. (1999). Is sexual orientation related to mental health problems and suicidality in young people?. *Archives of General Psychiatry*, 56, 876-880. doi:10.1111/j.1469-7610.2009.02188.x
- Fineberg, N. A., Haddad, P. M., Carpenter, L., Gannon, B., Sharpe, R., Young, A. H., & Nutt, D. J. (2013). The size, burden and cost of disorders of the brain in the UK. *Journal of Psychopharmacology*, 27, 761-770. doi:10.1177/0269881113495118
- Garcia, J. A., & Weisz, J. R. (2002). When youth mental health care stops: Therapeutic relationship problems and other reasons for ending youth outpatient treatment. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 70, 439-443. doi: 10.1037/0022-006X.70.2.439
- Gore, F. M., Bloem, P. J. N., Patton, G. C., Ferguson, J., Joseph, V., Coffey, C., Sawyer, S. M., & Mathers, C. D. (2011). Global burden of disease in young people aged 10-24 years: A systematic analysis. *Lancet*, 377, 2093-2102. doi: 10.1016/S0140-6736(11)60512-
- Gulliver, A., Griffiths, K. M., & Christensen, H. (2010). Perceived barriers and facilitators to mental health help-seeking in young people: A systematic review. *BMC Psychiatry*, 10, 113. <https://doi.org/10.1186/1471-244X-10-113>

- Hamilton, B. A., Naismith, S. L., Scott, E. M., Purcell, S., & Hickie, I. B. (2011). Disability is already pronounced in young people with early stages of affective disorders: Data from an early intervention service. *Journal of Affective Disorders*, 131, 84-91. doi:10.1016/j.jad.2010.10.052
- Hickie, I. B., Scott, E. M., Hermens, D. F., Naismith, S. L., Guastella, A. J., Kaur, M., & Davenport, T. (2013). Applying clinical staging to young people who present for mental health care. *Early Intervention in Psychiatry*, 7, 31-43. doi: 10.1111/j.1751-7893.2012.00366.x
- Hilferty, F., Cassells, R., Muir, K., Duncan, A., Christensen, D., Mitrou, F., Tarverdimamaghani, Y. (2015). Is headspace making a difference to young people's lives? Final report of the independent evaluation of the headspace program. Retrieved from <http://hdl.handle.net/20.500.11937/54297>
- Howe, D., Batchelor, S., Coates, D., & Cashman, E. (2014). Nine key principles to guide youth mental health: Development of service models in New South Wales. *Early Intervention in Psychiatry*, 8, 190-197. doi: 10.1111/eip.12096
- Kaim, Z., & Romi, S. (2015). Adolescents at risk and their willingness to seek help from youth care workers. *Children and Youth Services Review*, 53, 17-23. doi: 10.1016/j.childyouth.2015.03.002
- Kelley, S. D., de Andrade, A. R., Sheffer, E., & Bickman, L. (2010). Exploring the black box: Measuring youth treatment process and progress in usual care. *Administration and Policy in Mental Health and Mental Health Services Research*, 37, 287-300. doi: 10.1007/s10488-010-0298-8
- Kessler, R. C., Aguilar-Gaxiola, S., Alonso, J., Chatterji, S., Lee, S., Ormel, J., & Wang, P. S. (2009). The global burden of mental disorders: An update from the WHO world mental health (WMH) surveys. *Epidemiologia E Psichiatria Sociale*, 18, 23-33.
- Kessler, R. C., Berglund, P., Demler, O., Jin, R., Merikangas, K. R., & Walters, E. E. (2005). Lifetime prevalence and age-of-onset distributions of DSM-IV disorders in the national comorbidity survey replication. *Archives of General Psychiatry*, 62, 593-602. doi:10.1001/archpsyc.62.6.593
- Landstedt, E., Coffey, J., & Nygren, M. (2016). Mental health in young Australians: A longitudinal study. *Journal of Youth Studies*, 19, 74-86. doi:10.1080/13676261.2015.1048205
- Levinson, D., Zilber, D., Lerner, Y., Grinshpoon, A., & Levav, I. (2007). Prevalence of mood and anxiety disorders in the community: Results from the Israel

- national health survey. *The Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences*, 44(2), 94-103. doi: 10.4103/2249-4863.152262
- Malla, A., Iyer, S., McGorry, P., Cannon, M., Coughlan, H., Singh, S., & Joobar, R. (2016). From early intervention in psychosis to youth mental health reform: A review of the evolution and transformation of mental health services for young people. *Social Psychiatry & Psychiatric Epidemiology*, 51, 319-326. doi: 10.1007/s00127-015-1165-4
- Mansbach-Kleinfeld, I., Farbstein, I., Levinson, D., Apter, A., Erhard, R., Palti, H., & Levav, I. (2010). Service use for mental disorders and unmet need: Results from the Israel survey on mental health among adolescents. *Psychiatric Services*, 61, 241-249. doi:10.1176/ps.2010.61.3.241
- McGorry P, D. (2013). Prevention, innovation and implementation science in mental health: The next wave of reform. *The British Journal of Psychiatry. Supplement*, 54, s3-4. doi:10.1192/bjp.bp.112.119222
- McGorry, P. D., Bates, T., & Birchwood, M. (2013). Designing youth mental health services for the 21st century: Examples from Australia, Ireland and the UK. *The British Journal of Psychiatry. Supplement*, 54, s30-35. doi:10.1192/bjp.bp.112.119214
- McGorry, P. D., Goldstone, S. D., Parker, A. G., Rickwood, D. J., & Hickie, I. B. (2014). Cultures for mental health care of young people: An Australian blueprint for reform. *The Lancet Psychiatry*, 1, 559-568.
- Miller, L. M., Southam-Gerow, M. A., & Allin, R. B. (2008). Who stays in treatment? Child and family predictors of youth client retention in a public mental health agency. *Child & Youth Care Forum*, 37(4), 153-170. doi:s10566-008-9058-2
- Muir, K., McDermott, S., Gendera, S., Flaxman, S., Patulny, R., Sitek, T., & Katz, I. (2009). *Independent evaluation of headspace: The national youth mental health foundation interim evaluation report*. NSW, Australia: Social Policy Research Centre. Retrieved from <https://headspace.org.au/assets/Uploads/Corporate/Publications-and-research/final-independent-evaluation-of-headspace-report.pdf>
- Muir, K., Powell, A., & McDermott, S. (2012). "They don't treat you like a virus": Youth friendly lessons from the Australian national youth mental health foundation. *Health & Social Care in the Community*, 20, 181-189. doi: 10.1111/j.1365-2524.2011.01029.x.

- Patel, V., Flisher, A. J., Hetrick, S., & McGorry, P. (2007). Mental health of young people: A global public-health challenge. *The Lancet*, 369 (9569), 1302-1313. doi:10.1016/S0140-6736(07)60368-7
- Pottick, K. J., Bilder, S., Vander Stoep, A., Warner, L. A., & Alvarez, M. F. (2008). US patterns of mental health service utilization for transition-age youth and young adults. *The Journal of Behavioral Health Services & Research*, 35, 373-389. doi:10.1007/s11414-007-9080-4
- Reardon, T., Harvey, K., Baranowska, M., O'Brien, D., Smith, L., & Creswell, C. (2017). What do parents perceive are the barriers and facilitators to accessing psychological treatment for mental health problems in children and adolescents? A systematic review of qualitative and quantitative studies. *European Child & Adolescent Psychiatry*, 1-25. doi: 10.1007/s00787-016-0930-6
- Rickwood, D. J., Telford, N. R., Parker, A. G., Tanti, C. J., & McGorry, P. (2014). Headspace – Australia's innovation in youth mental health: Who are the clients and why are they presenting. *Medical Journal of Australia*, 200, 108-111. doi: 10.5694/mja13.11235
- Rickwood, D. J., Webb, M., Kennedy, V., & Telford, N. R. (2016). Who are the young people choosing web-based mental health support? Findings from the implementation of Australia's national web-based youth mental health service, eheadspace. *JMIR Mental Health*, 3(3):e40. doi: 10.2196/mental.5988.
- Roe, D., & Davidson, L. (2017). Noncompliance, nonadherence, and dropout: Outmoded terms for modern recovery-oriented mental health. *Psychiatric Services*, 68, 1076-1078. doi: 10.1176/appi.ps.201600522
- Rosen, B., Waitzberg, R., & Merkur, S. (2015). Israel: Health system review. *Health Systems in Transition*, 17(6). 1-212. Retrieved from http://eprints.lse.ac.uk/67099/1/Rosen_Waitzberg_%20Merkur_Israel%20Health.pdf
- Sawyer, S. M., Afifi, R. A., Bearinger, L. H., Blakemore, S. J., Dick, B., Ezech, A. C., & Patton, G. C. (2012). Adolescence: A foundation for future health. *The Lancet*, 379(9826), 1630-1640. doi: 10.1016/S0140-6736(12)60072-5
- Schleider, J., & Weisz, J. (2017). A single-session growth mindset intervention for adolescent anxiety and depression: 9-month outcomes of a randomized trial. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 59, 160-170. doi: 10.1111/jcpp.12811

- Schrank, B., Brownell, T., Tylee, A., & Slade, M. (2014). Positive psychology: An approach to supporting recovery in mental illness. *East Asian Archives of Psychiatry*, 24(3), 95-103.
- Shamir, D., Szor, H., & Melamed, Y. (2010). Dropout, early termination and detachment from a public psychiatric clinic. *Psychiatria Danubina*, 22, 46-50.
- Shatkin, J. P., & Belfer, M. L. (2004). The global absence of child and adolescent mental health policy. *Child and Adolescent Mental Health*, 9(3), 104-108. doi: 10.1111/j.1475-3588.2004.00090.x
- Smokowsky, P. R., & Hartung, K. (2003). Computer simulation and virtual reality: Enhancing the practice of school social work. *Journal of Technology in Human Services*, 21, 5-30. doi:10.1300/J017v21n01_02
- Sterne, A., & Porter, B. (2013). *Overview of child and adolescent mental health services in Israel*/ Myers-JDC-Brookdale Institute, Smokler Center for Health Policy Research. Retrieved from https://brookdale.jdc.org.il/wpcontent/uploads/2018/01/Child_Adolesc_Mental_Health_Services_ES.pdf
- Weisz, J. R., Kuppens, S., Ng, M. Y., Eckshtain, D., Ugueto, A. M., Vaughn-Coaxum, R., & Chu, B. C. (2017). What five decades of research tells us about the effects of youth psychological therapy: A multilevel meta-analysis and implications for science and practice. *American Psychologist*, 72, 79-117. doi: 10.1037/a0040360
- Westin, A. M., Barksdale, C. L., & Stephan, S. H. (2014). The effect of waiting time on youth engagement to evidence based treatments. *Community Mental Health Journal*, 50, 221-228. doi:10.1007/s10597-012-9585-z
- World Health Organization (2012). Making health services adolescent friendly: Developing national quality standards for adolescent friendly health services. Retrieved from http://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/75217/9789241503594_eng.pdf;jsessionid=33560C504C1D9FAE28C17469A2A74488?sequence=1
- World Health Organization (2017). Suicide data. *World Health Statistics 2017: Monitoring health for the SDGs*. Retrieved from http://www.who.int/mental_health/prevention/suicide/suicideprevent/en/

אימהות 'ראויה' ו'אחראית': אימהות פלסטיניות בישראל ותוכניות 'מרווחה לעבודה'

ענת הרבסט-דבי, טל מלר ומהא כרכבי-סבאח

רקע: תוכניות 'מרווחה לעבודה' מפעילות ציווי פיננסי של קיום אוטונומי משכר עבודה ללא הישענות על קצבאות קיום. המחקר הנוכחי בחן אימהות שהשתתפו בתוכנית לא-מנדטורית של 'מרווחה לעבודה'.

מטרת המאמר: לבחון באלו מרחבים ובאלו אופנים אימהות פלסטיניות בישראל המשתתפות בתוכנית 'אשת-חיל' מפנימות מחויבות לכונן אימהות 'אחראית' כפי שציווי המדיניות תובעים מהן.

שיטת המחקר: ראיונות עומק מובנים-למחצה עם 30 אימהות פלסטיניות בישראל שהשתתפו בתוכנית 'אשת חיל'.

ממצאים: הממצאים מעלים מנעד תגובות של המרואיינות למודל הניאו-ליברלי של "האם האחראית". המרואיינות רואות את העבודה בשכר כחיונית לביטחון משפחותיהן, ואת עצמן כנותנות דוגמה אישית של "אורחות אחראית" לילדיהן. עם זאת מדיניות המרואיינות את חשיבות הטיפול האישי שלהן בילדיהן, בד בבד עם התמודדותן עם דרישות העבודה בשכר.

מסקנות והשלכות מדיניות: תפיסת אימהות אחראית בעיני אימהות פלסטיניות בישראל כפי שהיא משתמעת מפי המרואיינות היא חידוש תיאורטי ואמפירי: החידוש התיאורטי מציע המשגה נוספת של המונח "אימהות אחראית" לנוכח ציווי המדיניות המופנים כלפי אימהות הנמצאות בשוליות מרובה. החידוש האמפירי הוא בחינת קבוצת אוכלוסייה ספציפית במסגרת תוכניות 'מרווחה לעבודה' והשמעת קולן של האימהות על צורכיהן כאימהות העובדות בשכר. תרומת הממצאים חשובה למעצבי מדיניות חברתית הבוחנים התאמת התוכניות הקיימות לאימהות פלסטיניות-ישראליות.

מילות מפתח: אימהות, שוליות רב-ממדית, מדיניות רווחה, תוכניות 'מרווחה לעבודה', ניאו-ליברליזם, אימהות פלסטיניות בישראל, הדרה

מבוא

בישראל מתקיימים בד בבד תהליכים מגוונים של מדיניות רווחה ביחס לאימהות: האחד כונן את הזכאות של אימהות לטפל בילדיהן, כדי שתוכלנה להתמסר לעבודת

התקבל במערכת: 4.2018 ; אושר לפרסום: 12.2018 ; נוסח סופי: 1.2019

הטיפול, ובתמורה הוענקו להן זכויות חברתיות. מדיניות זו ראתה בהן מטפלות בילדיהן בראש ובראשונה, ומפרנסות כעניין משני (יזרעאלי, 2001; Helman, 2011). השני, שאותותיו ניכרו בעיקר מראשית המאה ה-21, גינה את תלותן של אימהות עניות בקצבאות קיום, ועודד אותן להיות מפרנסות בראש ובראשונה ומטפלות בילדיהן כעניין משני.

מפנה משמעותי התרחש בשנת 2003 עם החלתו של חוק ההסדרים, שבמסגרתו הופעלה תוכנית קיצוצים מסיבית בקצבאות מרכזיות: קצבאות ילדים, קצבאות מזונות (הבטחת תשלום) והבטחת הכנסה; כל אלה משמעותיות למשפחות עניות עם ילדים. קיצוצים אלה היו חלק מהשתתות מדיניות על בסיס האידיאולוגיה הניאו-ליברלית, שלפיה קיצוצים בקצבאות ידחפו את תובעי הקצבאות לעצמאות כלכלית (Ajzenstadt, 2009; Herbst, 2013; Herbst & Kaplan, 2016). בהמשך לקיצוצים אלה נבנתה תשתית נרחבת של תוכניות 'מרווחה לעבודה' (בניש, 2008, 2009).

תוכנית 'אשת חיל', עניינו של המחקר הנוכחי, החלה לפעול על פי הרציונל הניאו-ליברלי, המבקש להעמיק את שילובן של אימהות מאוכלוסיות מודרות ומוחלשות בשוק העבודה בשכר, ולהפחית ככל האפשר את תביעותיהן לקצבאות קיום. התוכנית מיועדת לאימהות יחידיניות ולאמהות נשואות בקהילות אתניות וגיאוגרפיות שונות. במאמר הנוכחי מנותחים 30 ראיונות שנערכו עם אימהות פלסטיניות בישראל כחלק מפרויקט מחקרי רחב היקף.

מטרת המאמר לבחון באלו מרחבים ובאלו אופנים אימהות פלסטיניות בישראל המשתתפות בתוכנית 'אשת-חיל' מפנימות מחויבות לכוונן אימהות "אחרת" כפי שציווי המדיניות תובעים מהן. באופן ספציפי יותר, המאמר הנוכחי מתמקד בשתי שאלות: (1) באלו אופנים מגדירות האימהות את תחומי אחריותן על טיפול בילדיהן? (2) באילו תנאים האימהות תופסות את עצמן כאוטונומיות, וכיצד הן תופסות את מודל "האימהות הראויה"? מחקרים קודמים (Christophers, 2012; Collins, 1994; Gillies, 2007; Irwin & Elley, 2011, 2013) הדגישו כי מיקומים מובחנים אתניים, מעמדיים וגזעיים הם בעלי משמעות בנרטיבים של אימהות, ועל כן מעלים את הצורך לבחון איך נשים פועלות כ'אימהות' מתוך המיקומים השונים. המחקר הנוכחי מדגיש סוגיה זו, ודן באופן שבו מיקומי מגדר, מעמד ולאום של נשים פלסטיניות בישראל מחלחלים אל השיח על 'אימהות'.

אימהות בישראל

בישראל ובחברות אחרות הנמצאות בקונפליקט לאומי שלטת אידיאולוגיה פרו-נטליסטית, והביטוי הראוי לאזרחות של נשים הוא היותן אימהות ורעיות. בישראל אימהות היא "כרטיס כניסה" לקולקטיב עבור נשים, וערוץ לקבלת זכויות כתמורה

לתרומתן לאומה (ברקוביץ', 1999; Yuval-Davis, 1980). אידיאולוגיה זו השפיעה על עיצובו של מוסד המשפחה בחברה הישראלית. כבר מאז קום המדינה נתפסה המשפחה ככלי לקידום המטרות הקולקטיביות. אחת המטרות העיקריות של פרויקט כינון האומה הייתה התמודדות עם הסוגיה הדמוגרפית, וזו נעשתה בשני מישורים: עידוד העלייה ועידוד הילודה בקרב נשים יהודיות. זאת ועוד, כינון של זכויות חברתיות-כלכליות של נשים ואימהות בישראל התבצעו על-פי מטרות דמוגרפיות-לאומיות (Ajzenstadt & Gal, 2001).

גם אימהות בחברה הפלסטינית בישראל משולבת ברטוריקה הלאומית ונקשרים לה ציפיות ותפקידים רבים (Kanaaneh, 2002). אולם יש מתח בין הכוח המשוך לאימהות כסמל לאומי לעומת חוסר האונים שנשים חוות בחברות פטריארכליות (Hassim, 1993). לצד התמורות החלות במעמדן של נשים במשפחה ובחברה, 'הנטל הכפול' המוטל עליהן כבד במיוחד, מאחר שמוגשת לפתחן משימת שעתוק התרבות דרך תפקידיהן האימהיים (אבורביעה-קווידר, 2017), ובכך מוטלת עליהן משימת כינון האומה באמצעות הולדה (Kanaaneh, 2002).

אולם חרף העובדה שהחברה הישראלית מוגדרת כחברה משפחתית, וחרף העובדה שלמוסד האימהות מקום נכבד בשיח הישראלי (יזרעאלי, 1990; פרס וכץ, 1991; Gal, 2010; Fogiel-Bijaoui, 2002), השיח על אימהות הוא שיח מדיר. אימהותן של אימהות יהודיות מועלית על נס, ואילו קולן של אימהות פלסטיניות בישראל מושקע (מלר, 2018). אימהות פלסטיניות בישראל הודרו מראש ממערך זכויות הרווחה אשר עוצב על-פי העדפות לאומיות-דמוגרפיות (Ajzenstadt & Gal, 2001), והוביל לנגישות מצומצמת למעונות יום ציבוריים, אפליה בתחומי כינון והשכלה גבוהה, ונגישות מצומצמת לתחבורה ציבורית ולתעסוקה (איזנשטדט וגל, 2001; הולר וגל, 2011; ח'טאב, 2009; יונאי וקראוס, 2009). מדינת הרווחה היוותה עבור אימהות פלסטיניות גורם מכריע בעיצוב אי השוויון החברתי-כלכלי ובשעתוקן (ברקוביץ', 1999), בכך שהיא יוצרת הלכה למעשה הגנה דיפרנציאלית מפני כוחות השוק לאוכלוסיות שונות על-פי מוצא, לאום ואזרחות, ומפעילה פרקטיקות הדרה רשמיות ולא רשמיות כלפי קבוצות חברתיות מוכפפות (רוזנהק, 2007).

אימהות פלסטיניות בישראל סובלות מהדרה רבת פנים, הן בהיותן חלק ממיעוט מודר, והן בשל המסגרת המשפחתית הפלסטינית בישראל בעלת הצביון הפטריארכלי והקולקטיביסטי (Abu-Baker, 2016; Sa'ar, 2007).

לצד זאת, החברה הפלסטינית בישראל עוברת בשנים האחרונות תמורות רבות, כגון: מגמות של אינדיווידואליזציה, עלייה בהשכלה, תמורות תעסוקתיות ובכללן עלייה בשיעור הנשים הערביות בשוק העבודה (כרכבי-סבאח, 2017). כל זה בנוסף להשפעות המפגש עם החלקים החילוניים של החברה היהודית. כתוצאה מכך

תמורות שונות עברו על המשפחה, ושיעור הפריון של הנשים הפלסטיניות בישראל ירד בעשורים האחרונים. בשנות ה-60 היה שיעור הפריון הכולל לאישה מוסלמית 9.0 ילדים לאישה, וירד ל-3.4 בשנת 2017; שיעור הפריון לאישה נוצרייה היה 4.6, וירד ל-1.93 באותן שנים. הירידה החדה ביותר הייתה בקרב נשים דרוזיות, מ-7.4 בשנות ה-60, ל-2.10 בשנת 2018 (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2018א; לוי, 2016). שינוי נוסף בתחום המשפחה הוא עלייה בגיל הנישואין, עלייה בשיעור הגירושין וגידול שיעורן של המשפחות החד-הוריות ל-5% מכלל המשפחות הפלסטיניות בישראל (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2018ב).

אחד השינויים החברתיים הבולטים בחברה הפלסטינית בישראל הוא העלייה ברמת השכלתן של הנשים. עלייה זו הביאה לגידול בהשתתפותן של הנשים הפלסטיניות בישראל בכוח העבודה האזרחי בשנים האחרונות. בשנת 2015 שיעור ההשתתפות של נשים פלסטיניות בישראל בנות 25-64 היה 31.5%. למרות העלייה בהשתתפותן עדיין מדובר בשיעור נמוך בהשוואה לשיעור תעסוקתן של נשים יהודיות, שהיה 79.7% באותה שנה (מזרחי-סימון, 2016). יתר על כן, חוקרים שונים טוענים שהעלייה ברמת השכלתן של הנשים הפלסטיניות בישראל ובהשתלבותן בשוק העבודה בשכר לא לוותה בחלוקה שוויונית של התפקידים במשפחה (כרכבי-סבאח, 2017; Abu-Baker, 2016).

גורמים חברתיים, תרבותיים ופוליטיים ברמות שונות משפיעים על השתלבותן של נשים פלסטיניות בישראל בשוק העבודה. אופייה המסורתי של החברה, ההדרה המגדרית והלחצים שמפעילים בני משפחה על הנשים, גורמים לנשים רבות להדיר את רגליהן משוק העבודה. כמו כן, רבים בחברה הפלסטינית בישראל מעדיפים שהנשים יעברו ביישוב מגוריהן. הנתונים מלמדים כי רוב הנשים הפלסטיניות המשכילות בישראל המשתתפות בכוח העבודה מועסקות במגזר הציבורי הערבי, במקומות הקרובים לבתיהן ובמקצועות הנחשבים "נשיים". אחד ההסברים לכך הוא שנשים עובדות חייבות למצוא דרך לשלב בין שני תפקידיהן – משפחה ועבודה – וסוג זה של עבודות מאפשר זאת (הרצוג, 2006). בנוסף, אי-שוויון בתשתיות, מיעוט ההזדמנויות בשוק העבודה המקומי ואפליה על רקע לאומי מעצימים את קשיי השתלבותן. רבים ממקומות העבודה בישראל במגזר הציבורי והפרטי כאחד נמנעים מלהעסיק אזרחים פלסטינים (ח'טאב, 2009). אבורביעה-קווידר (2017) טוענת שהשינויים ברמת השכלתן של נשים ערביות לא הובילו לשינויים במבנה ההזדמנויות ברמה הארצית. אומנם התפתחות השירותים הקהילתיים בתחילת שנות ה-80 של המאה ה-20 הביאה לעלייה בהשתתפות נשים בשוק העבודה המקומי, במיוחד של הנשים המשכילות, אך עם זאת מורגשת בשנים האחרונות האטה בביקוש לנשים עובדות בגלל רוויה בענפי השירותים הקהילתיים ומפני שלא התפתחו ענפים חדשים בכלכלת

המגזר הערבי. ההיקף הקטן של המשאבים המוקצים למגזר הערבי ושוק הזדמנויות מקומי קטן הופכים את התחרות בין הנשים לגברים לתחרות חריפה, וסיכויי הנשים לזכות בתפקידים חשובים פוחתים עוד יותר. מצב זה עלול להגביר את תיעולן של נשים למשרות בעלות מעמד נמוך יותר, וחשוב מכך – לעיסוקים המאפיינים בעיקר נשים (ח'טאב, 2009).

יש לציין כי שיעור התעסוקה הנמוך עורר את דאגתם של קובעי המדיניות בשל שני תהליכי מדיניות שהתרחשו סמוך זה לזה. הראשון הוא הצטרפותה של מדינת ישראל לארגון OECD ודרישת הארגון להעמיק שילוב אוכלוסיות מודרות בשוק התעסוקה, ובתוכן נשים פלסטיניות-ישראליות (משרד התמ"ת, 2012). התהליך השני הוא פעולתה של 'הוועדה לשינוי חברתי כלכלי' שבין היתר המליצה על הרחבת תוכנית 'אשת חיל' לנשים פלסטיניות בישראל, והפעלתה ב-36 יישובים חדשים. כמו כן, על סמך המלצות הוועדה קיבלה הממשלה ב-2012 את החלטת 4193, שעניינה הסרת החסמים העומדים בפני האוכלוסייה הפלסטינית בישראל להשתלבות בתעסוקה, תוך התמקדות בנשים (מזרחי-סימון, 2016). שני תהליכים אלה הובילו להעמקת יישום המדיניות בקרב כלל אוכלוסיית האימהות הפלסטיניות בישראל. תוכנית 'אשת חיל' הייתה אחד הכלים העיקריים למדיניות זו.

'האם הראויה' – אזרחית העובדת בשכר, ורפורמות במדיניות הרווחה

המסגרת התיאורטית של המחקר מעוגנת בשני צירים עיקריים: (1) הגישה הביקורתית-פמיניסטית למדיניות הרווחה; (2) המחקר הפמיניסטי על אימהות. על פי שני צירים אלו בוחן המחקר הנוכחי כיצד אימהות מגיבות לעקרון הדגשת העבודה בשכר. עיקרון זה בא על חשבון עבודת ה'טיפול' והיה מרכזי ברפורמות הרווחה במדינות מערביות רבות, והוא מחייב להוציא אנשים מרווחה לעבודה, ולהפוך אנשים ל"אזרחים טובים יותר". עבודה בשכר מוצגת כאחריות הראשונה של האזרחות, הנתיב ליציאה מתלות לעצמאות כלכלית, הפתרון לעוני, הקשר שיש לפרטים עם החברה הרחבה, מודל חיקוי לילדים (הן של אימהות והן של אבות) והדבק שמחזיק את החברה יחד (Schultz, 2000; Williams, 2001). ומכאן גם התפיסה כי אימהות אחראיות הן אימהות המפרנסות את ילדיהן, וגם מעניקות להם תנאי טיפול הולמים, ללא הישענות על קצבאות (Abramovitz, 2006; Breitzkreuz, 2005; Korteweg, 2003, 2006; Woodward, 2008).

השיח הניאו-ליברלי, המעצב את החשיבה החברתית-כלכלית בארצות מערביות רבות, הדגיש בשנים האחרונות את המונח 'אזרחות שוק'. לפי מונח זה עצמאות כלכלית היא מפתח להשתתפות חברתית ואזרחית. החוקרות אורלוף (Orloff, 2001)

ולואיס (Lewis, 2001) מציינות במאמריהן העוסקים בניתוח ביקורתי-מגדרי של מדיניות הרווחה, כי פיתוח המדיניות החברתית מבוסס יותר ויותר על המחויבות של כל אדם מבוגר לשוק העבודה, תוך התעלמות מהמבנים המוסדיים שאינם מאפשרים לאימהות להשתלב בתעסוקה בשכר בשל הטיפול בילדיהן.

על פי רפורמות הרווחה יכלו נשים המקבלות קצבאות קיום להשיג אוטונומיה כלכלית בשני ערוצים: הראשון – נישואין, והשני – עבודה בשכר. למעשה רפורמת הרווחה לא יצרה פתרונות טיפול לנשים אלא דרשה מהן להיות עצמאיות כלכלית או להישען על 'גבר מפרנס' (Orloff, 2001). העבודה בשכר נתפסת כעניין מוסרי, ועבודה בשכר ואימהות צריכות להיות כרוכות זו בזו (Korteweg, 2003). אימהות נדרשו לצאת לעבודה בכל מחיר, גם על חשבון איכות הטיפול בילדיהן; הלכה למעשה, עבודת הטיפול לא הצדיקה יותר תביעות של אימהות לקצבאות. המדיניות החברתית מעריכה מחויבות לעבודה בתשלום ואינה מכירה בערכים של עבודת הטיפול (Lewis, 2001; Orloff, 2001).

משטר הרווחה הניאו-ליברלי במדינות המערב מצפה מאימהות ציפייה כפולה – להיות אימהות טובות ולהיות אזרחיות טובות, כלומר השתתפות אימהות בשוק העבודה (Lewis, 2001). מחקרים איכותניים המנתחים ראיונות העלו כי הבסיס ללגיטימציה של אימהות טובה ומוסרית אינו עומד בסתירה לאידיאולוגיה הניאו-ליברלית, אלא הוא חלק בלתי נפרד מההצטלבות של ניאו-ליברליזם ואימהות אינטנסיבית (Lavee, 2016). המונח 'אימהות אינטנסיבית', שזוהה בעיקר עם אימהות לבנות ממעמד הביניים, מניח כי אימהות צריכות להשקיע כמויות עצומות של זמן, כסף, אנרגיה ועבודה רגשית באימהות (Hays, 1996). אימהות עניות מנסות לשמור על קיומן של שתי זהויות מוסריות, הן כאימהות טובות והן כאזרחיות טובות המשתתפות בשוק העבודה, באמצעות ניהול רגשי שלפיו הן מדגישות נאמנות לעבודה בשכר כנאמנות ראשית, ונאמנות משנית לטיפול בילדים. אימהות אלו מפנימות את המודל הניאו-ליברלי של 'האם העובדת', שהוא מורכב יותר למימוש מבחינתן. עם זאת, הן מחליטות לפעמים לעזוב את העבודה בשכר בלית ברירה, מתוך הכרח ומחויבות לתפקיד האימהי (Lavee & Benjamin, 2014). זאת ועוד, המרכיב המוסרי של אימהות טובה בעיני אימהות החיות בעוני משמעו שהן מקבלות על עצמן דפוסי התנהגות, ציות ונורמות, ובכך הן מבטיחות לילדיהן עתיד טוב יותר (לביא, 2018).

מן האמור לעיל עולים קווים לדמותה של האם ה'ראויה' וה'אחראית': אם שהיא אחראית על הטיפול בילדיה ועל הדאגה לעתידם ולהיותם אזרחים מועילים לחברה בעתיד, וגם מפרנסת בכבוד את משפחתה, מרחיקה את עצמה ואת משפחה מלקיחת קצבאות ומעוני. מעבר לזה, האימהות ה'ראויה' וה'אחראית' בישראל, זו היהודית וזו הפלסטינית, נצבעה לאורך השנים במנעד של גוונים הקשורים

במטרות דמוגרפיות-לאומיות, בשינויים באידיאולוגיה החברתית-כלכלית ובהטמעתה של האידיאולוגיה הניאו-ליברלית, ואלה הביאו לעלייה בהשתתפות של אימהות בשוק העבודה.

אימהות ותוכניות 'מרווחה לעבודה'

ההבטחה לאימהות עניות ולילדיהן, שהייתה טמונה בשיח הניאו-ליברלי, הייתה למשענת קנה רצון. מחקרים רבים שנערכו לאחר רפורמות המרווחה בארצות-הברית הראו שתוכניות 'מרווחה לעבודה' נכשלו ברוב המקרים בחילון אנשים מהעוני, מכיוון שהעבודות הזמינות לעוזבים את המרווחה הן לרוב "עבודות פוגעניות" אשר משלמות שכר נמוך ואינן מספקות זכויות סוציאליות, ביטחון תעסוקתי, או אפשרויות לקידום (Albelda, 2011; Breitreuz & Williamson, 2012; Dodson, 2013; Korteweg, 2003, 2006). עבודות אלו מעצימות קשיי המשפחה בכפיית סדר זמנים בלתי אפשרי: שעות עבודה נוספות, דרישות לעבודה בערבים ובסופי שבוע, העדר חופשות מחלה, ומעט גמישות, אם בכלל (Breitreuz, 2005). ההכנסה מעבודות אלו אינה מאפשרת לאימהות לשלם עבור הוצאות הקשורות בטיפול, בבריאות ובחינוך הילדים (Dodson, 2013). עוד עולה ממחקרים כי הקבוצה שמשלמת את המחיר הכבד ביותר על מדיניות זו היא קבוצת האימהות לילדים צעירים (Dodson, 2007; Weigt, 2006), מכיוון שנשים עדיין אחראיות באופן לא פרופורציונלי על עבודת הטיפול ההכרחית לשימור המשפחה (Daly, 2011).

בנוסף, בגלל תנאי העסקתן, מצטמצם זמן הטיפול של נשים הנמצאות בתוכניות אלו בילדיהן. כלומר, לצד עוני מטריאלי, הן חוות עוני זמן (time poverty). לאימהות יחידניות קשה עוד יותר: אין להן בני זוג לחלוק עימם את הטיפול, ואין להן משאבים הנדרשים למסגרות לטיפול בילדים. זמן הטיפול שלהן בילדיהן ובביתן מצטמצם באופן ניכר, והן נאלצות לתמרן בין השגחה על ילדיהן לבין העבודה בשכר, ולעיתים קרובות אף להשאיר את ילדיהן במצבים לא בטיחותיים (Albelda, 2011). כשאימהות עניות שאינן עובדות בשכר או שעובדות בשכר נמוך מבקשות לפרוע את זכאותן לקצבאות קיום – הן נתפסות כחסרות "אחריות אישית", כיוון שאינן עונות על הדרישה של 'השגת אוטונומיה כלכלית' ללא הישענות על קצבאות קיום (Korteweg, 2003) (self-sufficiency).

מחקר על אימהות מקבוצת מיעוט בעלות הכנסה נמוכה המשולכות בתוכניות 'מרווחה לעבודה' בארצות-הברית מעלה כי אימהות שנתקלו בקשיים כלכליים ניכרים בחרו שלא לקחת עבודה בכל מחיר. הן חיפשו דרכים שונות להגן על ילדיהן מפני סיכונים וחינוכו אותם להיות אזרחים מוסריים והגונים, ולא קיבלו את תביעות התפיסה האזרחית של האם העובדת כפשוטן (Manoogian, Jurich, Sano, & Ko, 2015).

במחקר שנעשה על אימהות יחידניות שהשתתפו בשתי תוכניות 'מרווחה לעבודה' בארצות-הברית נמצא, כי על אף קשיים אלה הפנימו האימהות את התביעה של האתוס הניאו-ליברלי ה"מוסרי" של 'האם העובדת' בשכר. נשים עניות שנשענו על רווחה ראו בתעסוקה לא רק מקור להישרדות כלכלית, אלא גם אמצעי לאספקת ביטחון למשפחה, מקור להשראה לילדיהן ואחריות אזרחית שלהן. נשים העריכו את המפגש שנוצר בתוכניות הללו עם נשים אחרות, כמקור לתמיכה אישית (Woodward, 2008).

המחקר על תוכניות 'מרווחה לעבודה'¹ בישראל מעלה ממצאים דומים לממצאים ממדינות אחרות, ומצביע על קושי ניכר של מקבלי קצבאות הקיום להשתלב בשוק התעסוקה. מרבית המובטלים המעטים שמצאו עבודה במסגרת התוכניות הועסקו במשרות חלקיות ובשכר מינימום, והפיקוח של החברות הפרטיות המפעילות את התוכנית על תנאי ההעסקה בעבודות הללו היה מצומצם (בניש, 2008, 2009; לינדנשטראוס, 2007). במחקר השוואתי בין קבוצת ניסוי שהשתתפה בתוכנית מהל"ב לבין קבוצת ביקורת שלא השתלבה בתוכנית נמצא, כי חל גידול ממוצע בהעסקתם של משתתפי קבוצת הניסוי ב-10.3% יותר מאשר בקבוצת הביקורת לאחר 15 חודשי הפעלת התוכנית. עם זאת לא נמצא הבדל ניכר בשכר לשעת עבודה בין שתי הקבוצות. השכר הממוצע לשעת עבודה היה שכר מינימום (אחדות ועמיתים, 2008).

הלמן (2013), במחקרה על תוכניות 'מרווחה לעבודה' בישראל, העלתה כי סדנאות ההכנה לעולם העבודה והאופן שבו תרגמו המאמנים בתוכנית את 'אזרחות השוק' תוך כדי אינטראקציה עם המשתתפות, הובנתה כפרויקט של כינון מחודש של הזהות של המשתתפות, כדי לעצב את העצמי היזמי שלהן כאידיאל אתי ונורמטיבי. דבר זה בא לידי ביטוי בשיח של המאמנים ובסלוגנים שנוצקו בחלל הסדנאות. גם במחקר שנעשה על תוכנית 'אשת חיל' עלה כי חלק מהאימהות המשתתפות בתוכנית דחו את הציווי לקחת כל עבודה. הן ציפו שהמדינה תיקח על עצמה את האחריות ליצירת מקומות עבודה ולתעסוקה הולמת לאימהות שתאפשר להן לעבוד וכך בבד להעניק לילדיהן טיפול ראוי (Herbst & Benjamin, 2016).

המאבק היום-יומי המתמשך של אימהות עניות וילדיהן, המתועד בממצאי המחקרים שהוצגו לעיל, מעלה את חשיבות בחינת ההשפעה של תוכנית ייעודית לאימהות פלסטיניות עניות בישראל, במיוחד לנוכח העובדה שאימהות פלסטיניות רבות בישראל נכללות בקטגוריה של 'אימהות עניות' בגלל שוליות מעמדם החברתית-כלכלית, של הפלסטינים בישראל. המחקר הנוכחי יאפשר להרחיב את הבנתנו על אימהות ותוכניות 'מרווחה לעבודה' שבהן משתתפות אימהות ממיקומים מובחנים מגדרית

¹ במסגרת התוכניות: 'מהל"ב' ו'אורות לתעסוקה' שהופעלו בשנים 2005-2010 ונסגרו.

אתנית ומעמדית. הפריזמה המחקרית של המאמר הנוכחי תעלה, כפי שנראה בהמשך, כיצד המיקומים המובחנים קשורים בפרקטיקות ובפרשנויות ייחודיות שמפעילות האימהות הפלסטיניות בישראל לגבי אימהותן ואופני התעסוקה שלהן ובתגובה לציווי המדיניות.

תוכנית 'אשת חיל'

תוכנית אשת חיל פותחה בידי הג'וינט בשנות ה-90 של המאה ה-20 כדי לקדם תעסוקת נשים יוצאות אתיופיה. ייחודה של התוכנית בהיותה תהליך רב-שלבי ארוך טווח, המשלבת עבודה קבוצתית עם עבודה פרטנית. התוכנית היא אחת מהתוכניות הממשלתיות לעידוד התעסוקה שכוונו בישראל כדי להעמיק את שילובן של אוכלוסיות אשר שיעור השתתפותן בשוק העבודה היה נמוך. התוכנית נועדה לאימהות בלבד, ונועדה לעודד אימהות שנמצאות מחוץ לשוק העבודה להשתלב בו, ולהרחיב את תעסוקתן של האימהות שכבר משולבות בו בהעלאת שיעורי משרה, העלאת שכר וביטחון תעסוקתי. התוכנית נוצרה, כאמור, עבור אימהות יוצאות אתיופיה, ובהמשך הורחבה לקבוצות נוספות כמו יוצאות ברית-המועצות לשעבר (במיוחד ליוצאות קווקז, בוכרה ואזרבייג'ן), אימהות פלסטיניות בישראל וכן אימהות בנות עדות המזרח מהפריפריה (סטרקוב ובר-און, 2007). התוכנית איננה מנדטורית, כלומר, ההשתתפות היא וולונטרית, ואי-השתתפות אינה שוללת קבלת קצבאות.

בתוכנית כמה שלבים: (1) איתור קבוצת נשים (בדרך כלל 15-30), והכנת תשתית ביישוב; (2) "סדנת הכנה לעבודה", בת 30 שעות, שמטרתה להכין את הנשים לשוק התעסוקה. במהלך הסדנה נפגשות הנשים כמה פעמים בשבוע ועוסקות בתכנים הקשורים לעולם העבודה. במקביל להשתתפות בסדנה, מקבלות המשתתפות ליווי אישי של רכזת התוכנית וכן סיוע בהשמה בעבודה (ירון-אמביה, 2011; סטרקוב ובר-און, 2007; שחר, 2012); (3) שילוב בעבודה: בשלב זה המשתתפות משולבות בתעסוקה באופן פרטי עם ליווי, תמיכה והכוונה של רכזת התוכנית (ירון-אמביה, 2011); (4) לאחר סיום הסדנה, במקביל להשתלבותן בשוק העבודה, מצטרפות המשתתפות ל"מועדון אשת חיל", הפועל כקבוצת תמיכה והעצמה לנשים שהתחילו לעבוד ולהתקדם בעבודתן (ירון-אמביה, 2011; לוין-רוזליס ובר-און, 2001). יישום כל השלבים יחד עשוי להימשך עד 3 שנים.

תוכנית זו ייחודית בהיותה הומוגנית מבחינה מגדרית ומעמדית, מיועדת לאימהות, והקבוצות מחולקות באופן הומוגני על-פי מקום מגורים ומוצא אתני-לאומי. על כן תוכנית זו מהווה הזדמנות, לא רק כדי ללמוד כיצד מפנימות האימהות את ציווי מדיניות 'מרווחה לעבודה', אלא גם הזדמנות לבחון קבוצות הומוגניות של אימהות.

אם כן, המחקר על משתתפות תוכנית זו מאפשר לשפוך אור על אימהות ממעמד אתני-לאומי-פריפריאלי מוחלש וכיצד הן מיישמות אימהות "אחראית" לפי תפיסתן במדינה שבה האימהות היא מקור מרכזי של זהות.

שיטת המחקר

מאמר זה מבוסס על עבודת שדה שנערכה במשך שלוש וחצי שנים, בין נובמבר 2011 ליוני 2015, על אימהות המשתתפות בתוכנית 'אשת חיל'.

אוכלוסיית המחקר

רואיינו 30 אימהות פלסטיניות-ישראליות בנות 25-52. המאפיינים הסוציו-דמוגרפיים של המרואיינות, כמו מעמד אישי, דת, השכלה ומיקום גיאוגרפי היו שונים. 16 מרואיינות נשואות והיתר אימהות יחידניות: אלמנות, גרושות ופרודות. רובן מוסלמיות (שתיים הגדירו את עצמן כבדואיות), חמש דרוזיות. מרואיינת אחת לומדת לתואר ראשון, שתיים סיימו רק 9 שנות לימוד ושאר המרואיינות סיימו 12 שנות לימוד ללא בגרות. רובן (18) המשיכו ולמדו קורסים מקצועיים שונים (מזכירות, טיפול, סיעות בגנים וכדומה).

כלי המחקר

כלי המחקר הוא ריאיון אישי מובנה-למחצה. הריאיון מספק נגישות להקשרים התרבותיים של החוויות, העמדות, הדעות וההתנהגות של הנשים, ובכך מאפשר להבין את המשמעות של הקשרים אלו בעולמן (שקדי, 2010). בהתאם לעקרונות המחקר הפמיניסטי (Harding, 1986; Reinharz, 1992) המדגיש את חשיבות ההקשבה וההבנה לתיאור של המרואיינות את עצמן, וכדי להתמודד עם שוליותן המרובה ועם יחסי הכוח הלא-שוויוניים בין החוקרות למרואיינות, ננקטו שני אופני פעולה: (1) ניסיון ליצור "מרחב מוגן" בכך שהמראיינת והמרואיינת משתפות זו את זו בפרטים אישיים; (2) שימוש במבנים המשותפים למראיינת ולמרואיינת, כגון: אימהות, שייכות לאותה קבוצה אתנית, מעמד ומגדר (נגר-רון, 2014). כמו כן ננקטו אמצעים טכניים, כגון בחירת מקום הריאיון לפי בקשת המרואיינת כדי לתת לה תחושה של שייכות. הריאיון עסק בנושאים של משמעות האימהות דרך החוויה של המרואיינות, פרקטיקות יום-יומיות הקשורות בשילוב של טיפול שאיננו בשכר לבין עבודה בשכר, ומשמעותה של העבודה בשכר בעיני המרואיינות. דרך שאלות אלו חשפו המרואיינות את סיפורן, את משמעותו ואת עמדותיהן ודעותיהן בנושא. המראיינת אפשרה את המרחב הדרוש למרואיינות להבנות את תשובותיהן בדרכן ובשפתן שלהן. הראיונות

נערכו בעברית או בערבית לפי בקשת כל אחת מהמראיינות. להלן מספר דוגמאות לשאלות שנשאלו המראיינות: (1) ספרי לי על ההתמודדות היום-יומית עם חוויית גידול הילדים והתעסוקה בשכר; (2) איך מקבלים ילדייך את היותך אם עובדת? איך הסביבה שלך – משפחה וקרובים – מקבלת את היותך אם עובדת בשכר?; (3) האם את נתקלת בדעות שליליות/חיוביות/אחרות על אימהות המועסקות בשכר?

איתור המראיינות

המראיינות אותרו בדרכים מגוונות. ראשית, באמצעות פנייה למנהלת תוכנית 'אשת חיל'; היא אישרה קבוצות שבהן אפשר לפנות למשתתפות. לאחר מכן באמצעות פנייה לרכזות האזוריות, והן קבעו קבוצות המתאימות לראיונות אישיים. בשלב הבא פנו הרכזות היישוביות לאימהות באחד המפגשים הקבוצתיים ותיארו את המחקר, והנשים נשאלו מי מהן מוכנה לקחת חלק במחקר.

אתיקה

למראיינות הוסבר כי כדי לשמור על פרטיותן שונן שמותיהן לשמות בדויים, וננקטו אמצעים נוספים, כגון: הוסתר מידע על יישוב מגוריהן, ונמנעה נגישות לראיונות המוקלטים והמתומללים מלבד לחוקרות הראשיות ועוזרות המחקר. המחקר נערך על פי כללי האתיקה המקובלים, וקיבל את האישורים הנדרשים מהגורמים הרלוונטיים (ועדת האתיקה של האוניברסיטה, משרד הרווחה והשירותים החברתיים – האחראי על התוכנית, ועמותת 'בעצמי' – מפעילת התוכנית).

ניתוח הנתונים

הנתונים נותחו בשיטת ניתוח תימות (thematic analysis). מהראיונות האישיים חולצו תימות, כלומר קטגוריות של משמעות. בעיקר נבחנה התייחסות המראיינות לנושאים כגון: משמעות עבודת הטיפול בעיניהן, מהי אימהות טובה בעיניהן, כיצד הן מגדירות "אזרחות טובה" ועוד.

הראיונות נותחו ניתוח מוצלב (intersectional analysis) שתכליתו לענות על הצורך בניתוח מורכב יותר ולהתמודד עם הביקורת בנטיית המחקר להומוגניות (קרומר-נבו וקומס, 2012; Denis, 2008). ניתוח מוצלב מאפשר לחשוף את רפרטואר הקולות בשדה הנחקר ומחדד את ההקשרים שמבני עוצמה שונים (מגדר, מעמד, לאומיות ועוד) עולים בהם כבעלי משמעות בהתנסויותיהן של המראיינות. ניתוח זה אפשר לא רק התייחסות לקבוצה הנחקרת – אימהות פלסטיניות בישראל – בנפרד מהאוכלוסייה הכללית, אלא גם חשף את ההשלכות של מיקומים מובחנים של נשים הנמצאות בשוליות מרובה.

ממצאים

ניתוח ראיונות העומק העלה ארבע תימות עיקריות. התימות מצביעות על תפיסת הנשים הפלסטיניות בישראל את אימהותן והאופן שבו הן מטמיעות את אידיאל "האימהות האחראית" תוך ניהול משא ומתן עם שוליותן המגדרית בחברה פטריארכלית ועם שוליותן האזרחית כמיעוט לאומי במדינת ישראל: (1) עיסוק ביעוד האימהי – האם המיטיבה, המציבה את צורכי ילדיה לפני צורכי עצמה, ותפקידה העיקרי הוא להובילם להצלחה בלימודים, לדאוג לעתידם ולהופכם לאזרחים אחראים; (2) רצון המרואיינות להתרחק משליטת קרוביהן, להשיג עצמאות ולפתח זהות של סובייקט כלכלי פעיל; (3) היותן אימהות עובדות מסייעת למרואיינות להציב עצמן כדוגמה ומופת לילדיהן; (4) המרואיינות מנכיחות את הצעותיהן ליצירת מדיניות רווחה ועבודה המותאמת יותר לצורכי האימהות והילדים. ההדגשות בציטוטים שלהלן הוספו בידי המחברות.

אימהות טובה – השקעה בילדים

מרואיינות רבות הביעו מחויבות חזקה להשקעה בילדים, והיא הוצגה פעמים רבות בראש סדרי העדיפויות, לפני מילוי צורכיהן שלהן. העובדה שנשים מוחלשות מציבות את צורכי הילדים בראש סדרי העדיפויות ומגדירות את חלומותיהן האישיים בהצלחת הילדים, מהדהדת את השיח שחוקרות שונות הצביעו עליו כמייצג את השינויים בדפוסי ההשקעה ההורית במאה ה-20 (Manoogian et al., 2015; Zelizer, 1994). זליצר (Zelizer, 1994) טענה כי ההתייחסות לילדים הפכה להיות רגשית ולא תועלתנית, והמעמד המשפחתי של הילד הפך מפריפריאלי למרכזי. ההשקעה של המרואיינות בילדים מתמקדת בשני היבטים עיקריים: (1) השקעה בלימודיהם; (2) השקעה חומרית במילוי צורכיהם. כך אמרה רימאס, אלמנה בת 29 ואם לארבעה, תושבת עיר במשולש שאינה עובדת בשכר:

החלום שלי שהילדים שלי יהיו הכי בבית ספר.

ובהמשך, בתשובה לשאלה על חלומותיה האישיים כאישה, אמרה:

[...] עליי? חאלס, אני מוותרת על החלום שלי בשביל החלום של הילדים. אם הם מצליחים זה מספיק לי [...] אני רוצה להשקיע בילדים שלי. שהילדים יצליחו. הבן שיש לו בעיות ראייה הוא חכם מאוד. אני רוצה שהוא ינצל את החוכמה הזאת וילמד ויתקדם ויתפתח בחיים. גם הבן הבכור שלי, שהוא יצליח.

המחויבות להצלחת הילדים וביטוייה בהשקעה בלימודיהם, והתבטלות תוכניותיה האישיות של האם, עלו גם בדברי אימאן, פרודה בת 41 ואם לארבעה, גם היא

תושבת עיר במשולש, העובדת כמנקה במוסד ציבורי:

[...] ואני חזקה, ואני יכולה למשוך את הילדים שלי, בעזרת אלוהים שאני אמשוך שיהיו לומדים, שיהיו טובים. אני חושבת שאני חזקה עם עצמי [...] אני רוצה שיגדלו טוב, שילמדו, שיהיו להם חיים נעימים. כל הזמן אני מדברת איתם: אם אתם תלמדו, זה עוזר לכם שיהיו לכם חיים טובים, אתם יכולים להיות חיים נעימים, שתהיה לכם משפחה טובה, מצבים טובים, שלא תעברו גם בעיות שאנחנו עברנו. כל הזמן אני מדברת איתם שהם יידעו כמה הבעיות במשפחה זה מפריע למשפחה, מפריע לילדים, מפריע לאישה. אני רוצה שילמדו שיהיו גדולים, שכל החיים שלהם יהיה מוצלחים, לא כמו החיים שלנו [...]

אימאן סבלה מאלימות בילדותה, ובכגרותה המשיכה לחוות אלימות בנישואיה לגבר אלים, והיא עדיין סובלת מהתפרצויות האלימות גם לאחר שנפרדו. לדבריה היא רוצה "להיות חזקה", ומייחלת לכך שילדיה, בניגוד אליה, יחיו "חיים נעימים". לדבריה רכישת השכלה תוביל אותם לחיים טובים משלה. ההתמקדות בצורכי הילדים וההשקעה בלימודיהם עלתה גם בדבריה של סאוסן, בת 39, נשואה ואם לשלושה, שמפתחת בביתה עסק לאפיית עוגות. סאוסן סיימה עשר שנות לימוד. היא סיפרה כי בכסף שהיא מרוויחה היא משלמת לבחורה אחרת שתסייע לילדיה בלימודים. הבחירה של המרואיינות להשקיע בלימודי ילדיהן מודגשת גם לנוכח העובדה שרבות מהן לא סיימו תיכון ואין להן תעודת בגרות. גם מרואיינות אחרות מספרות שבחרו לרכוש משאבים ולהתגייס לחיי עבודה כדי שתוכלנה להעניק לילדיהן עתיד טוב משלהן – עתיד שבו יוכלו ללמוד ולהתקדם.

מדבריהן אפשר ללמוד עד כמה העבודה חשובה בעיניהן כאמצעי למימוש שאיפותיהן כאימהות. כנשים חסרות השכלה הנמצאות בשוליות מרובה – לאומית, מגדרית, מעמדית, ותעסוקתית – ועומדות בפני חסמים תרבותיים ומבניים רבים – מתחדדת בחירתן לרכוש את משאביהן בצורכי הילדים ולהשקיע בלימודיהם, בחירה שאינה תואמת תמיד את המקובל בסביבתן המשפחתית והקהילתית (Meler, 2015). השקעה זו, המופיעה כתימה מרכזית בראיונות, מחזקת את ממצאיהן של אירוין ואלי (Irwin & Elley, 2011) אודות נשים ממעמד הפועלים, הרואות את חינוך ילדיהן כחיוני להצלחתם בעתיד.

ההיבט השני בהקשר זה הוא השקעה חומרית בילדים. ככלל, נשים עניות מתמודדות עם דרישות צרכניות של ילדיהן חרף מצבן הכלכלי, לא כל שכן נשים פלסטיניות בישראל. בשנים האחרונות עלו שיעורי העוני בחברה הפלסטינית בישראל (אנדבלד, גוטליב, הלר וכראדי, 2017), וחוקרים מצביעים על חלחול של סמלים ודימויים של תרבות הצריכה לרבים שונים בחברה הפלסטינית בישראל (Kanaaneh, 2017).

גם מרואיינות רבות במחקר הנוכחי מתמודדות עם דרישות צרכניות גוברות של ילדיהן. חרף העובדה שהשתתפות בתוכנית אינה מבטיחה להן "משרות טובות" – הן מציינות בגאווה כיצד בכל זאת העבודה מסייעת להן להקדיש גם לצרכים החומריים של הילדים. כך תיארה סאוסן, בת 39, נשואה ואם לשלושה, שמפתחת בביתה עסק לאפיית עוגות:

[...] זה עוזר, בשביל הילדים שלי שרוצים משהו, אני יכולה לתת להם, להביא להם. הם [הילדים] יודעים שיש לי עבודה. אני לא משחקת. ואני עושה את זה בשבילם, לא בשבילי גם.

גם יסראט, בת 30, אם לשלושה שעובדת באופן חלקי כמשגיחה בבחינות, ציינה בריאיון:

[העבודה] זו תקווה לילדים [...] זה לתת לילדים שלי את הצרכים שלהם [...] הילדים כן רוצים להיות בחוגים, להיות כמו שאר הילדים, לצאת ולבלות.

ההשקעה החומרית בילדים והתפיסה כי 'אימהות טובה' משמעה גם המשתתפת בפרקטיקות של צריכה עולה גם ממחקרה של הייז (Hays, 1996) אודות אימהות לבנות עובדות בארצות-הברית. במחקרה הטביעה הייז את המונח "intensive mothering", המתאר אידיאולוגיה ממוגדרת, ולפיה אימהות אמורות להשקיע כמות עצומה של זמן, אנרגיה וכסף בגידול ילדיהן.

העבודה כמשאב: העבודה כמקור לזהות של סובייקט כלכלי פעיל

תימה נוספת העולה מהראיונות היא שעצם ההשתתפות בתוכנית, גם אם בפועל, כאמור, אין מדובר במסגרת שמבטיחה עבודה שיש בצידה הכנסה מקיימת וקידום תעסוקתי, מקנה לנשים רבות תחושת עצמאות ראשונית ומבססת בקרבן שאיפות חדשות לעתיד. הן מרגישות שהן יכולות לפעול לראשונה כסובייקט כלכלי פעיל. עצם ההחלטה של מרואיינות רבות להשתתף בתוכנית מלמדת על ניהול משא ומתן עם הפיקוח המושת עליהן, ועל פעולה שאינה תמיד מקובלת בהקשר המשפחתי והקהילתי. מרואיינות אמרו כי הן משתתפות בתוכנית למורת רוחם של בני משפחתן. כך למשל דאניה, בת 32, נשואה ואם לשניים שעובדת חלקית בניקיון, סיפרה על מריבותיה עם בעלה אודות עצם ההשתתפות בתוכנית והיציאה לעבודה:

יעני, אני רוצה לעבוד, אני רוצה לצאת מהבית. הוא לא רוצה ואני אומרת: לא, אני רוצה את זה.

היא אמרה שבהתחלה, כשבעלה סירב להשתלבותה בשוק התעסוקה, היא נהגה לוותר, אולם כעת היא עומדת על שלה ואומרת, לדבריה, "יותר חזק": "אני כן רוצה את זה". מרואיינות אחרות אמרו שההחלטה לצאת לשוק התעסוקה כרוכה בהתנגדות ישירה

למוסכמות החברתיות. ברוח דומה אמרה גם ריאן, בת 32 ואם לארבעה שעובדת כנהגת הסעות לילדים:

נשים רוצות לעבוד אבל לא מוצאות עבודה [...] בעלים זה מחסום. אני רוצה ללמוד נהגת והוא חוסם אותי. אחרת רוצה לצאת מהכפר לעבוד וחוסמים אותה. אפילו מקנאים. יש מובטלים שהם לא עובדים, כאשר הם רואים אישה עובדת הם מתחילים לקנא ולעשות בעיות על זה.

ריאן התייחסה לפיקוח הרב-ממדי המושת על נשים מצד בני זוגן, הן לגבי עצם ההשתתפות בשוק התעסוקה, הן לגבי מנעד העבודות האפשרי, והן ביחס למקום הגיאוגרפי של העבודה. היא הדגישה את ההתנגדות כלפי יציאת נשים לעבודה מחוץ לכפר.

גם נור, בת 28, אם לשניים, שסיימה עשר שנות לימוד ובעלה מרצה מאסר עולם, המשתתפת בתוכנית, סיפרה על התלבטויותיה לגבי אופן התנהלותה בתחום התעסוקתי, אך הדגישה את ההישג העתידי ברכישת עצמאות. נור סיפרה על הלחצים והפיקוח המשפחתי שהיא חווה, ועד כמה הם מגבילים אפשרויותיה התעסוקתיות; אך היא גם חוששת שקבלת התעסוקה תיפגע בקצבה שהיא מקבלת מהביטוח הלאומי בשל היותה אשת אסיר. למרות המורכבות דיברה על שאיפותיה:

מבחינה אישית אני רוצה להגיע למצב שאני לא זקוקה לאף אחד. אני עצמאית, מפרנסת, עצמאית לכל דבר, לא מבקשת [...] אמצא עבודה, אעבוד ואתפרנס. ולהתגאות בעבודה שלי. שאף אחד לא ייתן לי. לא אהיה זקוקה. את מבינה? זה מה שאני רוצה.

גם ליוזט, בת 33, נשואה ואם לשלושה, המתגוררת ביישוב כפרי בגליל ועובדת באופן חלקי, סיפרה:

הרגשתי מאוד-מאוד שמחה שיש לי את היכולת לתת לילדים שלי ממני ולא רק מהבעל שלי.

היכולת לפרנס את הילדים והמשפחה חוזרת בראיונות נוספים. אף שמרואיינות אינן מרוצות מן העבודות שהן משתלבות בהן, ההיבטים הרגשיים הנלווים לעבודה חוזרים ומודגשים בראיונות השונים. ריאן, בת 32, נשואה ואם לארבעה, העובדת כעת כנהגת בהסעות ילדים, אמרה:

נכון, העבודה הזאת בהסעות היא קשה, היא גורמת לכאבים בגב, ולא כל כך מכניסה.

אבל בהמשך הריאיון היא דיברה על התחושה שהיא עומדת בזכות עצמה ועל יכולת לסייע למשפחתה בזכות העבודה:

[העבודה] גורמת לזה שהמשפחה שורדת.

דבריה של ריאן מחזקים את דברי מרואיינות אחרות, כי חרף העובדה שההשתלבות בתוכנית מנתבת את הנשים לתעסוקות 'רעות' ולחוויות של דיכוי בשוק העבודה, אימהות עניות עסוקות במאבק מתמיד להתאים לציפיות הנורמטיביות של האתוס הניאו-ליברלי – בבקשן להדגים כי הן תורמות פעילות לרשת החברתית שלהן ולחברה. הן ניסו לטעון למוסריות גבוהה על סמך תמיכתן ברעיון הניאו-ליברלי של אזרחות שוק (Lavee & Offer, 2012).

'האזרחית הטובה' – אם עובדת: דוגמה ומופת לילדים

על-פי האתוס הניאו-ליברלי עצם ההשתתפות בשוק העבודה משמעה "אזרחות טובה" (הלמן, 2013). אזרחות זו היא מודל רצוי של אימהות "ראויה" – אם שהיא דמות חיקוי לילדיה (Woodward, 2008). ההשתתפות בעבודה בכל תנאי ובכל מחיר מוצגת כפתח לקידום והגשמה עצמית, וגם כאמצעי לשילוב בחברה והענקת תחושת שייכות. עבודה בשכר נתפסת לא רק כדרך טובה לחלץ אנשים מעוני אלא כמונעת הדרה חברתית. ואכן, המרואיינות מתארות שהן מרגישות חשובות כעובדות, או אפילו כמי שרק מועמדות להשתלב בשוק העבודה. מדבריהן עולה כי עצם ההשתתפות בתוכנית 'אשת חיל' שמייצגת אותן לשוק התעסוקה מסייעת להן להבנות את דמותן כ"אזרחית טובה".

סיפרה מנאר, בת 33, נשואה ואם לשניים מכפר בגליל:

אבל האמת היא שככה אני מבזבזת זמן בלי שאני עושה כלום. אני אוהבת שהילדים שלי יראו אותי במקומות גבוהים. אני רוצה להגיד להם, כל כך הציונים שלהם גבוהים, והם, יעני, מאוד חכמים בבית ספר. אני רוצה שאני אגיד להם 'תלמדו ותקראו'. והם אומרים לי 'למה את, יעני, לא עובדת? למה את לא כמו ש[...]? את אומרת לנו דבר ואת לא'. זה מאכזב אותי, [...] הם [הילדים] היו גאים אם תהיה אימא שלהם כמו האימהות שהן מורות או עובדות. הם רוצים שהיא תעבוד ותצא מהבית.

מנאר סיפרה בגילוי לב על הקושי לעמוד מול הילדים כאם שאינה עובדת בשכר, שאיננה תואמת את המודל האימהי האידיאלי. גם סמירה, בת 42, פרודה ואם לשלושה, העובדת בכמה עבודות (כמטפלת, נהגת בהסעות לילדים ומדריכה במוסד לנעורות) תיארה את תחושת הניצחון שהיא חשה כשהיא מקבלת שכר או לנוכח המבט בעיני ילדיה כשנודע להם שהתחילה לעבוד בשכר.

המשכורת [היא שעושה לי...] מצב רוח טוב. ניצחון. כשראיתי בעיניים של הילדים – איך אני אאוור על זה אני לא יודעת. שמחים, מרוצים.

גם נבילה, בת 30, נשואה ואם לשלושה, שהשתתפה בקורסים לעבודות מזכירות,

הסבירה כי אינה מעוניינת לצאת לעבוד רק מטעמים כלכליים, אלא — להרים את המקום של הבית שלי, של הילדים שלי ושל בעלי בחברה.

כלומר, בעיניה העבודה יכולה לשפר את מעמד הילדים והמשפחה בחברה. אם כך, לנגד עיני האימהות עומד האתוס הניאו-ליברלי שלפיו השוק הוא אמצעי ליצירת צדק חלוקתי והבניית זהות. אך במציאות, החוזה המגדרי — המהווה לפי סער (2011) תרשים תרבותי הקובע באופן נורמטיבי חלוקת תפקידים מגדרית ונותר מתווך סמוי ורב עוצמה בעיצוב חייהן של נשים בספירה הפרטית והציבורית — וגם ההשתלבות בשוק העבודה — משתנים היסטורית ותלויים במיקומים חברתיים-כלכליים, אתניים ומגדריים, כמו שיעור מעורבותן של נשים בכלכלת המזומנים, נגישותן לשירותים הממשלתיים והיקף זכויותיהן האזרחיות (Sa'ar, 2016). בישראל ההבחנה המשמעותית ביותר היא בין נשים יהודיות לפלסטיניות שפועלות במבנה הזדמנויות שונה לחלוטין (בהתאם למיקומים מובחנים שונים נשים גם מפרשות את ההזדמנויות שלהן באופן מגוון ובהתאם מנתבות בין עבודת הטיפול שלהן לבין עבודתן בשכר).

למרות ערכה הרב של העבודה ולמרות העובדה כי ההשתתפות בשוק העבודה היא מקור לתחושות חיות והעלאת ערכן של המרואיינות בעיני עצמן ובמעגלים המשפחתיים — חלקן משמיעות גם ביקורת על המסגרות התעסוקתיות שהן נאלצות להשתתף בהן בשל משאביהן הדלים ובשל מיקומן החברתי-משפחתי המוחלש.

"אפשר גם אחרת" — אימהות מציעות חלופה למדיניות הקיימת

מרואיינות רבות מתמודדות עם חסמים רבים ומגוונים. מחד גיסא, הן אכן הביעו את נכונותן להשתתף בתוכנית ולהשתלב באמצעותה בשוק העבודה. מדבריהן עלה שהתוכנית תורמת לכינון אימהות "אחראית" ולמתן האפשרות לפעול לשיפור עתיד ילדיהן. מאידך גיסא, כשהן מספרות על חוויותיהן כאימהות בעוני ועל סיטואציות משפחתיות משבריות הן גם משמיעות קול מפוכח וביקורתי על התוכנית ועל סיכוייהן להשתלב באמצעותה באופן ראוי בשוק העבודה.

מרואיינות רבות ביטאו תסכול מכך שלמרות היותן אימהות הנושאות בעיקר נטל גידול הילדים — הפנייתן לעבודה אינה מלווה באפשרות לשלב את ילדיהן במסגרות חינוכיות המתאימות לאימהות עובדות. הלמן (2013) מצאה במחקרה אודות סדנאות 'מרווחה לעבודה' כי המשתתפות בתוכנית נקראות לסגל לעצמן "גמישות" ועליהן להתאים עצמן לעולם העבודה ולשלם את מחיר השינוי בעצמן. בשוק העבודה הניאו-ליברלי עובדת "נאמנה" היא עובדת המתאימה את מעגלי חייה לצורכי הארגון. ריאן, בת 32, אם לארבעה, שעובדת כנהגת הסעות בכפר, סיפרה שביקשה מהעובדת

הסוציאלית סיוע כדי שתוכל להמשיך ולעבוד:

קודם כול עזרה לשים את הילדים בגן.

מתוך מה שסיפרה על שיחתה עם העובדת הסוציאלית אפשר להבין שחשה אי נחת מהאפשרויות התעסוקתיות שהתוכנית עשויה לספק. וכך לדבריה השיבה לה העובדת הסוציאלית:

אני יודעת שאת רוצה עבודה מסודרת, יותר בטוחה, יותר נשית ורגועה. אבל תסתכלי סביבנו, אין מקומות, הכפר קטן, אין גנים, אין עבודות שהן טובות ומתאימות. אז תישארי עם העבודה הזאת למרות הקושי [...] כי אי אפשר לעזוב אותה עד שאת מוצאת עבודה שהיא באמת מתאימה יותר.

ריאן שואפת לעבודה מסודרת, בטוחה, נשית ורגועה, וליציבות תעסוקתית. אך בפועל הדבר אינו אפשרי למסיימות התוכנית. דבריה מחזקים את הרושם כי המרואיינות מודעות היטב למציאות התעסוקתית ולאופק הכלכלי המצומצם שיעמוד לפניהן בסיום התוכנית. כך למשל ציינה איה, בת 38, נשואה ואם לשניים, שאינה עובדת חרף המאמץ שהיא משקיעה בחיפוש אחר עבודה:

מחפשת כל הזמן [עבודה], אבל אין. יש הרבה מטפלות פה בכפר שלנו, ואין מקום.

לונה, בת 38 ואם לשלושה, עובדת כסייעת לרופא שיניים. לצד השבחים שחלקה לתוכנית 'אשת חיל' היא דיברה גם על הקשיים. לדבריה:

אין התמדה, אין התמדה, גם מפה וגם מהנשים [...] [מטעם התוכנית ניתנים] אותם קורסים: מחשבים, אנגלית, עברית, העצמה. זה לא כל הבקשות שאנחנו [המשתתפות] רוצות.

לונה הצביעה על ההיצע המצומצם של קורסים שהתוכנית מאפשרת, וחיזקה את ההתרשמות של ריאן כי הנשים מנותבות לשוק העבודה השניוני או ל"עבודות רעות" (Kalleberg, 2011), הרחוקות משאיפותיהן ל"עבודה מסודרת ובטוחה", המתווספות לתוכניותיהן לעתיד הילדים. אינסאף דיברה על האפשרויות המוגבלות ועל החסמים העומדים בפני נשים בסביבת מגוריה:

אנחנו פה [כפר מגוריה] ואין לנו מקומות עבודה, לצערי הרב.

מראיית: האם היית שרוצה שיפתחו עוד מפעלים?

ברור. אבל אני יודעת שזה בלתי אפשרי אצלנו, כמעט. לא יודעת אם זה מהמשלה או באמת בגלל שאנחנו ליד הפארקים [שמורת טבע], אז זה פה בלתי אפשרי. אבל צריך לדאוג למקומות עבודה. יש כאן אחוז אבטלה גבוה. וגם אצלנו בכפר לא נותנים הרבה כסף, למען האמת. אני לא אוהבת לעבוד בכפר, פה לא נותנים כמו שנותנים בחוץ [...] לא משלמים מספיק, אין תנאים

סוציאליים טובים. אני מעדיפה לעבוד בחיפה או ביוקנעם [...] אבל זה מתבטא גם בדלק ועוד זמן. זמן ודלק. אם זה היה בכפר זה היה שונה [...] תנאים ושיהיו מקומות עבודה, ממש. כי זה גם מגבלה. גם הרבה דתיות רוצות לעבוד אבל אין להן איפה ללכת.

דבריה של אינסאף מהדהדים את הנאמר בשנים האחרונות במחקרים (ח'טאב, 2009; יונאי וקראוס, 2009; מזרחי-סימון, 2016; Sa'ar, 2016), שבחנו את השתתפותן של נשים פלסטיניות-ישראליות בשוק העבודה בישראל: אפשרויות תעסוקתיות מעטות, חסמים מבניים ותרבותיים, אכיפה חלשה של חוקי העבודה ביישובים ערביים, אפליה והדרה שאליה הן חשופות במרחבים תעסוקתיים מעורבים ושחממירה עוד יותר כאשר מדובר בנשים הלבושות לבוש דתי (בין השאר בשל תפיסת האיום הנקשרת לנשים רעולות והתיוג הנלווה ללבוש המוסלמי-דתי) — כל אלה יחד מנתבים נשים פלסטיניות לסביבות תעסוקה פוגעניות.

סיכום ודיון

המאמר הנוכחי התמקד בתפיסתן של אימהות פלסטיניות בישראל את השתתפותן בתוכנית 'אשת חיל' וכיצד תפיסותיהן מהדהדות מודל של אימהות "אחראית". במחקר עלו שתי שאלות: (1) כיצד מגדירות המרואיינות את תחומי אחריותן על טיפול בילדיהן?; (2) מהם התנאים שבהם המרואיינות תופסות את עצמן כאוטונומיות, וכיצד הן תופסות את מודל האימהות ה"ראויה"? אשר לשאלת המחקר הראשונה, מהממצאים עולה שאימהות פלסטיניות בישראל, שהשתתפו בתוכנית, רואות בעבודה בשכר משאב חיוני לביטחון משפחותיהן, ומאפשרת להן לתת דוגמה אישית של אזורחות "אחראית" לילדיהן. גם אימהות הנמצאות בקשר זוגי מבקשות להנכיח קול אימהי עצמאי ייחודי ומדגישות בכך את עוצמתו של ההקשר הפטריארכלי. לדברי לביא (Lavee, 2016), האידיאולוגיה הניאו-ליברלית אינה מוגבלת עוד רק לשיח המתנהל על שוק התעסוקה, אלא היא מחלחלת גם לשיח אודות אימהות.

המחקר הנוכחי בחן לראשונה כיצד נשים פלסטיניות בישראל, המשתתפות בתוכנית 'מרווחה לעבודה', ובחלקן אף מצליחות להשתלב בשוק העבודה, מבקשות לכוון אימהות אחראית. הן מדגישות את חשיבות הטיפול האישי שלהן בילדיהן, ובעיקר מעמידות במרכז את מחויבותן להישגים הלימודיים שלהם. הן גאות על הצלחתן לממש את האתוסים הניאו-ליברליים: לעבוד, להשקיע בילדים ולממש שאיפות צרכניות (Hays, 1996). אך שאיפותיהן מתנגשות פעמים רבות במציאות יום-יומית מורכבת.

ממצאי המחקר הנוכחי מחזקים ממצאי מחקרים אחרים (מלר, 2018; Meler,

2015, 2017) שהצביעו על ההשקעה הרבה של אימהות פלסטיניות בישראל בהתפתחות ילדיהן ובעתידם ובניסיונות לספק את מאווייהם השונים. השקעה כספית בילדים וניסיון להעניק להם שפע מבטאים את תפיסות תרבות הצריכה שחלחלה לחייהן. תרבות הצריכה – שצמחה בהקשר ניאו-ליברלי – יוצרת מצבים שבווריאור (אצל אילוז, 2002, עמ' 103) הגדיר כמצבים של "היפר מציאות" או מציאות מדומינת. כלומר, הפרטים בחברה יכולים להיות מודעים לכך שתרבות זו אינה באמת מציאותית, או אינה אפשרית בתנאי חייהם, אך למרות זאת היא עשויה לשמש להם מודל להתנהגות. תרבות זו מעודדת התנהלות לא מציאותית, פנטזיות, שכן יש אנשים שאינם מסוגלים לממש בחייהם. תרבות זו מעוררת גם תסכול הנובע מהפער בין "הרצוי" לבין המצוי. תסכול זה גובר ככל שמדובר בנשים עניות יותר, ואין פלא שהן מנסות לגייס את השתלבותן בשוק העבודה למימוש מטרה זו. המרואיינות בוחרות לממש את בחירתן ולפרש את ציווי המדיניות תוך כדי הגנה על אחריותן כלפי ילדיהן. המרואיינות מפנימות את התביעה הניאו-ליברלית לאזרחות שוק. אך הן מבקשות לקשור בין ההסדרים הכלכליים העכשוויים לבין הסדרי טיפול בילדים שעדיין מתאימים לתנאים ישנים (Daly, 2011). כמו מחקרן של מנוג'אן ועמיתותיה (Manoogian et al., 2015), גם ממצאי המחקר הנוכחי מעלים כי המרואיינות מוקירות את אימהותן; אך הם מוסיפים ומצביעים כי בתנאים הכובלים שבהם נמצאות המרואיינות הן מבקשות לכונן עבור ילדיהן עתיד טוב יותר משל עצמן. זאת ועוד, הן מבקשות לתמוך בילדיהן ולהקטין למענם את השלכות התנאים המקור-כלכליים-חברתיים הפוגעניים שבהם נמצאות משפחותיהן. המחקר הנוכחי מעלה עוד כי המרואיינות מבקשות להתגבר על החסמים המבניים המאיימים לאיין את יכולותיהן לספק סביבה בטוחה לילדיהן. כאמור, הן מתמודדות לא רק עם חסמים מבניים הקשורים להיותן חלק ממינוע לאומי, אלא גם עם העובדה שתפיסת האימהות האולטימטיבית בישראל (ברקוביץ', 1999), המוקנית לאימהות יהודיות, וכן הזכויות שאימהות זו מקנה, נשללות מהן.

אשר לשאלת המחקר השנייה – באילו תנאים האימהות תופסות את עצמן כאוטונומיות, וכיצד הן תופסות את מודל האימהות ה"ראויה" – ביקשנו לשפוך אור על השפעתן של מגמות מאקרו-כלכליות-חברתיות על עיצוב דפוסי אימהות של נשים פלסטיניות בישראל. אפשר לטעון כי אימהות אלו מבטאות את האידיאל ה"מוסרי" אשר טמון ברעיון 'אזרחות השוק' המבוסס על השתתפות בשוק התעסוקה – ומשמעו להפוך אנשים ל"אזרחים טובים יותר". כך עולה כי מדיניות ממשלתית ספציפית של עידוד תעסוקה בקרב אימהות פלסטיניות בישראל, אשר השלכותיה נדונו במאמר הנוכחי – מובילה בחלק מהמקרים לזליגה של דימויים ותפיסות מתוך השיח הניאו-ליברלי לתפיסות על אימהות ראויה. מחויבותם של פרטים לשוק העבודה, אשר מקנה להם הכלה בחברה, מקבלת ביטוי גם בהצבת אמות מידה לאימהות ראויה.

נשים מוחלשות מפנימות את הדרישות של השיח הניאו-ליברלי ומבקשות להוכיח עצמאות כלכלית ואחריות אישית (Lavee, 2016).

עוד עולה מניתוח הממצאים כי ההשתלבות בתוכנית ובשוק העבודה משמשת לאימהות משאב להעצמה. בעצם ההשתתפות בתוכנית ובהשתלבות בשוק העבודה בשכר, נשים רבות עורכות משא ומתן עם סוכני פיקוח משפחתיים וקהילתיים, שאינם מעודדים את יציאתן לשוק העבודה או שאינם תומכים בעבודה המוצעת מחוץ לכפר. אולם עצם השתתפותן בתוכנית הרחיבה תחושה של עצמאות, וזו מאפשרת השקעה חדשה בילדיהן. אימהות המשתתפות בתוכנית מגייסות את משאביהן החומריים והאחרים כדי לתמוך בילדיהן, וזכות לחוויה של העצמה.

חויית האימהות והשיח אודות הטיפול האימהי, אשר בדרך כלל מושתקים בשיח הרשמי אודות שוק העבודה, מונכחים בפי אימהות פלסטיניות בישראל המשתתפות בתוכנית 'אשת חיל', באופן ייחודי שאינו עולה תמיד בקנה אחד עם המקובל בסביבתן החברתית והמשפחתית (Meler, 2015). זאת מכיוון שבחלק מהמקרים בני המשפחה אינם מקבלים את השתתפותן בשוק העבודה באופן הנוכחי, ואינם מקבלים את העצמאות שהאימהות לוקחות לעצמן דרך תוכניות אלו.

המחקר הנוכחי מחזק את ממצאי מחקרה של הלמן (2013) על נשים יהודיות שהשתתפו בתוכניות 'מרווחה לעבודה': חרף העובדה שנשים בישראל שולבו בשיח האזרחות המקובל מתוקף אימהותן (ברקוביץ', 1999), הרי במסגרת שיח האזרחות הניאו-ליברלי ההתייחסות של קובעי המדיניות יוזמי התוכנית לאימהותן של הנשים המשתתפות בסדנאות היא שולית. עם זאת, כיוון שהמחקר הנוכחי ביקש לשפוך אור על סוגיה זו והמראיינות נשאלו שאלות הקשורות בכך, נמצא כי הן קושרות את הישגיהן בזכות ההשתתפות בתוכנית עם תמורות שיוכלו להשיג בדפוסי האימהות שלהן. כלומר, המראיינות תפסו את השיפור הכלכלי כעניין פרטי שאינו מעוגן בהקשר חברתי כלשהו — למשל, כפלסטיניות בישראל (ראו: Sa'ar, 2016), ובהתאם, חלקן לא ביטאו ניכור או תסכול ביחס לתוכנית ולתוצאותיה. זאת למרות העובדה שעל אף השתתפותן בתוכנית רבות מהן אינן עובדות בשכר, או שהן עובדות בעבודות חלקיות המוגדרות כפוגעניות ושכרן אינו מספיק למילוי מרבית שאיפותיהן. עם זאת, מראיינות אחרות הציגו את המדיניות הציבורית הפוגענית כלפיהן וכלפי ילדיהן, והצביעו על החסמים המבניים הפועלים כמנוע לשעתוק הדרתן.

המחקר תורם להבנת האופן שבו אימהות פלסטיניות בישראל — המוחלשות בגלל שייכותן המגדרית בחברה הפלסטינית ומודרות מהחברה הישראלית בגלל שייכותן הלאומית והמגדרית — מטמיעות אידיאל ניאו-ליברלי "מוסרי" של אימהות דרך תוכניות 'מרווחה לעבודה'. אך לא זו בלבד, המחקר אפשר לזהות את העמדות והתפיסות של האימהות הפלסטיניות בישראל לגבי השתתפותן בשוק העבודה כמקור

לאוטונומיה ולאפשרות ליצור מודל לדוגמה של אָם-עובדת-מפרנסת, שהוא חלק מהמודל האימהי שנכרך לאורך זמן באימהות הישראלית. זאת בהנחה שהמיקומים המובחנים המדירים עשויים ליצור אופנים שונים של מודלים אימהיים או פרקטיקות של אימהות, התמודדויות שונות ומשמעויות שונות של אידיאל האימהות בתוכניות אלו, מול הצייווי הפיננסי של קיום אוטונומי ו"אזרחות טובה" אשר תוכניות אלו מפעילות.

מגבלות המחקר

המחקר עוסק בקבוצה ייחודית – אימהות פלסטיניות בישראל. מאפייני תעסוקתן מעוצבים בידי מעמדן האזרחי והחסמים המבניים שהן מתמודדות עימם, ולכן הם שונים משל יתר האוכלוסייה. לכן קשה להשליך ממנו על כלל אוכלוסיית האימהות בישראל.

סיכום והשלכות למחקר ולמדיניות

המחקר בחן כיצד משפיעות תוכניות 'מרווחה לעבודה', המכוונות לאימהות פלסטיניות בישראל, על תפסותיהן את הטיפול בילדים ועל משמעותה של "אימהות אחראית" עבורן. הממצאים שהוצגו מהדהדים את האידיאל האימהי לגבי שילוב אימהות ועבודה בשכר כפי שתופסות אותו אימהות פלסטיניות בישראל הסובלות ממוחלשות רב-ממדית והדרה שרואיינו למחקר. מסקנות המחקר עשויות להעמיק את הידע אודות מגמות של שינוי בקרב נשים בישראל ממיקומים שוליים, לאומיים ומעמדיים מצטלבים, וכיצד הן מחלחלות מעבר לשיח על אימהות ושופכות אור על התמורות ביחסי מגדר, מעמד ולאום בחברה הפלסטינית בישראל.

כדאי שהמחקר הבא שיעשה בתחום זה יהיה מחקר פעולה, שבו אימהות יתוו את אופיו ומהלכו של המחקר, כי במחקר מסוג זה יהיה אפשר להפיק מסקנות מעשיות יותר על עתיד תוכניות אלו ועל התאמתן לאוכלוסיית היעד.

תרומתם של ממצאים אלה חשובה למעצבי מדיניות חברתית כדי להתאים את התוכניות הקיימות לאימהות פלסטיניות בישראל, ששיעור תעסוקתן נמוך ביחס לאימהות יהודיות. דברי המראיינות מאפשרים להבין את צרכיהן הייחודיים ביחס לתוכנית זו בפרט ולתוכניות 'מרווחה לעבודה' בכלל. אנו מאמינות כי צריך לפתח ולממן תוכניות כאלו בהתאם לידע העולה מהשטח.

נקודות מפתח

- אימהות פלסטיניות בישראל שהשתתפו בתוכנית 'אשת חיל' רואות בעבודה בשכר משאב חיוני לביטחון משפחותיהן המאפשר להן לתת דוגמה אישית של 'אזרחות אחראית' לילדיהן.
- גם אימהות הנמצאות בקשר זוגי מבקשות להנכיח קול אימהי עצמאי ייחודי ומדגישות בכך את עוצמת ההקשר הפטריארכלי.
- האימהות מעמידות במרכז את מחויבותן להישגים לימודיים של ילדיהן והן מבקשות לכונן עבורם עתיד טוב יותר מזה של עצמן.
- הממצאים תורמים למעצבי מדיניות חברתית הבוחנים את התאמת התוכניות הקיימות לאימהות פלסטיניות בישראל.

תודות

למראיינות במחקר זה, אשר פתחו את צוהר ליבן, חשפו בפנינו רגשות, קשיים, חוויות ומשאלות, וחלקן עימנו ידע שלא יסולא בפז, תודה חמה וכנה על מפגשים מלמדים, מעשירים ומרתקים; לקרן המחקרים של המוסד לביטוח לאומי, על הפניית תקציב למחקר זה; ללינדה דגן, המפקחת הארצית במשרד הרווחה והשירותים החברתיים, ולרחל אגמון המפקחת לשעבר, תודה לכן על שיתוף הפעולה, ועל הסיוע בקיום המחקר; לעינת ויונטה ולורדית יצחקי-לבוב – מנהלות תוכנית אשת חיל בעת קיום המחקר, תודה על המאמצים שעשיתן כדי לקיים את המחקר ולאפשר לו לקרום עור וגידים; לרכוזת האזוריות והיישוביות בתוכנית, תודה לכן על שהייתן חלק משמעותי כל כך מהתהוות המחקר, ועל הידע החשוב שחלקתן עימנו, על האמפתיה והנכונות האין-סופיות לסייע למראיינות ולמראיינות; לעוזרות המחקר שעבדו על חומרי המחקר במסירות ובשקדנות רבה, נתונה תודתנו החמה, במיוחד על רגישות רבה כלפי המראיינות וכלפי הנושא, ועל תובנות חשובות שהעליתן במהלך המחקר (על-פי סדר אלף-ביתי): אמאל אטלאקה, רחל אנדסאן, יולי בן חיים, נאג'ם נסראללה, עינב צברי, מירי רום-שורצולד, מיכל שטיין; לקוראים האנונימיים על הערותיהם החשובות, ששיפרו מאוד את המאמר.

מקורות

- אבורביעה-קווידר, ס. (2017). זהות מעמדית בהתהוות: פרופסיונליות פלסטיניות בנגב. ירושלים: מאגנס.
- אחדות, ל., שמלצר, מ., היילברון, ג., גאליה, א., אליאב, ת., ברקלי, נ., נאון, ד., חביב, ג., קינג, י., בן-שוהם, א., פישמן, נ., וולדה-צדיק, א. ונוימן, פ. (2008). דוחות מחקר בנושא תכנית מהל"ב/אורות לתעסוקה — דו"ח מסכם מס' 6 — ממצאי מעקב אחרי השפעת תוכנית מהל"ב. מאירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל והמוסד לביטוח לאומי.
- איוזשטדט, מ. וגל, ג. (2001). מגדר במדינת הרווחה בישראל — התפתחות וסוגיות. ירושלים: אילוז, א. (2002). האוטופיה הרומנטית — בין אהבה לצרכנות. אוניברסיטת חיפה: זמורה ביתן.
- אנדבלד, מ., גוטליב, ד., הלר, א. וכראדי, ל. (2017). דוח ממדי העוני והפערים החברתיים, 2016. ירושלים: המוסד לביטוח לאומי.
- בניש, א. (2008). מיקור-חוץ בראי המשפט הציבורי: הפרטת תוכניות "מרווחה לעבודה" ובעיית כשלי הפיקוח. משפטים, 38(2-1), 193-348.
- בניש, א. (2009). נגישות לצדק בשירותי רווחה: מאפייני השימוש בוועדות ערר על-ידי משתתפי 'תוכנית ויסקונסין'. בתוך: ג. גל ומ. איוזשטדט (עורכים). נגישות לצדק חברתי בישראל. מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל, 294-255.
- ברקוביץ, נ. (1999). "אשת חיל מי ימצא": נשים ואזרחות בישראל. סוציולוגיה ישראלית, ב'1(1), 277-317.
- הולר, ר. וגל, ג. (2011). סבסוד מסגרות לגיל הרך: ישראל בפרספקטיבה בינלאומית משווה. ביטחון סוציאלי, 87, 37-63.
- הלמן, ש. (2013). כיצד קופאיות, מנקות ומטפלות סיעוד הפכו ליזמות: סדנאות מרווחה לעבודה וכינון העצמי הניאו-ליברלי. סוציולוגיה ישראלית, ט"ו(2), 312-335.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2018א). משפחות בישראל — נתונים לרגל יום המשפחה. נדלה מתוך: http://www.cbs.gov.il/reader/newhodaot/hodaa_template.htm hoda=201811038
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2018ב). שנתון סטטיסטי לישראל. נדלה מתוך: https://www.cbs.gov.il/he/publications/doclib/2018/5.%20shnatonhouseholdsandfamilies/st05_12.pdf
- הרצוג, ח. (2006). המשפחה הלוחמת: השפעת הקונפליקט הערבי-הישראלי על מעמד הנשים בישראל. בתוך: מ. אלחאג' וא. בן-אליעזר (עורכים). בשם הביטחון: סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה (עמ' 401-420). חיפה: פרדס.
- ח'טאב, נ. (2009). "לא קל להיות אישה פלסטינית ערבייה בישראל" — קנסות מגדריים, אתניים ודתיים בשוק התעסוקה. בתוך: פ. עזיזה, ח. אבו-בקר, ר. הרץ-לזרוביץ וא. גאנס (עורכים), נשים ערביות בישראל — תמונת מצב ומבט לעתיד (עמ' 319-336). תל-אביב: רמות.

- יונאי, י. וקראוס, ו. (2009). תרבות או מבנה הזדמנויות: למה נשים פלסטיניות ממעטות להצטרף לשוק העבודה? מתוך: פ. עזיזה, ח. אבו-בקר, ר. הרץ-לזרוביץ וא. גאנס (עורכים). נשים ערביות בישראל – תמונת מצב ומבט לעתיד (עמ' 237-258). תל-אביב: רמות.
- יזרעאלי, ד. (1990). נשים, עבודה, משפחה ומדיניות ציבורית. בתוך: א. גלברזון, א. גליץ וא. רוזנשטיין (עורכים), משאבי אנוש ויחסי עבודה בישראל (עמ' 327-343). תל-אביב: רמות.
- יזרעאלי, ד. (2001). יחסי עבודה ומשפחה, המקרה של נשים במעמדות הביניים בישראל. האישה ביהדות: סדרת דיונים, 7, 3-16.
- ירון-אמבייה, ר. (2011). תכנית אשת חיל: מדריך הפעלה. ירושלים: ג'וינט ישראל, תב"ת.
- כרכבי-סבאח, מ. (2017). נישואין הומוגמיים בהשכלה בקרב האוכלוסייה הערבית-פלסטינית בישראל, סוציולוגיה ישראלית, י"ט(1), 92-119.
- לביא, ע. (2018). עיצוב אידיאל אימהות טובה בקרב אימהות החיות בעוני בעת מדיניות חברתית משתנה. המוסד לביטוח הלאומי. https://www.btl.gov.il/Publicatio/Social_Security/bitahon103/Pages/lavi-14.aspx
- לוי, ע. (2016). שיעור הפריזון הכולל בישראל לפי דת ולפי רמת דתיות והשפעתם על ההוצאה הציבורית. מרכז המחקר והמידע – הכנסת, המחלקה לפיקוח תקציבי, ירושלים <https://www.knesset.gov.il/mmm/data/pdf/m03735.pdf>
- לוי-רוזליס, מ. ובר-און נ. (2001). אשת חיל, דו"ח הערכה רטרופקטיבי. מכון משתנים, הערכה וייעוץ ארגוני.
- לינדנשטראוס, מ. (2007). היבטים אחדים של תוכנית מהל"ב ("תוכנית ויסקונסין"). ירושלים: משרד מבקר המדינה.
- מזרחי-סימון, ש. (2016). תעסוקה בקרב נשים ערביות. ירושלים: הכנסת – מרכז המחקר והמידע.
- מלר, ט. (2018). אימהות עכשוויות בחברה הפלסטינית בישראל – בין 'קישוריות' ל'משא ומתן'. ביטחון סוציאלי, 103, 1-32.
- משרד התמ"ת (2012). דוח התקדמות ביישום המלצות הארגון לשיתוף פעולה כלכלי (OECD): שוק העבודה והמדיניות החברתית.
- נגר-רון, ס. (2014). על דיבור, שתיקה ו"רפלקטיביות בזמן אמת" בראיונות עם נשים בעלות שוליות מרובה. בתוך: מ. קרומר-נבו, צ. לביא-אג'אי וד. הקר (עורכות). מתודולוגיות מחקר פמיניסטיות (עמ' 112-132). תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- סטרסקוב, ו. ובר-און, נ. (2007). הערכת תוכנית אשת חיל לנשים עולות מבוכרה, קווקז וישראליות ותיקות: הדו"ח המרכזי. מכון משתנים, הערכה וייעוץ ארגוני.
- סער, ע. (2011). תעסוקת נשים פלסטיניות בישראל: חידת היעדרותן וסיכויי השתלבותן בכוח העבודה הרשמי. דו"ח מחקר על פרויקט עתידה להעצמה כלכלית והשמה תעסוקתית של בעלות 12 שנות השכלה ומעלה, נצרת.

- פרס, י. וכץ, ר. (1991). המשפחה בישראל: שינוי והמשכיות. בתוך: ל. שמגר ור. בר-יוסף (עורכים). *משפחות בישראל* (עמ' 32-39). ירושלים: אקדמון.
- קרומר-נבו, מ. וקומס, מ. (2012). הצטלבות מיקומי שוליים: מסגרת מושגית לפרקטיקה של עבודה סוציאלית פמיניסטית עם נערות. *חברה ורווחה*, ל"ב(3), 347-374.
- רוזנהק, ז. (2007). דינמיקות של הכלה והדרה במדינת הרווחה הישראלית: בניית מדינה וכלכלה מדינית. בתוך: ח. הרצוג, ט. כוכבי וש. צלניקר (עורכים). *דורות, מרחבים וזהויות* (עמ' 317-349). ירושלים: ון-ליר והקיבוץ המאוחד.
- שחר, א. (2012). *שילוב בעבודה או קידום בתעסוקה? מידת ההתמדה בקרב צעירים ונשים, משתתפי שלוש תכניות תעסוקה של תב"ת: "אשת חיל", "סטרייב" ו"צופיה". עבודת מוסמך. ירושלים: האוניברסיטה העברית.*
- שקדי, א. (2010). *מילים המנסות לגעת. תל-אביב: רמות.*
- Abramovitz, M. (2006). Welfare reform in the United States: Gender, race and class matter. *Critical Social Policy*, 26, 336-364. doi: 10.1177/0261018306062589
- Abu-Baker, K. (2016). Gender policy in family and society among Palestinian citizens of Israel: Outside and inside influences. In E. Ben-Rafael, J. H. Schoeps, Y. Sternberg, & O. Glöckner (Eds.), *Handbook of Israel: Major debates* (pp. 453-474). Berlin, Germany: De Gruyter Oldenbourg.
- Ajzenstadt, M. (2009). Moral panic and neo-liberalism: The case of single mothers on welfare in Israel. *The British Journal of Criminology*, 49, 68-87. doi: 10.1093/bjc/azn067
- Ajzenstadt, M., & Gal, J. (2001). Appearances can be deceptive: Gender in the Israeli welfare state. *Social Politics*, 8(3), 292-324. doi: 10.1093/sp/8.3.292
- Albelda, R. (2011). Time binds: U.S. antipoverty policies, poverty and single mother's well-being. *Feminist Economics*, 17, 189-214. doi: 10.1080/13545701.2011.602355
- Breitkreuz, R. S. (2005). Engendering citizenship: A critical feminist analysis of Canadian welfare-to-work policies and the employment experiences of lone mothers. *Journal of Sociology & Social Welfare*, 32(2), 147-165. Retrieved from <https://scholarworks.wmich.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=https://www.google.co.il/&httpsredir=1&article=3076&context=jssw>
- Breitkreuz, R. S., & Williamson, D. L. (2012). The self-sufficiency trap: A critical examination of welfare-to-work, *Social Service Review*, 86, 660-689.
- Christopher, K. (2012). Extensive mothering: Employed mothers' constructions of the good mother. *Gender and Society*, 26, 73-96. doi: 10.1177/0891243211427700

- Collins, H. P. (1994). Shifting the center: Race, class and feminist theorizing about motherhood. In E. N. Glenn & L. R. Forcey (Eds.), *Mothering ideology, experience, and agency*, (pp 45-66). New York, NY: Routledge.
- Daly, M. (2011). What adult worker model? A critical look at recent social policy reform in Europe from a gender and family perspective. *Social Politics*, 18, 1-23. doi: 10.1093/sp/jxr002
- Denis, A. (2008). Intersectional analysis: A contribution of feminism to sociology. *International Sociology*, 23, 677-694. doi: 10.1177/0268580908094468
- Dodson, L. (2007). "It's like a family": Caring labor, exploitation, and race in nursing homes. *Gender & Society*, 21, 905-928. doi: 10.1177/0891243207309899
- Dodson, L. (2013). Stereotyping low wage mothers who have work and family conflicts. *Journal of Social Issues*, 69, 257-278. doi: 10.1111/josi.12014
- Fogiel-Bijaoui, S. (2002). Familism, postmodernity and the state: The case of Israel. *The Journal of Israeli History*, 21, 38-62. doi: 10.1080/13531040212331295852
- Gal, J. (2010). Is there an extended family of Mediterranean welfare states? *Journal of European Social Policy*, 20(4), 283-299. doi: 10.1177/0958928710374374
- Gillies, V. (2007). *Marginalized mothers: Exploring working-class experiences of parenting*. New York, NY: Routledge.
- Harding, S. (1986). *The science question in feminism*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Hassim, S. (1993). Family, motherhood and Zulu nationalism: The politics of the Inkatha women's brigade. *Feminist Review*, 43, 1-25. doi: 10.1057/fr.1993.1
- Hays, S. (1996). *The cultural contradictions of motherhood*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Helman, S. (2011). "Let us help them raise their children into good citizens": Lone parents' families act and the wages of caregiving in Israel. *Social Politics*, 18, 52-81. doi: 10.1093/sp/jxr004
- Herbst, A. (2013). Welfare mom as warrior mom: Discourse in the 2003 single mothers' protest in Israel. *Journal of Social Policy*, 42, 129-145. doi: 10.1017/S0047279412000529
- Herbst, A., & Benjamin, O. (2016). Between activation and supporting women: Alternative operation of welfare-to-work programs. *Journal of Social Policy and Administration*, 50, 501-519. doi: 10.1111/spol.12112

- Herbst, A., & Kaplan, A. (2016). Mothers' post-divorce earnings in the context of welfare policy change. *International Journal of Social Welfare*, 25, 222-234. doi: 10.1111/ijsw.12205
- Irwin, S., & Elley, S. (2011). Concerted cultivation? Parenting values, education and class diversity. *Sociology*, 45, 480-495. doi: 10.1177/0038038511399618
- Irwin, S., & Elley, S. (2013). Parents' hopes and expectations for their children's future occupations. *The Sociological Review*, 61, 111-130. doi: 10.1111/1467-954X.12002
- Kalleberg, A. L. (2011). *Good jobs bad jobs*. New York, NY: Russell Sage Foundation.
- Kanaaneh, R. A. (2002). *Birthing the nation: Strategies of Palestinian women in Israel*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Korteweg, A. C. (2003). Welfare reform and the subject of the working mother: Get a job, a better job than a career. *Theory & Society*, 32, 445-480. doi: 10.1023/A:1025525509540
- Korteweg, A. C. (2006). The construction of gendered citizenship at the welfare office: An ethnographic comparison of welfare-to-work workshops in the United States and the Netherlands. *Social Politics*, 13, 314-340. doi: 10.1093/sp/jxl005
- Lavee, E. (2016). The neoliberal mom: How a discursive coalition shapes low-income mothers' labor market participation. *Community, Work & Family*, 19, 501-518. doi: 10.1080/13668803.2015.1078288
- Lavee, L., & Benjamin, O. (2014). "I've got no choice": Low-income mothers' emotional management of caring crisis. *Journal of Family Issues*, 37, 997-1021. doi: 10.1177/0192513X14529431
- Lavee, L., & Offer, S. (2012). "If you sit and cry no one will help you": Understanding perceptions of worthiness and social support relations among low-income women under a neoliberal discourse. *The Social Quarterly*, 53, 374-393. doi: 10.1111/j.1533-8525.2012.01240.x
- Lewis, J. (2001). Gender and welfare state change. *European Societies*, 4, 331-357. doi: 10.1080/1461669022000022324
- Manoogian, M. M., Jurich, J., Sano, Y., & Ju-Lien Ko, J. L. (2015). "My kids are more important than money": Parenting expectations and commitment among Appalachian low-income mothers". *Journal of Family Issues*, 36, 326-350. doi: 10.1177/0192513X13490402

- Meler, T. (2015). "I would like to teach my children a new way of life... I'm responsible for them now" – Israeli-Palestinian single mothers accord motherhood a new meaning. *International Review of Sociology*, 25(3), 1-24. doi: 10.1080/03906701.2015.1065563
- Meler, T. (2017). The Palestinian family in Israel: Simultaneous trends. *Marriage & Family Review*, 54, 781-810. doi: 10.1080/01494929.2017.1359810
- Orloff, A. S. (2001). Ending the entitlements of poor single mothers. In N. J. Hirschmann & U. Liebert (Eds.), *Women and welfare: Theory and practice in the United States and Europe* (pp. 133-159). New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- Reinharz, S. (1992). *Feminist methods in social research*. New York, NY: Oxford University Press.
- Sa'ar, A. (2007). Contradictory location: Assessing the position of Palestinian women citizens of Israel. *Journal of Middle East Women's Studies*, 3(3), 45-74. doi: 10.2979/mew.2007.3.3.45
- Sa'ar, A. (2016). *Economic citizenship: Neoliberal paradoxes of empowerment*. New York, NY: Berghahn Books.
- Schultz, V. (2000). Life's work. *Columbia Law Review*, 100, 1881-1964. doi: 10.2307/1123593
- Weigt, J. (2006). Compromises to carework: The social organization of mother's experiences in the low-wage labor market after welfare reform. *Social Problems*, 53, 332-351. doi: 10.1525/sp.2006.53.3.332
- Williams, F. (2001). In and beyond new labour: Towards a new political ethics of care. *Critical Social Policy*, 21, 467-493. doi: 10.1177/026101830102100405
- Woodward, K. (2008). The multiple meanings of work for welfare-reliant women. *Qualitative Sociology*, 31, 149-168. doi: 10.1007/s11133-008-9091-3.
- Yuval-Davis, N. (1980). The bearers of the collective: Women and religious legislation in Israel. *Feminist Studies*, 4, 15-27. doi: 10.1057/fr.1980.4
- Zelizer, V. (1994). *Pricing the priceless child*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

"יובל, תחליט אתה": חקר מקרה על קבלת החלטות בעבודה סוציאלית מודעת-עוני עם משפחות במשבר וילדים במצבי סיכון

יובל סער-הימן ומיכל קרומר-נבו

רקע: התערבויות במערכת הגנת הילד דורשות מעובדים סוציאליים לקבל החלטות מורכבות יום-יום. פעמים רבות מדובר בהחלטות מהירות והרות גורל שמתקבלות במצבים של לחץ, אי-ודאות ומשבר. אף על פי שקיימת ספרות מקצועית ענפה על אודות קבלת החלטות בזירה זו, היא כמעט שאינה עוסקת בצורה שבה יחסים טיפוליים – על יחסי הכוח והתלות הכרוכים בהם – מעצבים את תהליכי קבלת ההחלטות במצבי סיכון ומשבר של ילדים, ומחלחלים לתוכם.

מטרת המאמר: לבחון את תרומת הפרדיגמה של עבודה סוציאלית מודעת-עוני, ובאופן ספציפי את תרומת תפיסת הידע של הפרדיגמה, לתיאוריה ולפרקטיקה של תהליכי קבלת החלטות במערכת הגנת הילד.

שיטת המחקר: תיאור וניתוח מדוקדק של התערבות מודעת-עוני עם משפחה הנמצאת במשבר עמוק שבעקבותיו נמצאים ילדיה בסיכון גבוה.

ממצאים: הניתוח חשף כי התערבות מודעת-עוני, המבוססת על יחסי קירבה, מאפשרת יצירה של דיאלוג על כוח/ידע עם הורים לילדים במערכת הגנת הילד במצבי סיכון ומשבר. לדיאלוג זה שלושה מאפיינים: העובד הסוציאלי נוקט עמדה של אי-ידיעה; העובד הסוציאלי וההורה מנהלים משא ומתן על פרשנות; העובד הסוציאלי וההורה חולקים תקוות ודאגות משותפים.

השלכות לפרקטיקה ולמדיניות: הדיון מציג את מכלול התרומות של התערבויות המבוססות על ניהול דיאלוג כוח/ידע לתהליך קבלת ההחלטות של עובדים סוציאליים תוך התייחסות לתנאים הנדרשים כדי שעובדים סוציאליים יוכלו ליישם התערבויות מסוג זה.

מילות מפתח: עבודה סוציאלית מודעת-עוני, מערכת הגנת הילד, קבלת החלטות, ילדים בסיכון, יחסי כוח

מבוא

עבודה סוציאלית במערכת הגנת הילד דורשת מעובדים סוציאליים לקבל החלטות מהירות והרות גורל במצבים של לחץ, אי-ודאות ומשבר (Alfandari, 2017; Bartelink).

תודה לרויטל (שם בדוי) על חלקה המרכזי בתהליך יצירת הידע העומד בבסיס המאמר ועל הסכמתה לפרסומו.

התקבל במערכת: 4.2018; אושר לפרסום: 9.2018; נוסח סופי: 9.2018.

van Yperen, & Ingrid, 2015; Fargion, 2014; Featherstone, White, & Morris, 2014). הספרות המקצועית הענפה על אודות קבלת החלטות של עובדים סוציאליים במערכת הגנת הילד כוללת עיסוק בתהליך הקוגניטיבי, הרגשי והפרוצדורלי של קבלת החלטות (De Bortoli, & Dolan, 2014; Gambrill, & Shlonsky, 2001; Gillingham, 2005a,b; Humphreys, 2009; Keddel, 2011; Munro, 2005a,b; Drury-Hudson, 1999; Sheppard, Newstead, Di), בסוג הידע שיש לעובדים סוציאליים בבואם לקבל החלטות (Caccavo, & Ryan, 2000; Taylor, & White, 2006; Lonne, Harries, Featherstone, & Gray, 2015). במאמר הנוכחי מתמקד בשלושה חסרים העולים מגוף ידע זה: (1) חוסר במחקר על משמעות יחסי הכוח בין עובדים סוציאליים למשתמשי שירותים בתהליכי קבלת החלטות במצבי סיכון; (2) חוסר בתיאור קרוב ומדוקדק של הפרקטיקה הנלווית לתהליכי קבלת החלטות בנוגע לסיכון שילדים במצבי משבר חשופים לו; (3) חוסר במחקר על קבלת החלטות על בסיס עקרונות של עבודה סוציאלית ביקורתית, ובמיוחד על בסיס הפרדיגמה המתפתחת של עבודה סוציאלית מודעת-עונוי. כדי להתמודד עם שלושת החסרים האלו נתאר וננתח התערבות מודעת-עונוי שערך הכותב הראשון עם משפחה הנמצאת במשבר עמוק, שבגללו נמצאים ילדי המשפחה בסיכון גבוה. מטרת המאמר היא לבחון – באמצעות קריאה מדוקדקת של ההתערבות – את תרומת היחסים הטיפוליים לתהליך קבלת ההחלטות, את מקומם של יחסי הכוח בתהליך זה ואת השתמעויות הפרדיגמה של עבודה סוציאלית מודעת-עונוי בתהליך.

קבלת החלטות במערכת הגנת הילד

מערכת הגנת הילד היא סביבת פעולה מורכבת לעובדים סוציאליים (Fargion, 2014; Featherstone et al., 2014; Mandell, 2008). היא מחייבת קבלת החלטות הוות גורל ללא יכולת ממשית לשער את השלכותיהן או ליצור ודאות כלשהי באשר לעדיפות הבחירה באפשרות אחת על פני אפשרויות אחרות הקיימות בפועל (Holland, 1999; Keddel, 2017; López, Fluke, Benbenishty, & Knorth, 2015). במציאות זו, מעיד המחקר, עובדים סוציאליים מתקשים לתאר ולנמק את תהליכי קבלת ההחלטות שלהם ולהסביר בדיעבד מהו הבסיס שעליו הסתמכו בהחלטותיהם (Helm & Roesch-Marsh, 2017; Munro, 2005b; Davidson-Arad, & Benbenishty, 2014; Jones, 2003; Gillingham & Humphreys, 2009; Munro, 1999; Whittaker, 2004; Laming, 2003; Lonne & Thomson, 2005; Parton, 2004). הצביעו על כשלים בתהליכי קבלת החלטות של עובדים סוציאליים.

קשיים אלו העלו את הצורך במודלים והמשגות שישפרו את יכולת קבלת ההחלטות של עובדים סוציאליים, והם שהביאו להתפתחותו של עיסוק מחקרי נרחב בתהליכי קבלת ההחלטות, בהנחות היסוד התיאורטיות והפרקטיות העומדות בבסיסם ובתוצאות ההחלטות כפי שהתקבלו (Benbenishty et al., 2015; De Bortoli & Dolan, 2015; Dickens, Howell, Thoburn, & Schofield, 2007; Gillingham, Harnett, Healy, Lynch, & Tower, 2017; Helm, 2011; Munro, 1999, 2005a,b; Rzepnicki, & Johnson, 2005; Spratt, Devaney, & Hayes, 2015). סקירה של מודלים ושל עקרונות עבודה שונים מאפשרת לשרטט שתי גישות עיקריות, הנבדלות זו מזו בתפיסתן את השאלה מהו הידע הרלוונטי לצורך קבלת החלטות במערכת הגנת הילד.

הגישה הראשונה היא גישה אנליטית (רציונלית), המבוססת על תפיסה פוזיטיביסטית ששמה דגש על רציונליות וסטנדרטיזציה בתהליך קבלת החלטות, על עמידה בנהלים ועל יצירת התערבויות מבוססות ראיות. על פי גישה זו יש לסייע לעובדים סוציאליים לבצע תהליך מובנה ושיטתי כבואם לקבל החלטה (De Bortoli & Dolan, 2014; Schwalbe, 2004; Shlonsky, & Wagner, 2005; Van de Luitgaarden, 2007).

מנגד, הגישה האינטואיטיבית (נטורליסטית) מבוססת על ההנחה שקבלת החלטות במערכת הגנת הילד היא בהכרח סובייקטיבית והבנייתית, שכן היא מבוססת על ערכים, על רגשות ועל תפיסות חברתיות. בהתאם, על העובד הסוציאלי לשאוף לקבל החלטות על בסיס תהליך, ניסיון, יכולת רפלקסיבית, שותפות עם המשפחה והילד, וחיבור לקהילה ולהקשר החיים של הילדים (De Bortoli & Dolan, 2014; Keddell, 2011; Turnell, 2006; Whittaker, 2017).

בשנים האחרונות פותחו כמה מודלים המנסים לשלב בין שתי הגישות (Whittaker, 2017). כך למשל, דוח מונרו באנגליה (The Munro review of child protection) (Munro, 2011) הדגיש את הצורך במודלים סדורים ומבוססי ראיות של קבלת החלטות אשר ידרשו ממערכות תיאום וסדר, אך הדגיש גם את פיתוח המקצועיות של עובדים סוציאליים ומתן כלים וזמן לקבלת החלטות עצמאית ומנומקת הנשענת על בירוקרטיה מינימלית (Munro, 2011). בדומה, מודל ה"סימנים של בטיחות" מדגיש את הצורך בתהליך הערכה מובנה עם משפחת הילד (Keddell, 2014). תהליך הערכת הסיכון במודל זה כולל דיאלוג בין ההורים לעובד הסוציאלי על דאגות, על חוזקות ועל ציפיות לשינוי מצד העובד הסוציאלי ומצד המשפחה (להרחבה על המודל ראו: Turnell, 2008).

השילוב בין הגישות מתבסס על תמימות דעים באשר לצורך ולחשיבות של שיתוף הורים ולהכללת נקודת מבטם בתהליכי יצירת הידע וקבלת ההחלטות של

עובדים סוציאליים (Gallagher, Smith, Hardy, & Wilkinson, 2012; Healy & Darlington, 2009; Serbati, 2017). אולם הכתיבה המחקרית על התנאים הנדרשים לשיתוף הורים ועל משמעותם של יחסים בתנאים אלה היא מעטה. יתרה מזו, גם כאשר יש עיסוק במשמעותם של יחסים בהקשר זה (Holland, 1999; Keddel, 2016; Roesch-Marsh, 2012), התייחסות זו כמעט שאינה כוללת עיסוק ביחסי כוח חברתיים ובמשמעותם לתהליכים אלה. הפרדיגמה של עבודה סוציאלית מודעת-עוני מבקשת לענות על חוסר זה.

תפיסת הידע בעבודה סוציאלית מודעת-עוני

עבודה סוציאלית מודעת-עוני היא פרדיגמה מתפתחת לעבודה עם משפחות בעוני המבוססת על תיאוריות סוציולוגיות ביקורתיות, גישות של פסיכולוגיה התייחסותית ועבודה סוציאלית ביקורתית, והיא מציגה מערכת של הנחות יסוד תיאורטיות, אתיות ופרקטיות (קרומר-נבו, 2015). אף על פי שהפרדיגמה מציבה את העוני במרכז הניתוח, הרי הניתוח שהיא מציעה למשמעותו של ההקשר החברתי על מצוקתם של פרטים ושל משפחות, וכן הדגש שלה על יחסי העזרה כיחסי כוח, הופכת אותה לרלוונטית גם לעבודה עם משפחות לילדים בסיכון. ואכן, משרד העבודה הרווחה והשירותים החברתיים אימץ לאחרונה את הפרדיגמה, והיא מוטמעת במחלקות לשירותים חברתיים בתוכניות שונות המיועדות למשפחות בעוני ולמשפחות שילדיהן מוגדרים כילדים בסיכון.

לפי הפרדיגמה, עוני הוא הפרה של זכויות חברתיות, ומשתמשי השירותים נאבקים בעוניים יום-יום. על ידע מקצועי להתפתח מתוך יחסים של קירבה בין העובדים הסוציאליים למשתמשי שירותים, ועל עובדים הסוציאליים להתייזב לצד משתמשי השירותים במאבקם בעוני. עקרונות הפרקטיקה של הפרדיגמה כוללים בין היתר עבודה בהקשר החיים הממשי של משתמשי שירותים, מיצוי זכויות, סל מענים גמיש ועבודה טיפולית הנעה בין התערבות בעולם הרגשי להתערבות בעולם החומרי (לפירוט נוסף ראו: סער-הימן, לביא-אג'אי וקרומר-נבו, 2017; סער-הימן, קרומר-נבו ולביא-אג'אי, 2018).

נבחן את תרומתו של המונח 'ידע מתוך קירבה', שהוא הבסיס האפיסטמי של הפרדיגמה, לתהליכי קבלת החלטות במערכת הגנת הילד. בעבודה סוציאלית מודעת-עוני, יצירת ידע נתפסת כתהליך הבנייתי ביקורתי (קרומר-נבו, 2015). עמדה זו מבוססת על הגישה ההבנייתית שקנתה אחיזה במקצוע העבודה הסוציאלית משנות ה-90 (Witkin, 2017). הנחת היסוד העיקרית של הגישה היא שהמציאות אינה ניתנת ללמידה באופן אובייקטיבי או ניטרלי, ושדע על אודות המציאות הוא תוצר של תהליך פרשני מתמשך, המושפע מגורמים אישיים, חברתיים ותרבותיים

(Nadan, 2017; Parton & O'Byrne, 2000). הגישה ההבנייתית הופכת להבנייתית-ביקורתית כאשר נוספת לה ההכרה שהבניית המציאות של כל פרט בחברה אינה תוצר של תהליך פרשני פרטני בלבד, אלא גם תוצר של תהליך פוליטי במהותו המבוסס על יחסי כוח חברתיים ונטוע בתוך הקשר היסטורי, חברתי וכלכלי (Kincheloe, 2005).

על בסיס טענתו של פוקו (Foucault, 1980, בתוך מילס, 2005, עמ' 95) ש"אין זה אפשרי שהכוח יופעל ללא ידע, ואין זה אפשרי שידע לא יוליד כוח", מדגישה עבודה סוציאלית מודעת-עוני את הצירוף כוח/ידע כביטוי לתלות ההדדית בין עוצמה חברתית למהימנותו ולתקפותו של ידע. על פי עמדה זו, ערך הידע המקצועי של עובדים סוציאליים אינו נגזר מכך שהוא "אמיתי" או תקף יותר מזה של משתמשי שירותים, אלא מכך שכוחם החברתי של עובדים סוציאליים גדול יותר מזה של משתמשי שירותים (Ife, 2005). הפער ביחסי הכוח, הנובע הן מהפער המעמדי בין העובד הסוציאלי למשתמשי השירותים, הן מהפער בכוח הפורמלי ביניהם, והן מהתלות של המשפחות בעמדתו של העובד הסוציאלי – מהווה בסיס לחוויית הדיכוי, הריחוק והקונפליקט שמשפחות החיות בעוני מרגישות במערכת היחסים עם עובדים סוציאליים. (עוד על פערי הכוח ועל יחסי התלות בין אנשים החיים בעוני ומשפחות הנמצאות בטיפול השירותים להגנת הילד לבין עובדים סוציאליים ראו: Gupta, Blumhardt, & ATD Fourth World, 2018).

כדי להתנגד לתהליכי שכפול ויצירת כוח/ידע, מציעה גישת העבודה הסוציאלית מודעת-העוני עמדה אפיסטמית של "ידע מתוך קירבה", המתבססת על ההנחות הבאות: יחסים קרובים ועשירים בין עובדים סוציאליים למשתמשי שירותים הם המרחב שבו צריך ויכול להתפתח ידע מקצועי; משתמשי שירותים הם בעלי ידע רב על חייהם; ידע זה הוא ייחודי וממוקם חברתית; כדי לגלות ידע זה, גם אם באופן חלקי בלבד, על עובדים סוציאליים לעמוד לצד משתמשי השירותים ולנהל עימם דיאלוג מתמשך; ללא ידע זה, ההתערבות של עובדים סוציאליים לא תהיה שלמה (קרומר-נבו, 2015).

נדמה כי התנאים שבהם עובדים סוציאליים נדרשים לקבל החלטות במערכת הגנת הילד סותרים את השאיפה ליצור ידע מתוך קירבה. ידע מתוך קירבה מבקש לערער על ההבניה של המושג "סיכון" כמושג המוגדר באופן בלעדי בידי אנשי המקצוע ולהכיר בידע של הורים על ילדיהם ועל צורכיהם, ובכך לבסס את הידע של אנשי המקצוע על יחסים קרובים בינם לבין לקוחותיהם; ואילו התערבויות במערכת הגנת הילד דורשות פעמים רבות החלטות חד-צדדיות, חד-משמעיות ומהירות. אנו מבקשים להדגים, בעזרת תיאור מפורט של התערבות במשפחה בזמן משבר, כיצד

התעקשות על עמדה החותרת ליצירת ידע מתוך קירבה יכולה לקדם את ההתערבות ולהיות כלי להיווצרותו של תהליך מעמיק של הערכה וקבלת החלטות.

חקר מקרה יחיד (Single case study)

כבר בראשית ימי הפסיכואנליזה אפשר לאתר את השימוש בניתוח של התערבויות טיפוליות ככלי ליצירת ידע על תהליכי טיפול קליניים (Midgley, 2006). לאורך השנים, וביתר שאת מאז התפתחות הדרישה להתערבויות מבוססות ראיות, נמתחה ביקורת על התקפות המדעית של תיאורי טיפול ועל הידע שאפשר לחלץ מהם (Fonagy, 2003). מנגד, חוקרים איכותניים ואנשי מקצועות הטיפול טוענים כי מטרתו של חקר מקרה יחיד אינה להוכיח את הצלחתה או את אי הצלחתה של התערבות, אלא לאפשר העמקה והמשגה של התערבויות טיפוליות. בכך מאפשר חקר מקרה יחיד לגשר על הפער המובנה בין מחקר לבין פרקטיקה טיפולית, וליצור ידע שמשקף את המורכבות של המציאות, את ההקשר שבו התרחשה ההתערבות ואת החוויה החיה של איש המקצוע ושל מקבל העזרה (Stake, 1995; Rustin, 2003; Midgley, 2006).

במאמר הנוכחי אנחנו משתמשים בחקר מקרה יחיד, ובאופן ספציפי בתיאור מדוקדק של התערבות בת שתיים וחצי. את ההתערבות עשה יובל, המחבר הראשון, במסגרת עבודתו כעובד סוציאלי במרכז טיפולי למשפחות וילדים בגיל הרך המוגדרים כילדים בסיכון. מטרת הטיפול במרכז היא להפחית מצבי סיכון וסכנה של ילדים באמצעות שיפור תפקוד ההורים, ושיקום מערכות היחסים בין ילדים והוריהם (משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים, 2015). כיוון שהמרכז אשר בו התקיים הטיפול המתואר פתוח לסוגים שונים של התערבויות ופרקטיקות, התאפשר לחוקר לשלב עקרונות של עבודה סוציאלית מודעת-עוני בעבודתו עם המשפחות.

הבחירה לנתח את המפגש המתואר במאמר נבעה משתי סיבות: (1) יש מחסור בתיעוד ובהמשגה של תהליכי קבלת החלטות במצבי משבר וסיכון של ילדים; (2) התיעוד המדוקדק של ההתערבות אפשר העמקה בצורה שבה יחסים טיפוליים, ובכללם יחסי הכוח הכרוכים בהם, באים לידי ביטוי בתהליכי קבלת החלטות במצבי חירום עם ילדים בסיכון. העמקה זו אפשרה לנו לנתח את הסיטואציה ולחלץ ממנה עקרונות של פרקטיקה.

השימוש בחקר מקרה יחיד אינו חף ממגבלות, אולם כאן מוצגות דרכים להתגבר על מגבלות אלה ולנצל את יתרונות הגישה. מגבלה אחת היא שתיעוד ההתערבות נעשה מנקודת המבט של החוקר ואינו כולל נקודות מבט של דמויות נוספות. ביקשנו להתגבר על מגבלה זו בכך שאת ההתערבות ניתחו שני אנשי מקצוע – מחברי המאמר – וגם באמצעות הצגת הניתוח לאישה שעזרה נערכה ההתערבות המתוארת: קריאה משותפת של הניתוח ודיון על נקודת המבט שלה

על כל ההתערבות. שתי מגבלות נוספות של חקר מקרה יחיד הן הקושי ליצור הכללה של הממצאים, ואי היכולת ללמוד על ההתערבות במונחים של הצלחה או כישלון. אף על פי שמגבלות אלה בהחלט שרירות במחקר הנוכחי, התמודדנו איתן, גם אם בהצלחה חלקית בלבד, באמצעות ההצעות המופיעות בפרק הניתוח והדיון.

ניתוח ההתערבות נערך בחמישה שלבים: בשלב הראשון קראו שני המחקרים בנפרד את תמלול ההתערבות וכתבו הערות ראשוניות על התימות העולות מתוך האינטראקציה. בשלב השני דנו המחקרים יחד בתימות העיקריות שמצאו, והחליטו למקד את הניתוח במונח "ידע מתוך קירבה". בשלב השלישי ניתחו המחקרים לעומק את הסוגיות הכרוכות במונח זה בהתערבות. בשלב הרביעי הוצגה ההתערבות לפני ארבע קבוצות של עובדים סוציאליים בדרגות שונות במשרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים. במפגשים אלה נערך דיון על התמלול והתאפשר למחקרים לתעד את התימות העיקריות שהעלו המשתתפים. לבסוף, בשלב החמישי שולב הניתוח של המחקרים עם הניתוח של העובדים הסוציאליים שלפניהם הוצג התמלול. השילוב הביא להמשגתו של עקרון פרקטיקה לקבלת החלטות בהתערבות מודעת-עוני במצבי סיכון ומשבר.

הרקע להתערבות

רויטל, בת 25, אימם של רמי בן החמש וחצי והודיה בת השנה וחצי, בילתה את שנות נעוריה במעבר בין מסגרות חוץ-ביתיות שמהן נפלטה פעם אחר פעם. בגיל 17 ברחה ממוסד סגור לנערות וחיה בחברה עבריינית, שם הרבתה לצרוך סמים ואלכוהול, ללא מקום מגורים קבוע ובניתוק קשר עם הוריה. כשהייתה כבת 18 הרתה וילדה את רמי כאם יחידנית. באותה תקופה קיבלה טיפולים תרופתיים שונים כיוון שאובחנה כסובלת מהפרעת אישיות גבולית, מ-PTSD ומאנוורקסיה. להרגשתה של רויטל, טיפולים אלה לא שיפרו את מצבה. כל אותה תקופה התקיימה מקצבת הבטחת הכנסה ומהכנסתה כעובדת משק בית, ולא הייתה בקשר עם אנשי מקצוע או עם הוריה במשך כשלוש שנים וחצי.

כשרמי היה בן שלוש וחצי נמצאה רויטל מעולפת בדירתה עקב שתייה מופרזת, ורמי הוצא מרשותה בצו חירום. רויטל טענה שהעילפון היה תגובה חריפה לשילוב של אנטיביוטיקה ומעט אלכוהול, ופנתה לקבלת סיוע משפטי במטרה להחזיר את רמי לרשותה. בהתאם להוראות בית המשפט, החלה רויטל לקיים פגישות סדירות עם רמי במקביל לעריכת בדיקות אלכוהול קבועות. רויטל הגיעה למפגשים בקלט החירום בעיר מרוחקת מעיר מגוריה, ולאחר שרמי השתלב במשפחת אומנה הגיעה בקביעות לבקר אותו במרכז קשר, בהתאם להתוויות העובדים הסוציאליים. עם זאת,

לאורך כל התקופה, רויטל התנגדה לכל קשר טיפולי עם עובדים סוציאליים, וראתה בהם את מקור העוול שנגרם לה.

כחודש לאחר שרמי הוצא מחזקתה, פגשה רויטל את עימד, בחור ערבי כבן 30, עברה לגור איתו ותוך זמן קצר נכנסה להיריון וילדה את הודיה. לנוכח דרישתה של רויטל להחזיר את רמי למשמורתה, העדר סממנים פתולוגיים בהורות שלה להודיה ושיתוף הפעולה שלה עם התוכנית שנקבעה, הורה בית המשפט על טיפול במרכז להורים וילדים שבו עבד יובל, החוקר. מטרת הטיפול הייתה ללוות את האם ואת הבן בתהליך הדרגתי להחזרת הבן לחזקת אמו.

יובל פגש את רויטל לראשונה כשנה וארבעה חודשים לאחר שרמי הוצא מהבית. המפגש הראשוני איתה היה סוער. רויטל הגיעה מלאה כעסים וטענות כלפי כל גורמי הטיפול בחייה. עם זאת, היה בה גם משהו מגייס – היא חריפת מחשבה, מצחיקה וניכר שהיא אוהבת מאוד את בנה ומחויבת להחזרתו. מבחינתה, הטיפול במרכז נועד רק כדי להחזיר את רמי אליה מהר ככל האפשר.

בעקבות התרשמותו של יובל, שיחסים עם אנשי מקצוע הם מקור לכאב, לקושי ולסכנה עבור רויטל, ובשל ההערכה שחלק גדול מקשייה ההוריים של רויטל נובע גם מעונייה, ההתערבות עימה התבססה על עקרונות של עבודה סוציאלית מודעת-עוני וכללה התערבות הוליסטית, שאינה מכוונת רק לתפקוד ההורי, אלא מתייחסת לכל תחומי החיים, תוך שימת דגש על העוני והשוליות החברתית שרויטל חווה (לתיאור מפורט של עקרונות אלה: סער-הימן, 2019). במוקד ההתערבות עמדה ההבנה שרק יצירת קשר מיטיב עם רויטל תאפשר לסייע לה בתהליך ההחזרה המורכב של רמי. ואכן התפתחותו של קשר כזה הביאה את רויטל להתמיד במפגשים עם יובל ובטיפול הדיאדי עם רמי. במקביל, הורחבה מתכונת הביקורים של רמי בביתה של רויטל, ולאחר כחצי שנה של טיפול במרכז התקבלה החלטה על חזרתו של רמי לחזקתה של רויטל.

החזרה לוותה בהתרגשות ובשמחה רבה של רויטל ושל רמי. אולם לאחר זמן קצר החלו להופיע סימנים ברורים של מצוקה: היחסים של רויטל ועימד, בן זוגה, הפכו סוערים יותר ויותר וכללו פרידות וחזרות, צעקות ואיומים. עימד הפסיק לתמוך ברויטל ומצבה הכלכלי החמיר. בד בבד עם השמחה שחשה רויטל על חזרתו של רמי לחזקתה, היא החלה לחוש גם זרות כלפיו ולפרקים אף חוותה דחייה כלפיו. מצבה הנפשי של רויטל הלך והידרדר: היא התקשתה לישון, הרבתה לבכות, לצעוק על הילדים ולריב עם עימד. היא החליטה להיפרד מעימד ועברה לגור לבד בדירה אחרת. חשוב לציין שבשלב זה, שבו המצב התדרדר, החל החופש הגדול, ולרמי ולהודיה לא הייתה מסגרת חינוכית.

בשלושת החודשים שעברו מחזרתו של רמי לחזקתה, רויטל אפשרה לעצמה,

על אף הקושי הרב, להיעזר ביובל ובקשר עימו. היא דיברה איתו יום-יום, אפשרה לו להכיר אותה ואת עברה, שיתפה אותו בכנות בקשיה והייתה קשובה להדרכה שניתנה לה בנוגע ליחסים עם רמי. בהתאם לעקרונות הפרדיגמה, ההתייחסות לבעיותיה הכלכליות והצורך לסייע לה בהתארגנות מול גורמי מנהל שונים הביאו לכך שחלק גדול מההתערבויות איתה נערכו במסגרת הקשר החיים הממשי (סער-הימן ועמיתות, 2018), כלומר, במסגרת מפגשים שהתקיימו בביתה, או כאשר יובל התלווה אליה לפגישותיה עם גופים בירוקרטיים. לכל אורך הדרך עבד יובל באופן צמוד עם עו"ס חוק נוער, יידע אותה על המתרחש בקביעות וקיבל את הסכמתה למעשיו.

השבוע שקדם להתערבות:

ארבעה חודשים אחרי חזרתו של רמי הביתה

יום א': רויטל הגיעה למרכז עם רמי והודיה. עם תחילת השיחה החלה רויטל לבכות וסיפרה שהיא מרגישה שהיא לא יכולה יותר, "הולכת ליפול, לאבד הכול", היא מרגישה לבד והיא לא יודעת איך תמשיך לתפקד. היא קיבלה את הצעתו של יובל לקבוע תור לפסיכיאטר, ואליו ילכו יחד.

יום ב': בבוקר התקשר יובל לרויטל. היא ענתה בוכה, אמרה שלא הצליחה לישון בלילה ושהיא "לא מסוגלת יותר". לאחר התייעצות עם המנהל שלו, החליט יובל ללוות את רויטל למיון הפסיכיאטרי. מכיוון שלא היה סידור לילדים, הילדים הצטרפו אליהם. בדרך רויטל הייתה סוערת מאוד, חסרת סבלנות ותוקפנית כלפי הילדים. למרות זאת, הפסיכיאטר היה מופתע מכך שהגיעו אליו. לדבריו, לרויטל יש הפרעת אישיות גבולית, היא לא מסוכנת לעצמה ולא אובדנית, ולכן הוא אינו יכול לעזור לה. הוא נתן לה טיפול תרופתי הרגעי בלבד, והציע שיפנו לטיפול פסיכיאטרי במסגרת הקהילה. יובל נסע עם רויטל והילדים לבית המרקחת לקנות את התרופות והחזיר אותם הביתה. אחר הצהריים עדכנה רויטל את יובל שהיא לקחה כדור ומרגישה יותר טוב.

ימים ג'-ד': בבוקר יום ג' רויטל יצרה שוב קשר עם יובל כשהיא בוכה ומיואשת. במהלך היום המשיך מצב רוחה להיות סוער והשתנה מדי כמה שעות. בעקבות הדיווחים השוטפים של יובל לעו"ס לחוק נוער נקבעה פגישה ליום ד' בבוקר. לקראת הפגישה התקשר יובל לרויטל, ומשלא ענתה לו, נסע לביתה. עימד פתח את הדלת וסיפר שהגיע כי רויטל ביקשה את עזרתו במהלך הלילה, "אם היא במצוקה וקוראת לי, אני תמיד בא", אמר. יובל הגיע לבדו למפגש עם העו"ס לחוק נוער ועם עו"ס המשפחה ועדכן אותן לגבי המצב. בפגישה הוסכם לדאוג שרויטל תגיע בדחיפות להערכה פסיכיאטרית מקיפה. באותו יום אחר הצהריים התקשר עימד

אל יובל זועם, סיפר שהם רבו שוב, שאינו מעוניין להיות בקשר עם רויטל ושהוא רוצה שבתו, הודיה, תעבור אליו.

יום ה': בבוקר התקשרה רויטל בוכה וסיפרה שציאד הלך והשאיר אותה עם הילדים. היא אמרה: "יובל, בוא ותיקח את הילדים, אני לא יכולה יותר, תיקח אותם".

יובל נסע לביתה וכאן מתחילה ההתערבות המתוארת להלן, שתועדה מיד לאחר שהסתיימה. בשל אופיו של קטע זה, הוא כתוב בגוף ראשון, והדובר הוא יובל. התיאור מקוצר. ההתערבות עצמה ארכה כשעתיים וחצי.

ההתערבות

אני מגיע לבית ושומע מלמטה את רויטל צועקת: "מאיזה כוס יצאת שאתה כזה בן של זונה?" וקול של זכוכית נשברת. רויטל פותחת לי את הדלת והבית נראה נקי ומסודר, היא מטאטאה את השברים ומקללת את עיאד. אני ניגש לילדים שיושבים בחדר, הם נראים מבולבלים ואבודים. אני פונה לרמי:

יובל: מה שלומך?

רמי: הכול כיף.

יובל: אני יודע שלא קל בימים האחרונים, אתה בטח דואג מאוד.

רמי: [עם דמעות בעיניים] לא כיף לי שאימא לא קמה בבוקר.

יובל: אני כאן כדי לעזור לכם, ולעזור לאימא לקום בבוקר ולצעוק פחות.

רויטל מסבירה לי שהיא חייבת לגמור לנקות במטבח ואני משחק עם הילדים בסלון. אני שומע את רויטל במטבח צועקת, מקללת, נופלים לה דברים. אני נע בין לדבר את המצב עם רמי לבין פשוט להרגיע, לשחק ולרקוד עם הילדים. אחרי עשר דקות רויטל סיימה לנקות ושואלת אם נוכל לדבר במטבח כדי שהיא תוכל לבשל. אני מתיישב עם הקפה שהכינה לי במטבח:

יובל: אז מה את אומרת?

רויטל: לא יודעת יובל, תגיד לי אתה.

יובל: אני מרגיש שאת מפחדת נורא, את ממש באימה מהמון דברים ואני רוצה שנחשוב מה מפחיד אותך כל כך.

רויטל: [בוכה] אני לא יכולה פשוט יובל, אין לי כוח יותר לכלום.

יובל: אני רואה שקשה מאוד אבל גם שאת מצליחה להתארגן, הנה את עומדת ומכינה לילדים ארוחה. מה מפחיד אותך רויטל?

רויטל: בסוף יקרה משהו.

יובל: מה יקרה?

רויטל: תראה אותי יובל, אני לא מצליחה לחמם מים בקומקום, למצוא מצית, כלום.

יובל: אוקי, אז מה יקרה?

רויטל: לא יודעת, בסוף אני אשכח את הגז פתוח ואירדם וכולנו נשרף.

יובל: זה באמת מפחיד. אני מרגיש שאת נורא מפחדת לפגוע בילדים [רויטל מתחילה לבכות שוב]. אני חושב שחלק מהפחד שלך קשור לזה שהמצב מזכיר לך המון דברים שקרו לך כשהיית ילדה.

רויטל הולכת לחדר וכשהיא חוזרת היא אומרת שלקחה שני כדורים.

יובל: בטלפון אמרת לי שאת לא יכולה יותר. את חושבת שצריך לקחת את הילדים ממך?

רויטל: אני לא יודעת, יובל.

יובל: זה מה שהיית רוצה לבקש ממני?

רויטל: יובל, תחליט אתה. תעשה מה שאתה צריך, אני אומרת לך שאני לא יכולה.

יובל: תראי, יכול להיות שבכל מיני מובנים עכשיו דווקא הכי קל לי להגיד: או קי, רויטל אומרת שהיא לא יכולה, אז אני מרים טלפון לעו"ס לחוק נוער ואנחנו לוקחים את הילדים לקלט חירום. אבל אני מרגיש שזה עוד לא שם. להחלטה כזאת יש מחיר כבד. את זוכרת מה קרה אחרי ההוצאה של רמי. ילדים הם לא משחק, אי אפשר להוציא ולהחזיר. אני מרגיש שיש כך את הכוחות ואת היכולות לעבור את המשבר הקשה הזה. אני יודע שאת מפחדת וגם אני מפחד, כל פעם שאני מנתק את השיחות איתך כואבת לי הבטן, עלייך, על רמי והודיה, אני מפחד שיקרה משהו אבל אני רוצה שננסה לחשוב לפני הכאב-בטן והכאב-לב לרגע. בשבוע האחרון את בעיקר בכית ואני ניסיתי להרגיע אותך, אבל אני רוצה שנעצור רגע ונדבר על מה כל כך קשה.

רויטל מספרת על הבדידות שחוותה מילדותה בבית הוריה ובמוסדות שבהם שהתה, ועל רצונה בחיים טובים יותר. היא מקללת את אימא שלה.

יובל: אולי גם משהו במה שקורה לך עם רמי מזכיר לך את מה שהיה עם אימא שלך?

רויטל: אני בחיים שלי לא ארביץ לילדים שלי.

יובל: יופי, אז זה אומר שאת שונה מאימא.

לפתע היא מספרת לי על חלום שחלמה ובו אביו של רמי לוקח אותו ואומר לה שהוא ניצח אותה. אני נעזר בחלום כדי להציע לה שהיא פוחדת שייקחו את הילדים ממנה אבל גם נורא פוחדת שהילדים יישארו אצלה. רויטל מקשיבה תוך כדי בחישת

הפתיתים ואינה מגיבה.

יובל: בואי נבדוק מה האופציות שלנו לגבי סוף השבוע. אופציה ראשונה זה להשאיר את המצב ככה. שתישארי כאן עם הילדים.

רויטל: [שקט]

יובל: אני חושב שזה לא כל כך אפשרי.

רויטל: [בחיוך] אתה חושב?

יובל: האופציה השנייה היא שנמצא מישהו שיוכל לעזור לך בסוף השבוע. מי יכול לעזור?

רויטל: אין לי אף אחד יובל, מתי תבין את זה כבר?

יובל: לא יכול להיות, אני רוצה שנחשוב.

בשלב זה אני מזכיר שמות של שלושה אנשים שסייעו לה בעבר – חברה, נערה ששמרה על הילדים ואישה מבוגרת, שעל קיומם ידעתי. היא פוסלת את שלושתם בנימוקים רציונליים.

יובל: אני רוצה להתעקש שנחשוב. האופציה השלישית זה שאת אומרת שאין שום ברירה ואנחנו בודקים מקום בקלט חירום כמו שאמרת קודם.

רויטל: אני אסתדר יובל.

יובל: אני שמח שאת אומרת את זה אבל צריך גם להחליט איך.

באותו רגע עימד מטלפן, הוא מציע להגיע ואחרי רבע שעה שלושתנו ישובים בסלון.

עימד ורויטל מתחילים לריב, לצעוק ולחליף האשמות הדדיות.

יובל: עכשיו, כל אחד בתור שלו בלי לצעוק. אני רוצה שנתחיל מזה שכולנו כאן רוצים שיהיה טוב יותר... עימד, אתה אוהב את הילדים האלה, נכון?

עימד: כן.

יובל: רויטל, גם את?

רויטל: כן.

עימד: אני אוהב גם את רויטל.

יובל: אוקיי, אז זאת נקודה מאוד טובה להתחיל איתה. אנחנו במשבר עכשיו ועל זה אתם מסכימים, וכולנו רוצים לצאת ממנו. אני רוצה שקודם כול ננסה לדבר על המצב ואז נחליט מה עושים בסופ"ש, כי אם נמשיך ככה בשישי בבוקר שוב נהיה עם טלפונים ומצב אבוד.

בשלב זה מתפתחת שיחה משולשת. עימד חוזר וטוען שהמשבר נגרם בשל התרופות הפסיכיאטריות. לדעתו, הן מחמירות את מצבה של רויטל. אני מסביר את מצבה הרגשי של רויטל, ואת הפחד והחרדה שהיא נמצאת בהם. רויטל אומרת שהיא צריכה

שמישהו יהיה איתה, שקשה לה להיות עם שני הילדים לבד כל היום, והיא רוצה שעימד יבלה איתה יותר ויפסיק להאשים אותה. השיחה בין בני הזוג נעה בין חלקים תוקפניים לבין חלקים רכים יותר. פתאום עימד שם לב שהודיה הכניסה לפיה צעצוע, והוא נזעק ומוציא אותו מפיה. הוא מזהיר שהוא מוכן לעשות הכול כדי לעזור.

יובל: מה אתם חושבים על זה שעימד ייקח את הודיה לסופ"ש?

עימד: בכיף אני אקח אותה לאימא שלי, היא תהיה איתה ואני גם אבוא ואני מוכן להחזיר אותה.

יובל: רויטל מה את אומרת?

רויטל: לא רוצה.

יובל: למה?

רויטל: לא יודעת כבר.

יובל: בשנה הבאה נוכל לעזור במסגרות לילדים ויהיה יותר רגוע אבל עכשיו צריך למצוא פתרון. מה את חושבת שיעזור?

רויטל: עימד יודע מה עוזר לי, פעם הוא היה מוציא אותי, היינו מסתובבים.

עימד: אני מוכן להוציא אותך אבל את משוגעת ורבה איתי.

שוב הם צועקים זה על זה.

יובל: אולי תיקח גם את רמי לסופ"ש?

רויטל: אתה רוצה שאני אתאבד, להשאיר אותי לבד כאן?

עימד: אני לא אעזוב אותה ככה, אתה מבין, אני לא אעזוב אותה.

יובל: אז מה עושים?

עימד: אני לא אשאיר אותם לבד, גם אם אני לא מדבר איתה אני אדאג להם.

יובל: אוקי אז בואו נחליט, אתה מתחייב להישאר כל הסופ"ש ושתנסו בלי ריבים?

עימד: כן, כן. אני אקח את הילדים לאימא שלי היום ורויטל תוכל לנוח קצת. מחר ניסע כולנו לים.

יובל: בסדר רויטל?

רויטל: כן, אני אתקשר אליך אחר כך.

עימד מלווה אותי לדלת ומבטיח שיעדכן אותי אם יהיה צורך. אני יוצא מהדירה ומסמס למוטי, מנהל המרכז, ולרינה, עו"ס לחוק הנוער, תיאור קצר של מה שקרה. הם מגבים את החלטתי ואנו קובעים כי אני אהיה בקשר עם רויטל במהלך סוף-השבוע ואקדם את התור להתייעצות הפסיכיאטרית כדי שנוכל להגיע אליה

ביום ראשון. נסעתי הביתה עם כאב בטן של דאגה. עם זאת, ידעתי שאני יכול לסמוך על עימד וגם על רויטל שאם יצטרכו עזרה מידית, לא יהססו להתקשר אליי.

חצי השנה שחלפה מאז ההתערבות

סוף השבוע עבר כשקט וכיום ראשון בבוקר נקבעה פגישה עם הצוות המטפל במחלקה לשירותים חברתיים. באופן מפתיע, ניכר שיפור משמעותי במצבה של רויטל. היא סיפרה שבמהלך סוף השבוע החליטה להפסיק לקחת את התרופות ושהיא מרגישה הרבה יותר טוב. הסבירה שעברה משבר בגלל הבדידות והנטל הכבד של טיפול בילדים לבדה, אבל עכשיו שעימד חזר, היא מרגישה רגועה יותר. לאחר שבועיים נערכה ועדת תכנון טיפול והערכה ובה הומלץ על הכרה בהודיה כקטינה נזקקת, ונבנתה תוכנית טיפול ובה המשך הטיפול במרכז, השמת הילדים במסגרות ארוכות ומעקב פסיכיאטרי עבור רויטל. בחודשים שלאחר המשבר התייצב מצבה של רויטל. אירוע שיא בתקופה זו היה החלטתה לחדש את הקשר עם הוריה, והתגלה שהם רוצים ויכולים לתמוך בצורה טובה בה ובילדיה. גם יחסיה עם עימד השתפרו. רמי החל ללמוד בכיתה א' ונכנס למועדונים, והודיה נכנסה למשפחתון בסיוע המחלקה לשירותים חברתיים. במקביל, רויטל הגיעה בצורה סדירה למדי לטיפולים, הלכה למעקב פסיכיאטרי, התמודדה עם הסידורים השונים שנדרשה לעשות, מצאה עבודה והצליחה להיענות לצורכי הילדים בצורה סבירה.

עם זאת, לאחר כארבעה חודשים רויטל חוותה שוב משבר דומה, שערער את היציבות הזמנית שהושגה. מכיוון שעוצמתו, אורכו ועצימותו של המשבר החדש היו נמוכים יותר, התעוררה תקווה שיכולת ההתמודדות של רויטל עם משברים השתפרה. כחודשיים לאחר המשבר השני הגיע משבר שלישי בעוצמה גבוהה. על סמך התרשמות זו, ועל סמך הערכה שהמשברים הללו גורמים נזק לילדים, הוחלט להוציאם מרשות אימם. החלטה זו התקבלה במשותף עם רויטל ובהסכמתה המלאה. רמי עבר להוריה של רויטל והם הוכרו כמשפחת אומנה, והודיה עברה לאומנה במשפחת אחיו של עימד. שלא כהוצאתו של רמי מרשותה של רויטל בפעם הראשונה, שנעשתה ללא שותפות עם רויטל, הרי שעד היום, יותר משנתיים לאחר האירוע ולמרות רגעי משבר בחייה של רויטל, הילדים גדלים במשפחתם המורחבת ורויטל תומכת בהם ומקיימת איתם קשרים קרובים.

ניתוח ההתערבות: מי יודע? איך יודעים? דיאלוג על כוח/ידע במצבי משבר

מטרת הניתוח היא להבין את דרכי הפעולה של יובל כדי שיתאפשר להמשיג אותן כערוצים רלוונטיים להתערבות עם הורים במצבי סיכון משבריים. במוקד הניתוח

נבחנת האפשרות ליצור ידע מתוך קירבה בתהליכי הערכה במצבי סיכון משבריים, תוך פירוק היחסים המורכבים בין ידע לכוח בהתערבות מסוג זה. כפי שנאמר לעיל, ההתערבות במצבי משבר במערכת הגנת הילד היא דוגמה קיצונית לכינונם של יחסי כוח/ידע בין העובד הסוציאלי להורה, יחסים שבהם הכוח והידע שזורים זה בזה. במשוואת היחסים בין העובד הסוציאלי לבין ההורים בנושא טובת הילד, העובד נחשב לבעל הידע הנדרש כדי להכריע ולפעול, ואילו ההורים נחשבים לחסרי ידע או לבעלי ידע ותפיסות פתולוגיים או לקויים וכמי שפעולותיהם הביאו לסיכון הילדים (Featherstone et al., 2014; Featherstone, Gupta, Morris, & Warner, 2016; Gupta et al., 2018; Roose, Roets, Van Houte, Vandenhoe, & Reynaert, 2013). בהנחה שיחסי קירבה יכולים לשפר את תהליך קבלת ההחלטות במצבי סיכון ומשבר, עולה השאלה: כיצד אפשר לקיים אותם במציאות המתוארת?

אנו מבקשים להמשיג התערבויות המבוססות על יחסי קירבה כיכולות ליצור תהליך של דיאלוג על כוח/ידע. כלומר, במקום להפעיל כוח/ידע באופן חד-צדדי, מבוססת ההתערבות המקצועית בעבודה סוציאלית מודעת-עוני על דיאלוג בין העובד הסוציאלי לבין ההורה בשאלות: מי יודע? מה יודע כל אחד מהצדדים? מהו הכוח הרצוי? לדיאלוג זה שלושה מאפיינים: העובד הסוציאלי נוקט עמדה של אי-ידיעה; העובד הסוציאלי וההורה מנהלים משא ומתן על פרשנות; העובד הסוציאלי וההורה חולקים תקוות ודאגות משותפות.

עמדה של אי-ידיעה

יובל מגיע לפגישה עם רויטל מודאג מאוד ממצבה וממצב הילדים. הנתונים שבידיו מספיקים כדי להמליץ לפני העו"ס לחוק נוער על הוצאת הילדים בצו חירום. אולם ברור לו גם שלהוצאה בחירום יש מחיר כבד עבור הילדים: מדובר בהוצאה טראומטית למקום זמני, ואחריה יהיה בהכרח מעבר נוסף; עבור רמי תהיה זו חזרה על טראומה שכבר חווה בעבר; גם המחויבות של רויטל למהלך אינה ברורה – היא אומנם ביקשה בטלפון שייקח את הילדים אך לא ברור אם לאחר שתתחזק לא תדרוש שוב את חזרתם ותקשה על קליטתם במסגרות הטיפוליות.

פסיכואנליטיקאים שונים (כמו אוגדן, 2001/1989; ארון, 2013/1996; Chodorow, 2003) עסקו במתח שבין ידיעה לאי-ידיעה בתהליך הטיפול ובצורך בהחזקה של מתח זה לטובת תהליכי חקירה פנימיים ובין-אישיים. אולם כתיבתם אינה עוסקת במצבי משבר שבהם נדרש מעובדים סוציאליים להיות בעמדת הידע. אנשים הנתונים במשבר נתפסים כמי שאינם יודעים (אם היו יודעים, לא היו מגיעים למשבר), וכדי לפתור את המשבר נדרש העובד הסוציאלי (והוא אף דורש זאת מעצמו) להיות

בעל יכולת לקבל החלטה. למרות זאת יובל מגיע לבית של רויטל והילדים בעמדה של אי-ידיעה. עמדה זו מאפשרת לו לבחון אם זהו הרגע להוצאת הילדים בחירום או שכדאי למצוא פתרון אחר למצב האקוטי, ואם כן, מהו אותו פתרון. טענתנו היא כי דווקא האפשרות של יובל לשאת את החוויה של אי-ידיעה באשר לדבר הנכון, היא שמאפשרת לו מרחב של דיאלוג ושל קירבה עם רויטל, והיא הבסיס להתערבות מקצועית. באופן שיכול להיראות פרדוקסלי, היכולת להכיל את אי-הידיעה ולהשתמש בה באופן בונה, היא ביטוי של קומפלטיות מקצועית. יתר על כן, אנו טוענים כי כדי שיתפתח דיאלוג כנה שמאגד את יחסי הכוח בין העובד הסוציאלי להורים, עובדים סוציאליים צריכים לחתור לעמדה של אי-ידיעה כעמדת מוצא.

נדגים בהתערבות שתוארה מהי עמדת אי-ידיעה: השיחה של יובל ורויטל נפתחת לאחר דקות ארוכות שבהן יובל שוהה בבית ונוכח ברויטל "צועקת, מקללת, נופלים לה דברים מהידיים". למרות זאת, הוא מתחיל את השיחה בשאלה הפשוטה "אז מה את אומרת?". כך, במילים יום-יומיות, הוא נמנע במופגן מלכפות על רויטל את הפרשנות שלו על המציאות, ופותח לפניה מרחב להגדרה עצמית. רויטל אומרת: "אני לא יודעת, תגיד לי אתה". יובל עונה שהוא מרגיש שהיא מפחדת ומזמין אותה לבחון את רגשותיה. הוא מגיב בצמידות גדולה לדברים שהיא אומרת, ותוך כדי כך הוא בוחן איתה מה היא מרגישה, ולאחר כמה חילופי דברים כאלה, הוא שואל באופן ישיר: "את חושבת שצריך לקחת את הילדים ממך?"

רגע זה הוא משמעותי גם להערכה של יובל וגם להתערבות. רויטל יכולה לחזור על מה שביקשה בטלפון ולענות לו בחיוב, אך היא נמנעת מכך. למעשה, היא מבקשת ממנו לעשות מה שהוא "צריך", כלומר, היא מבקשת ממנו להגדיר את מצבה ואת מידת הסיכון של הילדים. הדיאלוג ביניהם הוא בשאלה מי יודע, מי מחליט ומי יכול להחליט; זהו דיאלוג על היחסים בין כוח לידע. יובל שואל את רויטל מה היא חושבת, והיא אומרת לו למעשה: "לא חשוב מה אני חושבת, אתה בעל הכוח, השתמש בו". בתוך יחסי הכוח בין רויטל ליובל, ליובל יש אכן כוח להגדיר אם קיים סיכון או לא, ולפעול בהתאם. אולם עמדתו של יובל דיאלקטית: הוא יודע דברים בעלי חשיבות מכרעת – למשל, שיש להבטיח את שלום הילדים ושבמצב הנוכחי רויטל אינה מסוגלת להבטיח אותו בעצמה; אבל בו בזמן הוא לא יודע דברים אחרים, שגם להם חשיבות קריטית – למשל, מה רויטל חושבת או מרגישה ביחס למצב, מה הייתה רוצה שיקרה, מה יכול לקרות, מה כדאי שיקרה. חשוב לשים לב: החזקה אחראית בעמדת אי-הידיעה החלקית, אין משמעה התנערות מהצורך לקבל החלטה ולפעול בצורה שקולה ומקצועית. להיפך, הכרה במעמד אי-

הידיעה היא הבסיס להתערבות, שכן היא המצע לפתיחת פרשנויות שונות לגבי המצב ולפתיחת אלטרנטיבות שונות לפעולה.

למעשה, יובל ורויטל מחזיקים יחד את אי הידיעה ומנהלים ביניהם מעין ריקוד קטן שבו כל אחד מהם שואל את השני לדעתו. הדיאלוג ביניהם על השאלה מהי הדרך הנכונה הופכת להיות הציר המרכזי של ההתערבות, שבו הכוח/ידע של יובל אינו מסוג כוח/ידע מפקח וממסטר. במקום זאת, העיסוק בכוח/ידע משמש ליצירת מרחב של בחינה ושל הגדרה עצמית עבור רויטל, מרחב שיכול ליצור בסיס ידע טוב לקבלת החלטה. בצורה זאת, תהליך ההערכה של מצב הסיכון לא זו בלבד שאינו פוגע ביחסים הטיפוליים, אלא אף תומך בהם.

משא ומתן על פרשנות

ההחזקה המשותפת של אי-הידיעה מאפשרת את מה שארון (2013/1996) מתאר כתהליך משותף של מתן משמעות. אנו מכנים תהליך זה "משא ומתן על פרשנות". הבחירה במונח "משא ומתן" מבקשת להדגיש שאין מדובר בדיאלוג נטול היררכיה, אלא בדיאלוג בין שני סובייקטים שמחזיקים בשתי עמדות נפרדות, כל אחת בעלת כוח ממשי וסימבולי משלה. אפשר לראות את ההתערבות של יובל עם רויטל, ובהמשך גם עם עיאר, כמשא ומתן מתמשך על הפרשנות למצב הנתון. כשרויטל אומרת: "תעשה מה שאתה צריך, אני אומרת לך שאני לא יכולה", יובל מסביר לה בגלוי שהוא מתלבט, מסביר איך הוא רואה את הצדדים השונים ומציע לה שוב לבחון "למה כל כך קשה לך". על סמך ההיכרות ביניהם, יובל יודע עד כמה ההורות חשובה לרויטל וסבור שאף על פי שביקשה בטלפון "קח את הילדים", בקשתה היא ביטוי של בלבול, פחד וייאוש, שהיא קרועה בין רצונות סותרים, ולמעשה אינה יודעת מה כדאי לעשות כדי להביא לשיפור מצבה ומצב הילדים.

בדיאלוג בין יובל ורויטל על האפשרויות השונות לסוף השבוע, משרטט יובל עבור שניהם את האופציות העומדות בפניהם. למעשה יובל מבהיר שאינו בטוח מהי האופציה המתאימה ביותר, אך הוא בטוח שצריך למצוא פתרון (שהמצב הנוכחי אינו יכול להימשך), ושעליהם לחשוב ולקבל החלטה יחד. יובל נושא באחריות על הצורך למצוא פתרון, על פריסת האפשרויות ועל הצעה של מגוון אפשרויות, אבל רויטל היא זו שמחזיקה את התשובות באשר להיתכנות של כל אופציה.

עם הגעתו של עיאר גם הוא הופך שותף לדיאלוג. יובל ממסגר את המצב כ"משבר שצריך להתמודד איתו", ומצהיר: "אני רוצה שנחליט יחד מה עושים", ובכך מדגיש שמדובר בהחלטה משותפת. בהמשך שוב מציע יובל פתרונות שונים ומקפיד להניח כל הצעה כזו לפתחם של רויטל ועיאר. אף על פי שבסופו של דבר ההחלטה על ישימות הפתרונות היא של איש המקצוע, בתהליך המשא והמתן יש

לכל המשתתפים מקום להביא את עמדתם לגבי המצב – רויטל יכולה להתנגד לכך שעיאר ייקח את הילדים, עיאר יכול להציג את האמביוולנטיות שלו בנוגע למידת האחריות שהוא מוכן ליטול על עצמו, ויובל יכול להביע עמדה נחרצת על כך שרויטל לא תישאר לבד עם הילדים. כל אלו מאפשרים לעיאר לקחת אחריות על הילדים בסוף השבוע ולרויטל להסכים עם ההחלטה במידה מספקת שתאפשר גם לה לעבור את סוף השבוע ולא לחבל בפתרון שהוחלט עליו.

דאגות ותקוות משותפות

הקושי הגדול הניצב בפני עובדים סוציאליים בהתמודדותם עם מצבי משבר במערכת הגנת הילד הוא היכולת להחזיק זה בצד זה היבטים שונים של טובת הילד – זה שבא לידי ביטוי בהגנה, יציבות וביטחון, וזה שבא לידי ביטוי בשמירה על תחושת השייכות, הביטחון בזהות והקשר התקין של הילד עם הוריו. פערי הכוחות בין העובד הסוציאלי לבין ההורים גורמים פעמים רבות לפיצול המבוסס על ההפרדה בין טובת הילד לטובת המשפחה (סלונים-נבו ולנדר, 2004; Featherstone et al., 2014; Gupta, 2017). במסגרת פיצול זה, עובדים סוציאליים נתפסים כמי שדואגים לצורכי הילדים ואילו ההורים נתפסים כמי שדואגים לצורכי עצמם. מצב זה יוצר חוויה של מאבק בין עובדים סוציאליים להורים, והם מוצאים את עצמם עומדים אלה נגד אלה במצבים של התמודדות עם מצבי חירום קשים. העובדה שהפרשנות שמקבלת את המשקל הגדול יותר היא זו של איש המקצוע הופכת את חוויית המאבק לקשה יותר.

בניגוד לפיצול המתואר, ההתערבות המתוארת כאן אפשרה ליובל ולרויטל ליצור חוויה של מאבק משותף. הקשר הקרוב, שנוצר בעשרה חודשים של התערבות אינטנסיבית, הביא לכך שהסיטואציה המתוארת התרחשה על בסיס של אמון ועל הכרה כי שניהם חולקים גם את הרצון שרויטל תגדל את ילדיה וגם את החשש הכבד שלא תצליח לעשות זאת. הבנה זו היא אומנם תנאי הכרחי לדיאלוג שניהלו רויטל ויובל בהתערבות המתוארת, אך היא לבדה אינה מספיקה. יש לתמוך אותה בחשיפת הסובייקטיביות במהלך ההתערבות.

דוגמה בולטת לכך היא כאשר יובל מגיב לפחדה של רויטל שהיא עלולה לשרוף את הבית ואת הילדים בשימוש בסובייקטיביות שלו, ומספר לה שגם הוא פוחד מאוד, ש"כואבת לי הבטן מדאגה לאחר כל שיחה שלנו". תגובה זו מאפשרת לשניהם לתת מקום לחרדה שחש כל אחד מהם ולסמן אותה כחרדה משותפת. דוגמה נוספת לביטוי הדאגה כדאגה משותפת היא התעקשותו של יובל על מציאת אנשים שיוכלו לעזור לרויטל באותו סוף שבוע. העובדה שהוא מציע שלושה אנשים שונים מתוך סביבת החיים שלה, מבוססת כמובן על היחסים המוקדמים ביניהם ועל הידע

הקרוב שיש לו על מציאות חייה של רויטל, אולם יש בכך גם משום סימון חוזר ונשנה של מצבה וביטוי חד משמעי לכך שהיא לא תוכל להישאר לבד עם הילדים. העובדה שהוא ממשיך לחפש פתרון גם כאשר הרושם הוא שרויטל ויתרה, מסמנת לרויטל שיובל מחזיק באותן דקות את התקווה שהיא תצליח לעבור את המשבר הזה. באופן פרדוקסלי, כדי שרויטל תסמוך על יובל ותבקש ממנו להחליט כיצד לפעול, היא זקוקה לכך שהוא יחלוק איתה את החרדה ואת אי הידיעה לגבי הדרך הטובה ביותר לפעול בה. בצורה זו שניהם יכולים לא לדעת יחד אך לסמוך זה על זה שכאשר תתקבל החלטה היא תהיה משותפת.

דיון

בדיעבד אנו יודעים כי ההחלטה שהתקבלה באותו סוף שבוע לא סייעה לילדים להישאר בחזקת אימם ואף הביאה לכך שהם נאלצו לעבור שני משברים נוספים עם רויטל. עם זאת, ההחלטה הביאה לשינוי דרמטי ורדיקלי באופי ההוצאה של הילדים מהבית. בתקופה שלאחר המשבר רויטל חידשה את הקשר עם הוריה, והם הפכו להיות מקור תמיכה משמעותי עבורה וכן הפכו למשפחת אומנה לרמי; משני הילדים נחסכה הוצאה בחירום ונחסך מהם מעבר כפול – לקלט חירום ואחרי כן לסידור משפחתי. רויטל נתנה את ברכת הדרך לקליטה של שניהם בחיק משפחות המוצא שלהם, אשר רצו אותם, והיא מקיימת איתם קשר יציב וקבוע.

במאמר זה תוארה התערבות בזמן משבר ובעזרתה אופיין עקרון הדיאלוג על כוח/ידע, שהוא פיתוח פרקטי של העמדה האפיסטמית של ידע מתוך קירבה, על בסיס ההנחות שיצירת ידע היא תהליך הבנייתי ופוליטי, ושיחסים עם משתמשי שירותים הם הזירה הרצויה ליצירתו. אנחנו מבקשים להציע את הדיאלוג על כוח/ידע כעיקרון פרקטי ותיאורטי מארגן להתערבויות בשעת משבר בעבודה סוציאלית מודעת-עוני. מאפייני הדיאלוג הזה, הכוללים עמדה של אי-ידיעה, משא ומתן על פרשנות ותקוות ודאגות משותפות, נותנים, להשקפתנו, מענה תיאורטי, אתי ופרקטי לקושי המתועד היטב של קבלת החלטות במערכת הגנת הילד באופן כללי, ושל קבלת החלטות בשותפות עם הורים באופן ספציפי.

ניהול דיאלוג על כוח/ידע במצבי משבר וסיכון תורם בשלושה מישורים: במישור יחסי הכוח – הדיאלוג דורש מעובדים סוציאליים לדון עם הורים בסוגיות של כוח/ידע במצבים שבהם מושגים אלו נתפסים כמובנים מאליהם. באופן פרדוקסלי, דווקא המודעות העמוקה להבניה של כוח/ידע במצב הסיכוני והמשברי יוצרת מרחב שמאפשר לערער על הבניה זו. ערעור זה מאפשר לעובדים סוציאליים להתנגד לתיג הידע של ההורים כידע נחות, ובכך להצטרף למאבקם במצוקה. כמו

כן, הערעור על תפיסת תפקידו של העובד הסוציאלי כמומחה לזיהוי סיכון מבנה את תפקיד העובד הסוציאלי מחדש – במקום שהוא יידרש לאבחן ולהחליט מה צריך לעשות, תפקידו הוא להיות מומחה ליצירת הדיאלוג על כוח/ידע.

במישור יחסי הקירבה – ההתעקשות על דיאלוג עם ההורים מאפשרת יצירה או המשך החזקה של יחסים משמעותיים עימם. שורה ארוכה של מחקרים (Buckley, Carr, & Whelan, 2011; Cleaver & Freeman, 1995; Dale, 2004; Dumbrell, 2004; Smithson & Gibson, 2016; Spratt & Callan, 2006) תיעדו את אופיים הקשה והקונפליקטואלי של היחסים בין עובדים סוציאליים להורים במערכת הגנת הילד. למרות המורכבות והקושי של קיום דיאלוג על כוח/ידע, אנו רואים כי התעקשות על קיומו מאפשרת לעובדים הסוציאליים המקיימים דיאלוג זה ליצור מערכות יחסים בעלת ערך עם הורים אלו. בסופו של דבר, לא משנה מה יהיו תוצאות המשבר, חשוב לזכור שהורי הילד יצטרכו להשתקם מהמשבר בעצמם. ככל שהם יהיו שותפים להחלטה, כך יתאפשר להם להתאושש ולהיעזר בעובדים סוציאליים בעתיד.

במישור הקונפליקט בין טובת הילד לבין הנאמנות להורים – המושג "טובת הילד" הוא עיקרון על של מדיניות הגנת הילד בישראל (מאסס, 1995, 2010; משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים, 2014) ומושג מארגן לפרקטיקה ולקבלת החלטות של עובדים סוציאליים (Holt & Kelly, 2016; Keddell, 2016). בדרך כלל, עובדים במערכת הגנת הילד נוטים לראות את טובת הילד, כלומר את הצרכים שלו בהגנה ובשלמות, כעומדת בסתירה לנאמנותם לתהליך הטיפול עם ההורים (Featherstone et al., 2016). סתירה זו מבוססת על ההנחה שעד שההתקדמות של ההורים בטיפול תניב פרי עלול הילד לסבול פגיעות קשות וטובתו תיפגע. הדיאלוג על יחסי הכוח פותר סתירה זו, מכיוון שהוא מציב במוקד לא את טובת ההורה ולא את טובת הילד באופן בלבדי אלא את טובת היחסים ביניהם. במובן הזה מאפשר הדיאלוג על כוח/ידע לחדד את מחויבותו האתית של העובד הסוציאלי לעמידה לצד היחסים בין הורים לילדיהם.

לצד התרומות הללו אפשר לזהות גם שלושה קשיים שעלולים להיווצר בעקבות ניהול דיאלוג על כוח/ידע במצבי חירום וסיכון. ראשית, ייתכנו מצבים שבהם גם ניהול מתמשך של משא ומתן על פרשנות לא יאפשר הגעה להסכמה כלשהי. במצבים אלו, ההכרה בידע של ההורים עלולה להקשות על קבלת החלטה בניגוד מוחלט לעמדתם. שנית, בדומה למה שקרה בהתערבות שתוארה לעיל, לעיתים הורים מבקשים, בצורה מילולית ולא מילולית, שיקבלו החלטה עבורם. בקריאת ההתערבות וניתוחה שאלנו את עצמנו האם ההתעקשות של יובל לנהל דיאלוג על כוח/ידע עם רויטל לא הפריעה לו להיענות לבקשתה המידית והמפורשת שייקח את הילדים. לבסוף, ניהול הדיאלוג

על כוח/ידע עלול לגרום לעובד הסוציאלי לחוש חוסר שליטה באירוע. איבוד שליטה שנעשה בצורה לא מבוקרת ולא מודעת מעורר חרדה, ויכול להקשות על עובדים סוציאליים לשמור על קור רוח מקצועי ולפעול בצורה שקולה ומנומקת. כפי שהוצג עד כה, ניהול דילוג על כוח/ידע במצבי חירום ומשבר הוא משימה מקצועית מורכבת ומאתגרת. כדי שעובדים סוציאליים יוכלו ליישם את העקרונות שתוארו צריכים להתקיים שלושה תנאים:

התנאי הראשון – קיומם של יחסים טיפוליים מיטיבים ראשוניים. במקרה המתואר, ההתערבות נערכה לאחר שכבר התהווה בסיס מוצק של יחסים בין יובל לרויטל. יחסים אלו התפתחו בתהליך של התערבות מודעת-עוני, כלומר: יובל ראה את התפקוד ההורי של רויטל בתוך הקשר של עוני ושל הדרה, והוא התייצב לצידה באמצעות סידרה של פרקטיקות, ביניהן מפגשים קבועים בבית, ליווי לשירותים מנהליים שונים ושיחות המבססות שותפות ופתיחות (סער-הימן, 2019). חשוב לזהות שמדובר בקשר הדדי – היחסים הקרובים מאפשרים את הדיאלוג, אך בו בזמן הדיאלוג מחזק את הקירבה.

התנאי השני לקיום דיאלוג על כוח/ידע הוא שההתערבות תתקיים בהקשר החיים הממשי. זוהי התערבות המתחוללת במרחבי שונים בחיי היום-יום של משתמשי שירותים, ואינה מוגבלת למרחב מסוים (להרחבה על המושג ראו: סער-הימן ועמיתות, 2018). העובדה שהיחסים של יובל ורויטל לפני האירוע ובמהלכו התנהלו במרחבי החיים השונים של רויטל – בביתה, בליווי למשרדים ממשלתיים ובמצבי חירום שונים – השפיעה על ההתערבות ועל תהליך ההערכה בארבע דרכים עיקריות: ראשית, היא אפשרה לרויטל להתקשר ליובל ולבקש את עזרתו במשבר. היא ידעה את מספר הטלפון שלו, ובטחה בו שאם תתקשר במצב משבר, הוא ייענה מיד. שנית, מכיוון שיובל שהה בבית פעמים רבות, הגעתו לא נחווה כביקור פיקוחי אלא כחלק מתהליך הטיפול. כך יכלה נוכחותו להפוך ללא מאיימת ואף למרגיעה. שלישית, ההיכרות הקרובה והמפגשים בבית אפשרו ליובל להכיר את הילדים, והם ראו בו מבוגר מיטיב. רביעית, ההתערבות המתמשכת בהקשר החיים הממשי אפשרה הכרות מעמיקה של יובל עם חייה וצרכיה של רויטל – הוא פגש את עימד, בן זוגה, פעמים רבות, הכיר את הדמויות המרכזיות בחייה, ליווה את רויטל בהתמודדותיה עם מצבה הכלכלי, ניהל אתה קשר טלפוני אינטנסיבי לאורך כל השבוע שקדם לאירוע וליווה אותה לבית החולים הפסיכיאטרי. כל אלו אפשרו ליובל לבצע הערכה המבוססת על ידע רחב ומעמיק, להציע לרויטל פתרונות רלוונטיים למציאות חייה ולדון איתה בהיתכנות של כל פתרון.

התנאי השלישי להיווצרותו של דיאלוג על כוח/ידע הוא קיומו של גיבוי מקצועי. במקרה המתואר הגיבוי בא ממנהל המרכז שבו עובד יובל ומהעו"ס לחוק נוער.

את החרדה והמתח הכרוכים במצבי סיכון ומשבר אי אפשר לשאת לבד. התוצאות הוותיקות של כל החלטה, אי-הוודאות והחרדה הכרוכה בקבלתן, וכובד האחריות המונח לפתחם של אנשי המקצוע, עלולים להפוך את העבודה עם ילדים בסיכון למצמיתה ולמשתקת (Featherstone et al., 2014). הגיבוי המקצועי הוא תנאי הכרחי. במקרה הנוכחי, אולי באופן פרדוקסלי, העו"ס לחוק הנוער ומנהל המרכז הרגיעו את יובל. הם נתנו מקום וכבוד לידע מתוך קירבה שלו, ויצרו איתו דיאלוג מקצועי מכבד דומה באיכותו לזה שהוא יצר עם רויטל, דיאלוג אשר אפשר מרחב לנשימה ומחשבה משותפת.

לסיכום, מטרת המאמר הנוכחי להציע אפשרויות לחשיבה ולפעולה המבוססות על ניתוח של יחסי הכוח בין עובדים סוציאליים לבין הורים במערכת הגנת הילד. דווקא בזירה מקצועית סבוכה זו אנו קוראים לפתוח מרחבים חדשים לפעולה אתית עם הורים וילדים, המבוססת על אינטגרציה במצבים שמזמינים פיצול, ועל כוחם של קירבה ושל יחסים מיטיבים לשיקום מצבים אנושיים ושל יחסים מיטיבים לשיקום מצבי משבר.

נקודות מפתח

- העיסוק המחקרי בתהליכי קבלת החלטות של עובדים סוציאליים במערכת הגנת הילד כמעט אינו נוגע במקומם של יחסי קירבה ויחסי כוח בין עובדים סוציאליים לבין הורים בתהליכים אלו.
- נבחנת התרומה האפשרית של הפרדיגמה של עבודה סוציאלית מודעת-עונוי לתהליכי קבלת החלטות במערכת הגנת הילד.
- נמצא כי ביצוע התערבות מודעת-עונוי, המבוססת על יחסי קירבה ותפיסה הבנייתית-ביקורתית, מאפשרת פיתוח של דיאלוג על כוח/ידע.
- דיאלוג על כוח/ידע מאפשר קבלת החלטות מושכלת, מעמיקה ומשותפת עם משתמשי שירותים.
- כדי לאפשר לעובדים סוציאליים לקיים דיאלוג על כוח/ידע יש ליצור עבורם מרחבים ארגוניים ליצירת קשר מתמשך ומיטיב, אפשרות לבצע התערבות בהקשר החיים הממשי של משפחות וגיבוי מקצועי.

מקורות

- אוגדן ת. (2001/1989). הקצה הפרימיטיבי של החוויה. תל-אביב: עם עובד.
- ארון, א. (2013/1996). המפגש: הדדיות ואינטרסובייקטיביות בפסיכואנליזה. תל-אביב: עם עובד.
- מאסס, מ. (1995). "טובת הילד" — על הבחירה הערכית ותפקיד ההורים. חברה ורווחה, ט"ו, 429-415.
- מאסס, מ. (2010). בשם טובת הילד: אובדן וסבל בתהליכי אימוץ. תל-אביב: רסלינג.
- מילס, ש. (2005). מישל פוקו. תל-אביב: רסלינג.
- משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים (2014). דין וחשבון הוועדה לבחינת מדיניות המשרד בנושא הוצאה של ילדים למסגרות חוץ-ביתיות ונושא הסדרי ראייה. ירושלים: משרד הרווחה והשירותים החברתיים.
- משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים (2015). הוראת תע"ס מספר 38.8. ירושלים: משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים.
- סלונים-נבו, ו. ולנדר, י. (2004). האם טובת הילד יכולה להתקיים בנפרד מטובת המשפחה? מחשבות והמלצות לשינוי. חברה ורווחה, כ"ד, 401-433.
- סער-הימן, י. (2019). עבודה סוציאלית מודעת-עוני במערכת הגנת הילד: לתרגם מתחים לפרקטיקה. בתוך: קרומר-נבו, מ., וייס-גל, ע. וסטריאר, ר. (עורכים). פרקטיקות ביקורתיות. תל-אביב: רסלינג.
- סער-הימן, י., לביא-אג'אי, מ. וקרומר-נבו, מ. (2017). עבודה סוציאלית מודעת-עוני: נקודת המבט של משתמשות שירותים. בטחון סוציאלי, 101, 9-39.
- סער-הימן, י., קרומר-נבו, מ. ולביא-אג'אי, מ. (2018). התערבות בהקשר החיים הממשי — מסגרת פעולה וחשיבה על אודות המרחב הטיפולי בעבודה סוציאלית מודעת-עוני. חברה ורווחה, ל"ח, 629-659.
- קרומר-נבו, מ. (2015). עבודה סוציאלית-מודעת עוני: פרדיגמה חדשה לפרקטיקה עם משפחות בעוני. חברה ורווחה, ל"ה, 301-321.
- Alfandari, R. (2017). Systemic barriers to effective utilization of decision making tools in child protection practice. *Child Abuse & Neglect*, 67, 207-215. doi: 10.1111/cfs.12261
- Bartelink, C., van Yperen, T. A., & Ingrid, J. (2015). Deciding on child maltreatment: A literature review on methods that improve decision-making. *Child Abuse & Neglect*, 49, 142-153. doi: 10.1016/j.chiabu.2015.07.002

- Benbenishty, R., Davidson-Arad, B., López, M., Devaney, J., Spratt, T., Koopmans, C., Knorth, E. G., Witteman, C. L. M., Del Valle, J. F., & Hayes, D. (2015). Decision making in child protection: An international comparative study on maltreatment substantiation, risk assessment and intervention recommendations, and the role of professionals' child welfare attitudes. *Child Abuse & Neglect*, 49, 63-75. doi: 10.1016/j.chiabu.2015.03.015
- Buckley, H., Carr, N., & Whelan, S. (2011). "Like walking on eggshells": Service user views and expectations of the child protection system. *Child & Family Social Work*, 16, 101-110. doi: 10.1111/j.1365-2206.2010.00718.x
- Chodorow, N. (2003). From behind the couch: Uncertainty and indeterminacy in psychoanalytic theory and practice. *Common Knowledge*, 9, 463-487.
- Cleaver, H., & Freeman, P. (1995). *Parental perspectives in cases of suspected child abuse*. London, England: HM Stationery Office.
- Dale, P. (2004). "Like a fish in a bowl": Parents' perceptions of child protection services. *Child Abuse Review*, 13, 137-157. doi: 10.1002/car.837
- Davidson-Arad, B., & Benbenishty, R. (2014). Child welfare attitudes, risk assessments and intervention recommendations: The role of professional expertise. *The British Journal of Social Work*, 46, 186-203. doi: 10.1111/j.1365-2206.2009.00613.x
- De Bortoli, L., & Dolan, M. (2014). Decision making in social work with families and children: Developing decision-aids compatible with cognition. *The British Journal of Social Work*, 45, 2142-2160. doi: 10.1093/bjsw/bcu087
- Dickens, J., Howell, D., Thoburn, J., & Schofield, G. (2007). Children starting to be looked after by local authorities in England: An analysis of inter-authority variation and case centered decision making. *British Journal of Social Work*, 37, 597-617. doi: 10.1093/bjsw/bcu087
- Drury-Hudson, J. (1999). Decision making in child protection: The use of theoretical, empirical and procedural knowledge by novices and experts and implications for fieldwork placement. *The British Journal of Social Work*, 29, 147-169. doi: 10.1093/oxfordjournals.bjsw.a011423
- Dumbrill, G. C. (2006). Parental experience of child protection intervention: A qualitative study. *Child Abuse & Neglect*, 30, 27-37. doi: 10.1016/j.chiabu.2005.08.012
- Fargion, S. (2014). Synergies and tensions in child protection and parent support: Policy lines and practitioners cultures. *Child & Family Social Work*, 19, 24-33. doi: 10.1111/j.1365-2206.2012.00877.x

- Featherstone, B., Gupta, A., Morris, K. M., & Warner, J. (2016). Let's stop feeding the risk monster: Towards a social model of "child protection". *Families, Relationships and Societies*. Advance online publication. doi: 10.1332/204674316X14552878034622
- Featherstone, B., White, S., & Morris, K. (2014) *Re-imagining child protection: Towards humane social work with families*. Bristol, England: Policy Press.
- Fonagy, P. (2003). The research agenda: The vital need for empirical research in child psychotherapy. *Journal of Child Psychotherapy*, 29(2), 129-136.
- Gallagher, M., Smith, M., Hardy, M., & Wilkinson, H. (2012). Children and families' involvement in social work decision making. *Children & Society*, 26, 74-85. doi: 10.1111/j.1099-0860.2011.00409.x
- Gambrill, E. (2008). Decision making in child welfare: Constraints and potentials. In D. Lindsey & A. Shlonsky (Eds.), *Child welfare research: Advances for practice and policy* (pp. 175-193). New York, NY: Oxford University Press.
- Gambrill, E., & Shlonsky, A. (2001). The need for comprehensive risk management systems in child welfare. *Children and Youth Services Review*, 23, 79-107. doi: 10.1016/S0190-7409(00)00124-9
- Gillingham, P., Harnett, P., Healy, K., Lynch, D., & Tower, M. (2017). Decision making in child and family welfare: The role of tools and practice frameworks. *Children Australia*, 42, 49-56.
- Gillingham, P., & Humphreys, C. (2009). Child protection practitioners and decision-making tools: Observations and reflections from the front line. *British Journal of Social Work*, 40, 2598-2616. doi: 10.1093/bjsw/bcp155
- Gupta, A. (2017). Learning from others: An autoethnographic exploration of children and families social work, poverty and the capability approach. *Qualitative Social Work*, 16, 449-464. doi: 10.1177/1473325015620946
- Gupta, A., Blumhardt, H., & ATD Fourth World (2018). Poverty, exclusion and child protection practice: The contribution of "the politics of recognition & respect". *European Journal of Social Work*, 21, 247-259. doi: 10.1080/13691457.2017.1287669
- Healy, K., & Darlington, Y. (2009). Service user participation in diverse child protection contexts: Principles for practice. *Child & Family Social Work*, 14, 420-430. doi: 10.1111/j.1365-2206.2009.00613.x

- Helm, D. (2011). Judgements or assumptions? The role of analysis in assessing children and young people's needs. *British Journal of Social Work*, 41, 894-911. doi: 10.1093/bjsw/bcr096
- Helm, D., & Roesch-Marsh, A. (2016). The ecology of judgement: A model for understanding and improving social work judgements. *British Journal of Social Work*, 47, 1361-1376. doi: 10.1093/bjsw/bcw091
- Holland, S. (1999). Discourses of decision making in child protection: Conducting comprehensive assessments in Britain. *International Journal of Social Welfare*, 8(4), 277-287. doi: 10.1111/1468-2397.00094
- Holt, K., & Kelly, N. (2016). Why parents matter: Exploring the impact of a hegemonic concern with the timetable for the child. *Child & Family Social Work*, 21, 156-165. doi: 10.1111/cfs.12125
- Ife, J. (2005). What is critical social work. In S. Hick, J. Fook, & R. Pozzuto (Eds.), *Social work: A critical turn* (pp. 3-8). Toronto, ON: Thompson.
- Jones, R. (2014). *The story of baby P: Setting the record straight*. Bristol, England: Policy Press.
- Keddell, E. (2011). Reasoning processes in child protection decision making: Negotiating moral minefields and risky relationships. *British Journal of Social Work*, 41, 1251-1270 doi: 10.1093/bjsw/bcr012
- Keddell, E. (2012). Going home: Managing 'risk' through relationship in returning children from foster care to their families of origin. *Qualitative Social Work*, 11, 604-620. doi: 10.1177/1473325011411010
- Keddell, E. (2014). Theorising the signs of safety approach to child protection social work: Positioning, codes and power. *Children and Youth Services Review*, 47, 70-77. doi: 10.1016/j.childyouth.2014.03.011
- Keddell, E. (2016). Interpreting children's best interests: Needs, attachment and decision-making. *Journal of Social Work*, 17, 324-342. doi: 10.1177/1468017316644694
- Keddell, E. (2017). Comparing risk-averse and risk-friendly practitioners in child welfare decision-making: A mixed methods study. *Journal of Social Work Practice*, 31, 411-429. doi: 10.1080/02650533.2017.1394822
- Kincheloe, J. L. (2005). *Critical constructivism primer*. New York, NY: Peter Lang.
- Laming, H. (2003) *The Victoria Climbié inquiry: Report of an inquiry presented by the Secretary of State for Health and the Secretary of State for the Home Department by command of her majesty January 2003*, Cm 5730. Norwich, England: TSO.

- Lonne, B., Harries, M., Featherstone, B., & Gray, M. (2015). *Working ethically in child protection*. London, England: Routledge.
- Lonne, B., & Thomson, J. (2005). Critical review of Queensland's crime and misconduct commission inquiry into abuse of children in foster care: Social work's contribution to reform. *Australian Social Work*, 58, 86-99. doi: 10.1111/j.1447-0748.2005.00194.x
- López, M., Fluke, J. D., Benbenishty, R., & Knorth, E. J. (2015). Commentary on decision-making and judgments in child maltreatment prevention and response: An overview. *Child Abuse & Neglect*, 49, 1-11. doi: 10.1016/j.chiabu.2015.08.013
- Mandell, D. (2008). Power, care and vulnerability: Considering use of self in child welfare work. *Journal of Social Work Practice*, 22, 235-248. doi: 10.1080/02650530802099916
- Midgley, N. (2006). The "inseparable bond between cure and research": Clinical case study as a method of psychoanalytic inquiry. *Journal of Child Psychotherapy*, 32, 122-147. doi: 10.1080/00754170600780273
- Munro, E. (1999). Common errors of reasoning in child protection work. *Child Abuse & Neglect*, 23, 745-758. doi: 10.1016/S0145-2134(99) 00053-8
- Munro, E. (2005a). What tools do we need to improve identification of child abuse? *Child Abuse Review*, 14(6), 374-388. doi: 10.1002/car.921
- Munro, E. (2005b). Improving practice: Child protection as a systems problem. *Children and Youth Services Review*, 27(4), 375-391 doi: 10.1016/j.childyouth.2004.11.006
- Munro, E. (2011). *The Munro review of child protection: Final report, a child-centred system* (Vol. 8062). London, England: The Stationery Office.
- Nadan, Y. (2017). Rethinking "cultural competence" in international social work. *International Social Work*, 60, 74-83. doi: 10.1177/0020872814539986
- Parton, N. (2004). From Maria Colwell to Victoria Climbié: Reflections on public inquiries into child abuse a generation apart. *Child Abuse Review*, 13(2), 80-94. doi: 10.1002/car.838
- Parton, N., & O'Byrne, P. (2000). What do we mean by "constructive social work"? In N. Parton & P. O'Byrne (Eds.), *Constructive social work: Towards a new practice* (pp. 6-26). London, England: Macmillan.

- Roesch-Marsh, A. (2016). Professional relationships and decision making in social work: Lessons from a Scottish case study of secure accommodation decision making. *Qualitative Social Work*. Advance online publication. doi: <https://doi.org/10.1177/1473325016680285>
- Roose, R., Roets, G., Van Houte, S., Vandenhoe, W., & Reynaert, D. (2013). From parental engagement to the engagement of social work services: Discussing reductionist and democratic forms of partnership with families. *Child & Family Social Work*, 18, 449-457. doi: 10.1111/j.1365-2206.2012.00864.x
- Rustin, M. (2003). Research in the consulting room. *Journal of Child Psychotherapy*, 29(2), 137-145. doi: 10.1080/0075417031000138415
- Rzepnicki, T. L., & Johnson, P. R. (2005). Examining decision errors in child protection: A new application of root cause analysis. *Children and Youth Services Review*, 27, 393-407. doi: 10.1016/j.childyouth.2004.11.015
- Schwalbe, C. (2004). Re-visioning risk assessment for human service decision making. *Children and Youth Services Review*, 26, 561-576. doi: 10.1016/j.childyouth.2004.02.011
- Serbati, S. (2017). "You won't take away my children!" Families' participation in child protection — lessons since a best practice. *Children and Youth Services Review*, 82, 214-221. doi: 10.1016/j.childyouth.2017.08.032
- Sheppard, M., Newstead, S., Di Caccavo, A., & Ryan, K. (2000). Reflexivity and the development of process knowledge in social work: A classification and empirical study. *British Journal of Social Work*, 30, 465-488. doi: 10.1093/bjsw/30.4.465
- Shlonsky, A., & Wagner, D. (2005). The next step: Integrating actuarial risk assessment and clinical judgment into an evidence-based practice framework in CPS case management. *Children and Youth Services Review*, 27, 409-427. doi: 10.1016/j.childyouth.2004.11.007
- Smithson, R., & Gibson, M. (2016). Less than human: A qualitative study into the experience of parents involved in the child protection system. *Child & Family Social Work*. Advance online publication. doi: 10.1111/cfs.12270
- Spratt, T., & Callan, J. (2004). Parents' views on social work interventions in child welfare cases. *British Journal of Social Work*, 34, 199-224. doi: 10.1093/bjsw/bch022

- Spratt, T., Devaney, J., & Hayes, D. (2015). In and out of home care decisions: The influence of confirmation bias in developing decision supportive reasoning. *Child Abuse & Neglect*, 49, 76-85. doi: 10.1016/j.chiabu.2015.01.015
- Stake, R. E. (1995). *The art of case study research*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Taylor, C., & White, S. (2006). Knowledge and reasoning in social work: Educating for humane judgement. *British Journal of Social Work*, 36, 937-954. doi: 10.1093/bjsw/bch365
- Turnell, A. (2006). Constructive child protection practice: An oxymoron or news of difference? *Journal of Systemic Therapies*, 25(2), 3-12. doi: 10.1521/jsyt.2006.25.2.3
- Turnell, A. (2008). *Adoption of the signs of safety as the department for child protection's practice framework: Background paper*. Perth, Australia: Department for Child Protection.
- Van de Luitgaarden, G. M. (2007). Evidence-based practice in social work: Lessons from judgment and decision-making theory. *British Journal of Social Work*, 39, 243-260. doi: 10.1093/bjsw/bcm117
- Whittaker, A. (2017). How do child-protection practitioners make decisions in real-life situations? Lessons from the psychology of decision making. *The British Journal of Social Work*. Advance online publication. doi: 10.1093/bjsw/bcx145
- Witkin, S. (2017). *Transforming social work: Social constructionist reflections on contemporary and enduring issues*. London, England: Palgrave.

סגנונות הורות של אבות מהגרים מברית-המועצות לשעבר

מורן סגין חסיד וסופי ד. וולש

רקע: תהליך ההגירה עשוי לערער את המבנה ואת הדינמיקה המשפחתיים. התהליך מלווה בקשיי הסתגלות ובלחצים המשפיעים על היחסים בין כל בני המשפחה ועל המקום של כל אחד בתוך המשפחה. מקומם של גברים במשפחות עולות טרם נחקר דיו. המאמר הנוכחי מתמקד בדמות האב במשפחות שעלו לישראל מברית-המועצות לשעבר, ביחסיו עם בני משפחתו, ובסגנון ההורות של אבות למתבגרים.

שיטת המחקר: במחקר השתתפו 12 משפחות (הורים וילדיהם) שעלו לישראל מברית-המועצות לשעבר. הממצאים נאספו באמצעות תצפיות וראיונות מובנים-למחצה עם ההורים ועם הילדים. המחקר התבסס על תיאוריה המעוגנת בשדה כדי לבחון סגנונות שונים של אבהות במשפחות שעלו מברית-המועצות לשעבר וליצור טיפולוגיה.

ממצאים עיקריים: ניתוח האינטראקציות והראיונות הוביל ליצירת טיפולוגיה של שלושה סגנונות הורות של אבות במשפחות עולות מברית-המועצות לשעבר: (1) "דמות אב פסיבית" – האב נוכח במשימות המשפחתיות אך אינו משתתף בהן; (2) "דמות אב נוכחת אך דחוייה" – האב נוכח במשימות המשפחתיות ומנסה להשתתף ולהביע דעה, אך בני המשפחה אינם מקבלים אותו ואף מתעלמים מנוכחותו; (3) "דמות אב נוכחת ופעילה" – האב נוכח ומשתתף במשימות.

מסקנות והשלכות: המחקר יצר טיפולוגיה של סגנונות אבהות, וכך אפשר לזהות את מקומו של האב במשפחה לאחר הגירה ואת קשייו. ממצאי המחקר מדגישים את שבריריות המעמד של אבות לאחר הגירה, ואת החשיבות בעזרה לאבות ליצור לעצמם מקום נוכח ופעיל יותר במשפחה.

מילות מפתח: הגירה/עלייה מברית-המועצות, סגנונות הורות, אבות מברית-המועצות, אינטראקציה משפחתית, היפוך תפקידים

מבוא

הגירה והשפעתה היא נושא מרכזי בחברה של המאה ה-21 (Esses, Medianu, 2015; Hamilton, & Lapshina, 2015). כיוון שהגירה – שינוי במקום המגורים ומעבר תרבותי – הייתה לכוח מרכזי בעיצוב החברה הגלובלית (Chuang & Gielen, 2009). תהליך הגירה עלול לפגוע במערכת היחסים בין בני המשפחה ככלל, ובפרט בכבוד ובסמכות של גברים במשפחותיהם (Bui & Morash, 2008; Jin & Keat, 2008).

תודות לשרון פרגר על העזרה בראיונות ולכל המשפחות על נכונותן להשתתף במחקר.

התקבל במערכת: 11.2017; אושר לפרסום: 5.2018; נוסח סופי: 6.2018.

(2010). במקרים רבים מועסקים אבות מהגרים בעבודות בשכר נמוך ובמעמד נמוך, שאינן מזמנות להם אפשרות לנצל את הידע ואת המיומנויות שלהם. הדבר עלול לפגוע בהערכתם העצמית ובזמן שהם יכולים להקדיש למשפחה (Este & Tachble, 2009; Lamb & Bougher, 2009).

המחקר הנוכחי עוסק בשאלות הקשורות במקומו של האב במשפחות שעברו תהליך של הגירה לישראל. המחקר מתמקד במקום הייחודי של דמות האב, ביחסיו עם בני המשפחה ובסגנון ההורות שלו עם מתבגרים. עד כה, רוב המחקרים התייחסו לסגנונות הורות של אימהות בלבד (Clark, Shimoni, & Este, 2000; O'Donnell, 1995; Johnson, D'Aunno, & Thornton, 2005; Shek, 1995). במחקר זה נבדקו גם אבות מהגרים בכלל, ושל אבות מהגרים מברית-המועצות לשעבר בפרט. מחקרים מעטים אף יותר השתמשו בכלים איכותניים כדי לבחון את היחסים בין ההורים לילדיהם במשפחות מהגרות ואת מקומו ומעמדו של האב. ממצאי המחקר יוצרים טיפולוגיה של סגנונות הורות, וכך אפשר לזהות את מקומו של האב במשפחה מהגרות ואת קשייו.

דמות האב, משפחה ויחסים בין אבות למתבגרים

ההתעניינות בחשיבותה של דמות האב במשפחה הולכת וגוברת בעשרות השנים האחרונות (בלזר, 2012). בשנות ה-50 של המאה ה-20 טענו הסוציולוגים טלקוט פרסונס ורוברט ביילס (Parsons & Bales, 1955) כי בדרך כלל גברים במשפחה ממונים על ביצוע משימות אינסטרומנטליות, שהחשובה שבהן היא פרנסת המשפחה, ונשים ממונות על ביצוע המשימות האקספרסיביות, ובהן טיפול בילדים ואחזקת הבית. בסוף המאה ה-20 חלו שינויים חברתיים בתפקידי האב והאם – נשים מגבירות את מעורבותן בעבודה, ואילו גברים מגבירים את מעורבותם בחיי המשפחה והילדים (Pleck & Pleck, 1997).

לטענת פלק (Pleck, 2007), סיפוק הצרכים החומריים של המשפחה קריטי למערכת היחסים בין האב ובין ילדיו הן בתקופת הילדות הן בתקופת ההתבגרות. השקעה במערכת יחסים זו חיונית להתפתחות הקוגניטיבית והרגשית של המתבגרים (Amato & Rivera, 1999; Yogman, Kindlon, & Earls, 1995). היבט ספציפי של היחסים בין מתבגרים לאבותיהם עולה ממחקרה של פלח-גליל (2004), "בעקבות האב האבוד". גליל מצאה שמתבגרים חשים צורך וכמיהה עמוקה להתקרב לאבותיהם ולהכיר אותם מחדש, ללמוד עד כמה הם דומים אלה לאלה או עד כמה אין הם רוצים להידמות להם, ולהכיר את אופי הקשר ביניהם, ולכן הם יוצאים למסע לגילוי אבותיהם.

חוקרים שבחנו את היחסים המורכבים שבין אבות לילדיהם זיהו מגוון סגנונות הורות. דרלינג וסטיינברג (Darling & Steinberg, 1993) הגדירו – על סמך סקירת המודלים ההוריים המקובלים בספרות – את המונח "סגנון הורות" כמערך של עמדות וערכים הבאים לידי ביטוי בהתנהגויות הוריות. סגנונות ההורות משקפים את היחסים שבין ההורים לילדים ומושפעים מהתרבות ומגורמים חברתיים (Chao, 2001).

באומרינד (Baumrind, 1989), הציגה שלושה סגנונות הורות מרכזיים שנועים על שני צירים עיקריים: תובענות (demandingness) ותגובתיות (responsiveness). הציר הראשון משקף את מידת השליטה של ההורים בילדיהם. הורים הנוטים לתובענות נוהגים להקפיד על משמעת באופן עקבי, מציבים לילדיהם דרישות וגבולות ואינם נרתעים מעימות עם הילד (Baumrind, 1989). הציר השני משקף חום, קבלה של הילד ותמיכה בו. הורים הנוטים לתגובתיות תומכים בילדיהם ורגישים לצורכיהם, מרבית התקשורת ביניהם הדדית והילדים יכולים להביע את עצמם.

על בסיס שילובם של שני הצירים המשיגה באומרינד שלושה סגנונות הורות עיקריים: סגנון הורות סמכותני (authoritarian), סגנון הורות סמכותי (authoritative), וסגנון הורות מתירני (permissive). סגנון הורות סמכותני משלב דרישות גבוהות מהילד והיענות מעטה לצרכיו. סגנון הורות סמכותי משלב דרישות גבוהות מהילד והיענות רבה לצרכיו, תוך הצבת גבולות ברורים. סגנון הורות מתירני משלב דרישות נמוכות מהילד והיענות רבה לצרכיו, ללא הצבת גבולות ברורים.

המחקר הנוכחי נסמך על המודל המערכת-משפחתי של בלסקי (Belsky, 1984) ובוחן לאורו את סגנון ההורות של האב ואת מידת מעורבותו בקשר עם שאר בני המשפחה. בלסקי זיהה שלושה היבטים עיקריים המשפיעים על מערכת היחסים בין ההורה לילדיו: אישיות ההורה ומשאביו האישיים; מאפייני האישיות של הילד; מערכות התמיכה, ובכלל זה תת-המערכות זוגיות, עבודה וסביבה חברתית. לטענת בלסקי, ההיסטוריה ההתפתחותית של ההורה ומאפייני אישיותו מעצבים את ההורות ומשפיעים על יחסיו עם ילדיו. כשמדובר באבות מהגרים אפשר לשער כי ההגירה והקשיים הכרוכים בה הם חלק מההיסטוריה הזאת.

משפחה והורות בישראל

ישראל היא חברה מודרנית מבחינה פוליטית, חברתית וכלכלית, ובו בזמן היא גם משפחתית. משנות ה-50 של המאה ה-20 נתפסת האישיה הישראלית הנשואה כמי שתפקידה אינו מוגבל לתחום משק הבית, והיא רשאית, ולעתים אף מצופה ממנה, לקבל על עצמה תפקיד בפרנסת המשפחה (ברקוביץ, 1999). ואכן, בשלושים השנים האחרונות נרשם גידול ניכר בהשתתפות נשים בכוח העבודה בשכר, והיום נכללות בו מרבית הנשים הנשואות בישראל. למעשה, משפחה שיש בה שני מפרנסים היא

הדגם המשפחתי הנפוץ בישראל היום (יזרעאלי, 1997). אם כן, תפקידי האישה והגבר משתנים (Qin, 2009; Raj & Silverman, 2002). השינוי מקבל ביטוי חלקי בחלוקת התפקידים בין גברים לנשים במטלות הבית. מצד אחד, גם היום הגברים אחראים לבצע משימות הנחשבות גבריות ואינן יום-יומיות באופיין, ואילו הנשים אחראיות – בלעדית או עם הגברים – על מטלות הנחשבות מרכזיות בתפקוד השוטף של משק הבית (Galovan, Kramer-Holmes, Schramm, & Lee, 2013; Gerson, 2010). מן הצד האחר, כאמור, יש שינוי בתפיסת האבות, והם משתתפים יותר בגידול ילדיהם (Gerson, 2010; Taylor, Parker, Morin, Cohn, & Wang, 2013). כמו כן, לעתים קרובות אבות ישראלים רואים עצמם אחראים לספק את צורכי הילדים ולהגן עליהם, מרגישים מידה של אשמה על שהם מבליים זמן רב בעבודתם, ומבטאים אי שביעות רצון ורגשות אשם ממעורבותם המעטה בחיי המשפחה (Bianchi & Milkie, 2010; Gerson, 2002). זאת ועוד, מקצת הגברים הצעירים הנעשים הורים מצמצמים את שעות העבודה כדי לבלות זמן רב יותר עם משפחותיהם (Kaufman & Uhlenberg, 2000), ויותר ממחצית מאלו שאינם עושים כן שואפים להגביר את מעורבותם בחיי המשפחה בכל הנוגע לעבודות הבית ולטיפול בילדים (גליקמן, אורן ולוין-אפשטיין, 2003). שינויים אלו מחזקים את היחסים שבין האב לילדיו ואף עשויים להגביר את מעורבותו, וכך לשפר את איכות החיים שלו ושל כל בני המשפחה (Farrell & Rosenberg, 1981).

השפעת ההגירה על המשפחה

בתהליך הגירה מתרחשים שינויים בתחומים רבים בחיי מהגרים. בין השאר הם צריכים להסתגל לנורמות ולערכים חדשים, ללמוד שפה ותרבות חדשים (Berry, 2006), למצוא תעסוקה ולהתמודד עם היבטים פסיכולוגיים ורגשיים (חיים, 2013), ובהם ריחוק מבני המשפחה ומהקרובים שנשארו בארץ המוצא (Cavazos-Rehg, Zayas, & Spitznagel, 2007). כל השינויים הללו עלולים לעורר לחצים ומתח (Bacallao & Smokowski, 2007), והם באים לידי ביטוי ביחסים במשפחה (Partida, 1996). לפיכך המשפחה היא נושא מרכזי במחקרים שעניינם הגירה (Berry, 2001).

בני משפחה מהגרת חיים בשתי תרבויות: התרבות שהייתה מורשתם לפני ההגירה והתרבות של החברה שהם חיים בה היום (Kwak, 2003), והם נדרשים להתמודד עם תהליך תְּכִירוּת בארץ החדשה (Kwak & Berry, 2001). המפגש עם גורמי התְּכִירוּת של החברה הקולטת מאלץ את ההורים המהגרים להתמודד עם שינויים הנובעים מהבדלים בין שתי התרבויות, בין השאר בנושא חינוך הילדים (Coatsworth, Pantin, & Szapocznik, 2002). לעיתים הילדים מקבלים מהחברה ומסוכני התרבות

שלה מסרים הסותרים את המסרים שהם מקבלים מהמשפחה (רואר-סטריאר ורוזנטל, 2001).

בעיות דוור, קשיים תעסוקתיים, ירידה במעמד (כהן, 2006; Bacallao & Smokowski, 2007) ופערים תרבותיים (מירסקי, ברון-דריימן וקדם, 1990; Qin, 2006) עלולים לגרום להורים לאבד את הביטחון בתפקוד ההורי (בוסטין, 2004). סגנון ההורות עשוי להשתנות מאוד (גולצמן ופרוג, 2010), ושינויים אלה עלולים להשפיע על כל המערכת המשפחתית (רואר-סטריאר, 1996; Berry, 2006).

לדוגמה, לעיתים קרובות תהליך הגירה גורם להיפוך תפקידים ולשינוי ההיררכיה בתפקידים המשפחתיים (גולצמן ופרוג, 2010). המתבגרים לוקחים על עצמם תפקידים נוספים, שונים ורבים, ובהם דאגה וטיפול באחים קטנים ובצוע מטלות במשק הבית (Boszormenyi-Nagy & Spark, 1973). שינוי בתפקידים המוטלים על הילדים ועליהם במידת השתתפותם בהחלטות משפחתיות עלולים להשפיע על היחסים (Oznobishin, 2009; Kurman, 2009). מצב זה עלול לשנות את האינטראקציות במשפחה (גולצמן ופרוג, 2010; Weisskirch, 2010) ולגרום להורים לאבד את סמכותם ולפתח תלות בילדיהם (Jurkovic, 1997).

השפעת ההגירה על סגנון ההורות נבדקה אך מעט בספרות (Lim & Lim, 1995; Shek, 2003). במחקר שנבחנו בו משפחות מקסיקניות בארצות-הברית, דיווחו בני הנוער שלאחר ההגירה חל שינוי בשליטת ההורים ובמשמעת והתרכו הסכסוכים ביניהם. עם זאת ציינו בני נוער שהם ממשיכים לכבד את החלטות ההורים ולהימנע מעימותים עימם (Bacallao & Smokowski, 2007). במחקר אחר על משפחות מקסיקניות הסבירו הילדים שלאחר ההגירה נאלצו ההורים להקדיש את רוב זמנם למגוון משימות ולא התפנו לבלות עימם. מחסור בזמן משותף וחשש מפני סכנות לא מוכרות (למשל שבני המשפחה ייתפסו ללא מסמכים משפטיים) הביאו את ההורים לאמץ סגנון סמכותי ולהגביל את החופש של המתבגרים, ובעיקר של הבנות (Parra-Cardona, Bullock, Imig, Villarruel, & Gold, 2006). גם בקרב בני נוער שמשפחותיהם היגרו לארצות-הברית מהונג-קונג תוארה עלייה בעוצמת הדרישה למשמעת מצד ההורים (Chiu, Feldman, & Rosenthal, 1992) ורצון של המתבגרים לזכות במידה רבה יותר של אוטונומיה בקבלת החלטות (Yau & Smetana, 1996). יש לציין שחוקרים אחרים גורסים שהרצון לזכות באוטונומיה הוא תוצר של שינויים המתרחשים בתרבות הסינית, ולא דווקא של ההגירה (Lin & Fu, 1990).

אשר למשפחות שעלו לישראל, מגדירה רואר-סטריאר (1996) שלושה סגנונות הורות ומכנה אותם בשמות השאלים מעולם החי: סגנון הקנגורו, סגנון הקוקייה וסגנון הזיקית. משפחות קנגורו שומרות על לכידות משפחתית, על תחושת המשכיות ועל קשר עם תרבות המוצא. משפחות קוקייה נוטות בדרך כלל להימנע מלהתערב

בחברות של ילדיהן וסומכות לחלוטין על סוכני החברות של החברה הקולטת. משפחות זיקית מעודדות את ילדיהן לחיות, ככל האפשר, בשלום עם שני העולמות – הישן והחדש.

משפחות שעלו לישראל מברית-המועצות לשעבר

בברית-המועצות לשעבר היה מקובל סגנון הורות סמכותני – חיזוקים על התנהגות צייתנית ושקטה וענישה על התנהגות אגרסיבית. הילד נדרש להיענות לסמכות ולהיות צייתן. היחסים בין ההורים לילדים התבססו על גבולות נוקשים ועל מיעוט סובלנות להתנהגות שלילית של הילדים (Roer-Strier & Rivlis, 1998). חברה זו מייחסת חשיבות רבה לחום, לדאגה ולהיענות של ההורה לצורכי הילד (Ispa, 2002) באמצעות גילויים של חום ובקרה צמודה (Shor, 1999). עידוד תלות ומניעה של עצמאות ושל נפרדות סימלו אהבה של הורים לילדיהם והיו חלק מתהליך החברות. היפרדות של הילד מהוריו ואינדיוידואליזציה התרחשו רק בגיל מאוחר למדי (Hulewat, 1981). לילד ניתן חופש מוגבל לפתח באופן עצמאי את כישוריו, וההורה היה אחראי לחינוכו של הילד ולהישגיו (Rosenthal & Roer-Strier, 2001), וכן לקבלת החלטות בנוגע למהלך חייו ולהתנהגותו (יעקבסון, 2011). בשל כל זאת, בני נוער מברית-המועצות לשעבר תלויים בהוריהם יותר מאשר בני נוער במדינות המערב (Mirsky, 2001). אשר לחלוקת התפקידים בין ההורים, האם הייתה אחראית לגידול הילדים ולחינוכם (מירסקי ופראוור, 1992), ובדרך כלל גם להצבת גבולות ולהקניית הרגלי משמעת (שטייר, אורן, אליאס ולוין-אפשטיין, 1998).

בעקבות העלייה עלולים להיווצר קונפליקטים בין ההורים לבין עצמם ובינם לילדיהם, מסיבות שונות: הילדים אינם רוצים בהגירה, קשיים כלכליים, קשיים במציאת תעסוקה (פישמן, איזיקוביץ', מש ומימון, 2004) או קשיי שפה (לשם, 2009). עוד היבט שעלול לעורר קושי בעקבות עלייה הוא קונפליקט של זהות ותרבות (סטבנס וגולדצויג, 2009) בין הורות ישראלית להורות מברית-המועצות (יעקבסון, 2011). ההורים העולים נתקלים בהורות הישראלית, אשר אימצה ערכים אירופיים-מערביים, ובכללם אינדיוידואליזם ועצמאות (סלונים-נבו ושרגה, 1999; Roer-Strier & Rivlis, 1998) וסגנון הורות מתיירני (שרף ומיזלס, 2005). הורים ישראלים נוטים להימנע מלהציב דרישות וחוקים או נמנעים מלאכוף חוקים שהוצבו, ומאפשרים לילד לעשות כרצונו (Baumrind, 1989).

השפעת הגירה ומפגש עם תרבות חדשה על אבות

על פי הספרות תהליך הגירה עלול לפגוע במערכת היחסים בין בני המשפחה בכלל, ובפרט בכבוד ובסמכות של הגברים (Bui & Morash, 2008; Jin & Keat, 2010). ייתכן שהסיבה לכך היא שיש, כאמור, הבדל בין אבות לאימהות במידת המעורבות

בחיי היום-יום של ילדיהם (Finley, Mira, & Schwartz, 2008; Moon & Hoffman, 2008).

הקושי למצוא תעסוקה ההולמת את כישוריהם של אבות ואת ניסיונם בברית-המועצות לשעבר עלול לפגוע בהערכתם העצמית ובזמן שהם יכולים להקדיש למשפחה (Este & Tachble, 2009; Lamb & Bougher, 2009). כמו כן, ההגירה מקשה על האב לעצב את אישיותו (בלזר, 2012). בברית-המועצות עסקו הגברים בפרנסה בלבד, הרוויחו יותר מהנשים, שכרם שימש את המשפחות כבסיס כלכלי (רואר-סטריאר וסטריאר, 2006) והם שקיבלו את ההחלטות הכלכליות במשפחה. המפגש עם תרבות חדשה אילץ אותם להתמודד הן עם שינויים בתעסוקתם והן עם שינויים אחרים, כגון הבדלים בין-תרבותיים הקשורים לחינוך הילדים (רואר-סטריאר ורוזנטל, 2001). יש לציין שמחקרים במדינות אחרות מציינים תמונה אחרת, ובה אבות מאמצים תפקידים חדשים בארץ החדשה (Garcia & de Oliveira, 2005), ולעיתים אף מרחיבים את מעורבותם במשפחה ובגידול הילדים (Behnke, Taylor, & Parra-Cardona, 2015; Gutmann, 2003).

בספרות המחקר על אבות מהגרים בכלל ועל אבות מהגרים מברית-המועצות בפרט אין טיפולוגיות של אבות מהגרים, ומחקרים אלו מתבססים על סגנונות הורות כלליים. המאמר הנוכחי מתמקד בחשיבות הייחודית של דמות האב, ביחסיו עם בני המשפחה ובסגנון ההורות של אב למתבגרים. סגנון ההורות של האב נבחן על פי תצפיות על היחסים בינו ובין שאר בני המשפחה, כפי שהם באים לידי ביטוי במשימות משותפות, ועל פי ריאיון מובנה-למחצה עימו ועם שאר בני המשפחה. הממצאים העלו טיפולוגיה של סגנונות הורות המאפשרת לזהות את מקומו של האב במשפחה לאחר הגירה ואת קשיו, ועל בסיס מידע זה מסייעת למשפחות מהגרות בכלל, ולאבות בפרט, בתהליך ההשתלבות בישראל.

שיטת המחקר

במחקר הנוכחי נעשה שימוש בטריאנגולציה – טכניקה לאימות נתונים באמצעות הצלבת שני מקורות או יותר לחקר אותה תופעה כדי להגביר את אמינות הממצאים ואת תוקפם (Bogdan & Biklen, 2006). הממצאים נאספו אפוא באמצעות שני כלים: תצפיות, בלא כל התערבות מצד הצופה, וראיונות עומק מובנים-למחצה (in-depth interviews) עם ההורים ועם הילדים. כל ריאיון התקיים בנפרד. הראיונות נועדו לברר את הנרטיב האישי והסובייקטיבי של כל משתתף ואת חוויותיו ורגשותיו, כפי שהם מתבטאים בסיפוריו (שקדי, 2003; Czaykowska-Higgins, 2009; McCormack, 2000).

משתתפי המחקר

במחקר השתתפו 12 משפחות שעלו מברית-המועצות לשעבר לפחות חמש שנים לפני מועד המחקר. הן אותרו בשיטה "כדור שלג". מספר המשפחות נקבע לפי עקרון ה"רוייה" – עיקרון לקביעת גודל המדגם במחקר איכותני (Guset, Buance, & Johnson, 2006). המשפחות מתגוררות בערים במרכז ישראל – מאזור חולון עד פתח תקווה. בעת המחקר היו ההורים בני 38-45 והילדים היו בני 13-16. מקצועות האימהות: חינוך, עיצוב גרפי, מוכרות בחנויות ונציגות בחברות תקשורת. רוב האבות עבדו במפעלים במגוון תפקידים טכניים, השונים מהמקצוע שעסקו בו בברית-המועצות לשעבר.

כלי המחקר

הנתונים נאספו בשני שלבים: באחד נצפו בני המשפחה בזמן שביצעו שתי משימות שהוטלו עליהם, וצולמו בווידיאו. בני המשפחה יכלו לענות על השאלות ברוסית או בעברית, לפי בחירתם. בשלב השני רואיינו בריאיון משותף שני ההורים, ובריאיון שני – רואיינו הילדים בנפרד. הראיונות בשני השלבים היו מובנים-למחצה.

משימות משפחתיות

בשלב הראשון קיבלו בני המשפחה שתי משימות. שתיהן נועדו לבחון את האינטראקציה בין האב לבני המשפחה ואת מידת מעורבותו במשפחה. לכל בן משפחה ניתנה הזדמנות לענות על השאלות בחופשיות, בלא התערבות של החוקר. המשימות:

1. תכנון חופשה משפחתית (Donenberg & Weisz, 1997). משימה זו נועדה לבחון את מידת שיתוף הפעולה בין בני המשפחה. הם התבקשו לתכנן חופשה משפחתית. המשימה ניתנה להם רשומה על קלף בעברית. לאחר מכן נשאלו ארבע שאלות: לאן הייתם נוסעים? איך הייתם מגיעים לשם? איפה הייתם בוחרים לשהות בלילה? מה הייתם מתכננים לעשות במהלך היום?
2. אינטראקציות משפחתיות (Rueter & Conger, 1998). משימה זו נועדה לבחון את היחסים בין בני המשפחה ואת שיתוף הפעולה ביניהם, וכן לבדוק מה דעתם על חלוקת התפקידים. במחקר המקורי (Rueter & Conger, 1998) קיבלו בני המשפחה ארבעה קלפים, שעל כל אחד מהם שאלה הקשורה לנושא משפחתי. במחקר הנוכחי התבקשו בני המשפחה לענות בשיתוף פעולה על קלף אחד, הרלוונטי ביותר למחקר: "איזה תפקידים כל אחד במשפחה לוקח?"

ראיונות אישיים

בשלב השני של המחקר רואיינו ההורים והמתבגרים (בנפרד) ריאיון מובנה-למחצה. כל ריאיון ארך בין שעה לשעתיים. מאחר שהמחקר כולו כחן סגנונות הורות ואת הקשר בין הורים למתבגרים לאחר הגירה, השאלות התמקדו בקשר שבין ההורים והמתבגרים (דוגמה לשאלות להורים: "ספר לי על הקשר שלך עם הילד/ים", "איך היית מתאר את הקשר שלך?" "עד כמה ואיך אתה מרגיש שהקשר איתם השתנה מאז שאתם בארץ?" "עד כמה הם באים להתייעץ איתך? מתי כן ומתי לא?" דוגמה לשאלות למתבגרים: "ספרו לי על הקשר עם ההורים שלכם", "איך הייתם מתארים את הקשר איתם?" "עד כמה ואיך אתם מרגישים שהקשר איתם השתנה מאז שאתם בארץ?" "עד כמה אתם באים להתייעץ עם ההורים?")

הליך המחקר

בני המשפחה השתתפו במשימות בעברית וברוסית. החוקרת שלטה בשתי השפות. כל מפגש נערך כשעתיים וחצי, כולל המשימות המשפחתיות והראיונות. לאחר שהמשתתפים נתנו את הסכמתם, המפגשים הוקלטו בווידיאו ובאודיו. לאחר מכן תומללו התכנים. כל המשתתפים חתמו על טופס הסכמה מדעת. ההשתתפות במחקר תוגמלה בתשלום סמלי – 200 ש"ח לכל משפחה שהסכימה להשתתף במחקר. המשימות והראיונות התקיימו בבתי המשפחות.

ניתוח תוכן

כדי להבין את הנרטיב של משתתפי המחקר, נבחנו כל ממצאי התצפיות והראיונות בהסתכלות הוליסטית. התוכן שנותח כלל מידע שהתקבל ישירות מהאינטרוויוס בראיונות, וגם מידע שנאסף בתצפיות, שלא כלל הסברים או פרשנויות ישירות של המשתתפים (שקדי, 2003). צפינו בקלטות וקראנו את הראיונות פעמים רבות, וכך חיפשנו וזיהינו את התימות העיקריות הקשורות לאפיון דמות האב, לדוגמה: תקשורת בין-אישית, שפת גוף. לאחר מכן ניסינו לקשר בין התימות כדי למצוא דמיון או ניגוד. ניתוח איכותני של הנתונים התבסס על התיאוריה המעוגנת בשדה, כדי לבנות טיפולוגיה של סגנון אבהות.

זוהו שלושה סגנונות אבהות עיקריים: דמות אב פסיבית, דמות אב נוכחת אך דחיה, דמות אב נוכחת ופעילה. כדי להעמיק את ניתוח הממצאים, זיהו את הסגנונות שתי שופטות (החוקרות), פסיכולוגית קלינית שעלתה בעצמה מאנגליה כבוגרת צעירה, וקרימינולוגית שיקומית שעלתה מברית-המועצות כילדה). כל שופטת קראה בנפרד את הטקסטים. השיוך של כל משפחה לקבוצה נעשה בתחילה בנפרד, ולאחר מכן בדיון משותף. הייתה הסכמה מלאה על השיוך לקבוצות.

ממצאים: סגנונות המעורבות של אבות מהגרים

מניתוח האינטראקציות המשפחתיות והראיונות עלו כאמור שלושה סגנונות מעורבות של אבות בחיי משפחה: (1) דמות אב פסיבית – האב נוכח פיזית במשימות המשפחתיות אך אינו משתתף בהן; (2) דמות אב נוכחת אך דחוייה – האב נוכח במשימות המשפחתיות ומנסה להשתתף בהן ולהביע דעה, אך בני המשפחה אינם מקבלים את דעתו ואף מתעלמים מנוכחותו; (3) דמות אב נוכחת ופעילה – האב נוכח ומשתתף במשימות, ובני המשפחה מקבלים אותו ומשתפים עימו פעולה.

דמות אב פסיבית (שלוש משפחות)

בסגנון זה האב נוכח פיזית במשימות המשפחתיות, אך אינו משתתף בהן. הוא שקט וממעט לתקשר עם בני המשפחה באופן מילולי, אך נראה שהוא מקשיב לנעשה סביבו. הפסיביות מורגשת גם בתקשורת הלא מילולית – האב יושב רחוק מבני המשפחה, ושפת הגוף שלו מינימליסטית, מכווצת, סגורה ולא תקשורתית. כך, למשל, במשפחה הראשונה לא היה האב שותף כלל בדינמיקה שבין האם לבתה:

אם: "איזה טיול כדאי לבחור?"

בת: אנחנו נוסעים עוד מעט לבלגיה.

אם: עוד שבועיים אנחנו נוסעים.

אם: בריסל, אמסטרדם ופריז. כי זה עכשיו הבת מצווה שלה.

בת: "איך מגיעים לאתר החופשה?" אז זה במטוס.

בת: "איפה הייתם בוחרים לישון?"

בת: לילה ראשון באמסטרדם.

בת: לא, כאילו במלון.

אם: כן לא משנה, מלון. אנחנו עוד לא הגענו אבל מקווים שזה יהיה כמו שהיה כתוב.

בת: "איך הייתם מבלים במהלך היום?" כאילו זה טיול מאורגן.

אם [מתפרצת למילים של הבת]: עשינו טיול מאורגן. אנחנו הולכים עם כל הטיולים.

בת: "מה תעשו כל יום ואיפה תאכלו?" לאן שייקחו אותנו.

בת: "מה התקציב שלכם?" ו"איך תחלקו אותו?" זה אתם עונים.

אם: התקציב שלנו ככה, שילמנו קודם כול, ומה שאנחנו רוצים להגיע זה פחות לבזבז כי זה הכול כלול. אז רוצים לראות, לא חנויות, שום דבר, לא רוצים לבזבז כסף, רוצים רק לראות מה יש במדינה.

אם כן, רק כשנידון התקציב הפנתה הבת את השאלה לשני הוריה: "על זה אתם עונים", אך שוב האב לא השתתף בדיון, האם ענתה ואף אחת מהן לא ניסתה לשתף אותו בשיחה. ואכן, בריאיון עם ההורים הם ציינו שאולגה מתייעצת בעיקר עם האם, כיוון שהאב נמצא רוב הזמן בעבודה:

מראינת: האם היא מתייעצת אתכם על דברים?

אם: איתי כן, אבל עם אבא לא, כי הוא לא בתמונה.

אב: אני עובד במשמרות אז אני לא כל יום בבית.

גם במשפחה השנייה מאותו הטיפוס ניכרת אי-מעורבותו של האב. במשימה שעניינה חלוקת התפקידים דיברו האם והבן זה עם זה על תפקידיו של כל אחד בבית. בני המשפחה דיברו בשם האב וציינו את תפקידיו, והאב, שישב לידם, לא הגיב.

אם: לשלם חשבונות זה אבא, אני אומרת לו מתי.

בן: להתלונן על הכול.

אם: להתלונן, מה עוד?

אם: בסדר, מה עוד?

אם: עכשיו אבא.

בן: לפי מה שאני זוכר אני לא אבא.

אם: בסדר, אבל אתה כותב במקומו.

אם: גם כביסה גם קניות.

בן: כל מה שאת אומרת לכתוב לו?

אם: נו, אנחנו עושים פעם ככה פעם ככה, אין לנו שרק אני עושה, נכון?

אם: וזבל גם שלו, יש לו עוד משהו?

בן: לא צריך רק ממה שכתוב כאן לכתוב אלא לכתוב בכללי.

אם: בכללי?

אם: להיות אבא [מרימה את היד בחיבה אל האב].

בן: להיות אבא [כותב על הדף].

אם: זהו, יש עוד משהו?

בריאיון עם הבן הוא נשאל על אופי הקשר בינו ובין הוריו, ואם הוא מרגיש שהוא מבין אותם.

בן: את אימא שלי כן, את אבא שלי פחות. אימא שלי עובדת במחשבים, אז מה שהיא עושה זה לשבת מול מחשב ולקטר על זה. אני באישיות זה קופי שלה. לרוב אני יושב על המחשב ומתלונן הרבה. אבא שלי, אני לא יודע. קשה לתאר אותו. לפעמים עצוב ולפעמים מתפרץ. לפעמים שמח. לרוב הוא יושב על הספה ורואה טלוויזיה.

במשפט האחרון תיאר הבן את אביו כדמות פסיבית — אדם היושב על הספה וצופה בטלוויזיה. אם כן, מהאינטראקציה ומהריאיון עולה תמונה דומה של דמות האב.

בקטגוריה זו האבות נכחו במשימות ובראיונות המובנים-למחצה, אך לא השתתפו בהם כלל או מיעטו להשתתף. במשימות המשפחתיות האבות לא ניסו לענות על השאלות, ואילו האימהות והילדים ענו. חוסר הנכונות של האבות להשתתף במשימות התבטא גם בשפת הגוף שלהם — בצורת הישיבה ובבחירה לשבת בצד, רחוקים מהאם והילדים. גם בראיונות עם ההורים ענתה האם על רוב השאלות, אף שהשאלות הופנו אל שני ההורים. בראיונות עם הילדים הם מיעטו לדבר על הקשר עם אבותיהם. האם היא הדמות הבולטת והדומיננטית בסגנון זה. אימהות אלו בחרו בדרך כלל בקריירה בתחומי חינוך, ניהול או אדריכלות, עבודות ששעות העבודה בהן נוחות. האבות, שהתקשו למצוא עבודה בתחום שעסקו בו בארץ המוצא, נאלצו להתפשר על סוג העבודה, לעבוד שעות רבות ביום ולהיעדר שעות רבות מהבית.

דמות אב נוכחת אך דחוייה (חמש משפחות)

בסגנון זה האב נוכח במשימות המשפחתיות, מנסה להשתתף בהן ולהביע את דעתו, אך בני המשפחה אינם מקבלים אותו ואף מתעלמים מנוכחותו. דוגמה לכך אפשר לראות במשפחה זו ראשונה מטיפוס זה — האם והבנים ביצעו את המשימה יחד, ולא ביקשו מהאב להצטרף.

אם: מה אבא עושה? מבשל, הולך לבנק, קונה מצרכים, הולך לביטוח לאומי, זורק את הזבל, מתקן דברים שבורים.

בן צעיר: [כותב על עצמו] עונה לטלפונים, שוטף כלים, משלם חשבונות.

בן בכור: [כותב] עוזר [לבן הצעיר] בשיעורי בית, זורק את הזבל, מתקן דברים שבורים, קונה מצרכים.

אבא: תביא לי רגע לקרוא.

אם: עוד דקה.

הבן הצעיר המשיך לכתוב, והאם הסתכלה עליו מחויכת. כשביקש האב מהאם לקבל את דף המשימות היא ביקשה שימתין, אך לא מילאה את הבטחתה להעביר לו את הדף. גם במשימה השנייה, זו של החופשה המשפחתית, ניסה האב להתערב, אך נדחה. במשימה זו הבן הוביל וכתב את התשובות, וגם החליט לבד על אופי הנסיעה. אביו ניסה להציע לנסוע לאמריקה, אך הבן בחר בביטחון יעד אחר.

אב: תרשום שאני רוצה לאמריקה.

בן צעיר: פראג, היינו לוקחים טיסה, היינו בוחרים לישון במלון. במהלך היום

היינו מטיילים ברחבי העיר, מבליים אוכלים ונהנים [הבן הצעיר מתייעץ עם אמו מה לרשום, ואז ממשיך לכתוב].

בן צעיר: הסיכויים שנאכל בבתי קפה או במסעדות.

אב: תני לי רגע לקרוא.

אם: עוד מעט.

האב ניסה לענות על השאלה, אך הבן התעלם מתשובתו וכתב יעד אחר (פראג). כשהאב חזר וביקש להשתתף, דחתה אותו האם. בריאיון נשאלו ההורים על אופי הקשר עם בנם הצעיר. האם ענתה שהקשר בין הבן ובניה טוב יותר מאשר הקשר בינו ובין האב והסבירה שהילדים התרגלו לבלות איתה כי האב עובד שעות ארוכות.

מראיינת: איך הקשר איתו?

אב: הכול בסדר.

אם: יש לו חברים והם הולכים ביחד.

אב: הוא מספר לי פחות. אני תמיד יודע אחרון, ואימא יודעת ראשונה.

אם: כן, זה היה מילדות, כי אם יש לכם בעיות אתם צריכים להגיד הכול. כי צריך להגיד.

אב: אולי הוא פוחד, אולי כי אימא הייתה איתם יותר.

אם: כן, ברוסיה אבא עבד הרבה, ואני הייתי הרבה זמן עם הילדים.

אם: בעלי יודע תמיד אחרון, אבל הוא ידע בסוף, כי אנחנו לא מסתירים שום דבר.

מהתצפית עם הבן הצעיר ומשפחתו עולה שמתקיים היפוך תפקידים במשפחה. במשימת החופשה המשפחתית, הבן מילא תפקיד מרכזי מאוד בדיון. באינטראקציה המשפחתית הבן התנהג כמו דמות הורית והתעלם מדברי אביו. בריאיון עם ההורים הם ציינו כי הבן מרבה לתווך בעבורם את השפה:

אב: אם אנחנו לא מבינים איזה תשלום חוב אז הוא ישר עוזר. הוא מתרגם לנו וגם לסבתא, שהיא לא מבינה עברית. אם צריך בקשר לדירה של סבתא הוא עוזר. הוא לא עוזר במשהו מסוים אלא בהכול. אם יש לי בעיה בעברית אז הוא עוזר. אין כזה דבר שהוא עוזר רק במשהו אחד אלא בהכול, בכל מה שצריך.

גם האם ציינה כי הבן הצעיר מעניק עזרה רבה ומגוונת בבית ומחוץ לו:

אם: אם צריך משהו הוא בא ישר לעזור, עוזב את הדברים ועוזר. יש לו חברים טובים [...] בהתנהלות בבנק זה שונה, כאן למשל היה מקרה שבדקנו את המצב בבנק ולא היה שם כסף וידענו שיש, אז הלכנו לבנק יחד עם ליאוניד והוא עזר לנו ומצאו את הכסף בבנק. לא צעקנו ולא כלום אבל היינו צריכים עזרה.

בקטגוריה זו האבות מנסים להיות מעורבים במשפחה, אך בני המשפחה דוחים אותם. ניסיונות אלה באו לידי ביטוי במשימות ובראיונות, באמצעים מילוליים ובאמצעים שאינם מילוליים. שפת הגוף שלהם מינימליסטית, מכווצת, סגורה ולא תקשורתית. סגנון אבהות זה נבדל מהסגנון הקודם שתואר כאן בכך שהאבות מגלים רצון להיות מעורבים בחיי המשפחה, אך ניסיונותיהם נדחים. יש לציין שבראיונות הצליחו האבות הללו להשתתף יותר, אולי כי הילדים נעדרו ממנו. כל האבות ששויכו לסגנון זה ציינו בראיונות שהם לא מצאו בישראל עבודה במקצועם. ייתכן שאי-הצלחה במציאת עבודה המתאימה ליכולותיהם פגעה בביטחונם העצמי ובעקבות זאת גם בדומיננטיות שלהם במשפחה. כמו כן, ייתכן שהיפוך התפקידים שמתרחש במשפחה משפיע על הדומיננטיות של האב ביחסיו עם בני המשפחה.

דמות אב נוכחת ופעילה (ארבע משפחות)

בסגנון אבהות זה האב נוכח ומעורב בחיי המשפחה — פעיל במשימות ומשמיע את דעתו, ובני המשפחה מקבלים אותו. ככלל, הדינמיקה במשפחות אלה שיתופית יותר — כל אחד מביע את דעתו, ובני המשפחה מגלים סובלנות זה כלפי זה. המשפחה הבאה מדגימה זאת היטב:

בת: "כמה זמן החופשה?"

אב: יומיים, אנחנו נוסעים ברכב שלנו.

אב: אימא בואי. אנחנו נוסעים ברכב שלנו. נוסעים בדרך כלל לצפון. בדרום עכשיו מסוכן. אנחנו עושים בדרך מסלולים [פונה לאם] איזה מסלולים? [מיד עונה בעצמן] יש מסלולים של ארץ ישראל, אז אנחנו עושים אותם בדרך כלל שעה-שעתיים, אפילו שלוש. אנחנו לוקחים איתנו מצלמה ומצלמים. אנחנו מצלמים הרבה, יש לנו הרבה תמונות, נכון? [פונה לבת].

אב: [מסתכל על האם] אני ואימא.

[האם מהנהנת בראשה ומסכימה]

אב: מנסים לגוון בטיולים. יש לנו ספר טיולים [מחפש את הספר], וממנו אנחנו מוצאים דברים. אנחנו קוראים, מסתכלים [האם הולכת לחפש את הספר אך אינה מוצאת אותו].

אב: ממש הכול אצלנו מסודר.

במשימה זו האב דומיננטי. הוא קובע את יעד הטיול, את אופיו ואת משך השהות. נראה שהוא מייחס חשיבות לכך שגם האם תהיה מעורבת במשימות ובקבלת ההחלטות. היבט אחר שעולה ממשימה זו הוא עדותו של האב שהמשפחה מרבה לבלות יחד בטיולים.

בריאיון הייתה דינמיקה טובה בין ההורים. הם אפשרו זה לזה לדבר, ישבו קרוב זה לזה וחייכו זה לזה. האב סיפר על תהליך העלייה. בתחילה עלה לישראל לבדו, ובעקבותיו עלתה שאר המשפחה. עם הזמן בני המשפחה החליטו לחזור לברית-המועצות לשעבר, אך לאחר כמה שנים החליטו לשוב לישראל. בניסיון העלייה השני מצא האב תעסוקה יציבה, ולכן הפעם החליטו להישאר. ניסיון העלייה השני היה קל יותר מאשר הראשון, והעניק לאב ביטחון בהתאקלמות ובמציאת עבודה. מעורבות האב במשפחה ובקשר עם ילדיו עולה גם מהראיונות. במשפחות אלו האב נוכח הן בדיבור הן בסיפורים המסופרים על המשפחה:

מראיינת: תארו לי את הקשר עם הבת.

אב: כמובן שהיא מדברת: "אבא, אני לא רוצה ללכת לבית ספר." [צוחקים]

אם: כן, היא אומרת: "אני רוצה להישאר בבית." [צוחקים]

אב: היום בבוקר, למשל, היא קמה ואמרה שהיא כל כך לא רוצה ללכת לבית ספר: "אני לא יכולה, אני רוצה לישון". ואני אמרתי לה: "לכי לישון, ו[כן] שתקומי תלמדי אנגלית". כל היום למדה אנגלית. רואים על הילד מתי הוא ממש עייף או סתם עושה את עצמו. בית ספר זה בית ספר אבל לפעמים קורה.

מראיינת: יש משהו שקשה איתה?

אם: ילדים בסדר גמור.

סגנון אבהות זה שונה אפוא מאוד משני הסגנונות הקודמים. האבות דומיננטיים ומעורבים בחיי המשפחה, ובני המשפחה מקבלים אותם. אבות אלו מרוצים מהצלחתם להתאקלם בארץ.

משפחה נוספת שובצה בסגנון אבהות זה, אף שדפוס ההתנהגות בה שונה מעט. ההבדל בינה לבין שאר המשפחות שהשתתפו במחקר הוא שהאב בה הוא אב חורג. אומנם במשפחה זו אב המשפחה מעורב, משתתף במשימות המשפחתיות ועונה על השאלות בריאיון, כמו בסגנון "דמות אב נוכחת ופעילה", אך התקשורת בין בני המשפחה אינה מאופיינת בקירבה ובהומור, וניכר מתח בין בני המשפחה:

אם: "לאן נוסעים?"

בת: שלושה ימים שתי לילות לאילת. שיהיה קצת חם.

אם: צימר בצפון.

בת: איפה? איפה שהיינו?

אב חורג: ביום הולדת שלך היינו בכפר נופש.

בת: איפה היינו?

אם: בראש הנקרה. נו! ? את לא זוכרת [האם מרימה את הקול ומתעצבנת]

“איך הייתם מגיעים לשם?” באוטו [מהססים]

בת: “איך הייתם מבלים במהלך היום?”

אם: אני רוצה לנסוע לים, את כותבת?

בת: כן, שנייה. [כועסת שלא נותנים לה זמן לכתוב]

במשימה זו היה האב מעורב וענה על שאלות. בני המשפחה שיתפו פעולה זה עם זה, אך מערכת היחסים בין האב לבני המשפחה לא הייתה שמחה וחיובית. הבת ביקשה לנסוע לאילת וההורים התעלמו מהבקשה והציעו יעד שכבר ביקרו בו ביום ההולדת של הבת. האם ביקשה מהבת למהר לכתוב את התשובות, וכשהבת לא זכרה שהיא הייתה עם הוריה באתר מסוים, שניהם הרימו עליה את קולם.

הבת סיפרה בריאיון על הקשר בינה ובין ההורים ועל עזרתה בבית. כשסיפרה על תפקידיה בבית היה קולה עצוב, והיא ציינה שקשה לה לעזור כל הזמן. ייתכן שהקושי שהיא חווה משפיע על מערכת היחסים שלה עם הוריה.

מראיינת: האם את מרגישה שאת מעורבת בחיים שלהם?

בת: כן [בקול קצת עצוב]. אימא שלי צריכה עזרה עם אחותי והיא לא יכולה להסתדר. ושאיין לה זמן כלום. אני עוזרת הרבה בבית. אבא החורג שלי הוא לרוב לא בבית, לכן אני מרגישה שאני צריכה לעזור יותר לאימא. אני מכינה לה משהו לאכול או לשתות, כמו מנה חמה, תה. גם עם אחותי אני עוזרת.

בריאיון עם ההורים הם תיארו איך הבת מגיבה כאשר היא מתבקשת לעזור:

אם: יכול להיות שמרינה קצת עצבנית, כאילו שאני מפריעה לה באמצע משהו, מגיעה עם הבעיות שלי.

מראיינת: את לא חושבת שאולי זה גורם לה להרגיש סוג של ביטחון, שההורים באים לשאול אותה?

אם: אני חושבת שהיא קצת עצבנית.

אב חורג: כן לפעמים זה מפריע כי נו... לא יודע אם היא מרגישה יותר ביטחון. את השפה העברית היא יודעת שהיא מכינה יותר מאיתנו. זה המצב ואנחנו צריכים עזרה ממנה.

בריאיון עם הבת היא תיארה היפוך תפקידים במשפחה. לדבריה, היא מבשלת, מטפלת באחותה הקטנה ומתווכת להוריה את השפה. בהמשך ציינה שהיא חווה קושי כשמבקשים ממנה לתרגם וביטאה כעס על כך שהוריה אינם שולטים בעברית אף שהם גרים בישראל כבר שמונה שנים.

מראיינת: ספרי לי על הפעמים שאת מתרגמת בשבילם.

בת: למשל שיחות שהם מקבלים, או מכתבים שצריך לעשות. נגיד אם היא כתבה משהו ואני צריכה לבדוק אם זה טוב. אפילו [כ]שהיא ילדה את אחותי

הביאו לה מלא ספרים והיא רצתה שאשב איתה ואסביר לה. אני כבר יודעת יותר מדי. כשאני עוזרת לאבא החורג אני עוזרת דרך אימא, מתרגמת לאימא, ואז היא מתרגמת לו.

מראינת: איך את מרגישה כשזה קורה?

בת: אנחנו כבר שמונה שנים בארץ, ומוזר שיש דברים שהם לא יודעים. אני יודעת למשל שזה פשוט ואני לא מסוגלת להבין למה הם לא מבינים את זה. קשה לי לעזור כל הזמן, בגיל שלי אני רוצה לבלות עם חברות.

משפחה זו מתקשה בהתאקלמות בישראל והדבר משפיע על היחסים בין בני המשפחה. הבת עוזרת רבות בעבודות הבית ומחוץ לבית, בעיקר לאם, ובכך מרגישה דומיננטית במשפחה. ייתכן גם שהיא מרגישה קרובה יותר לאם מאשר לאב מכיוון שאינו אביה הביולוגי.

דיון

המחקר הנוכחי בוחן אבות שהיגרו מברית-המועצות לישראל ואת מידת מעורבותם בחיי המשפחה. במחקר נמצאו שלושה סגנונות מעורבות. בסגנון "דמות אב פסיבית" האב נוכח פיזית, אך אינו משתתף במשימות. האם היא הדמות הדומיננטית, והילדים משתפים עימה פעולה. בסגנון "דמות אב נוכחת אך דחוייה" האב נוכח פיזית ומנסה להשתתף במשימות, אך בני המשפחה אינם מקבלים אותו. בסגנון "דמות אב נוכחת ופעילה" האב משתתף במשימות, ובני המשפחה משתפים עימו פעולה. המשפחות נבדלו זו מזו גם במידת ההצלחה להתאקלם בישראל.

נמצא שמעטים מהאבות שהשתתפו במחקר היו מעורבים בחיי המשפחה. במשימות המשפחתיות ניכר שמרבית האבות ביטאו ריחוק מבני המשפחה בצורת הישיבה שלהם ובמידת ההשתתפות במשימות. גם כאשר ניסו להתערב ולהשתתף במשימה, הם נדחו. ממצא זה אושש בראיונות עם ההורים – במשפחות אלו דיווחו ההורים שהאימהות מעורבות בחיי הילדים יותר מאשר האבות, והאבות מיעטו להשתתף גם בריאיון.

בלסקי (Belsky, 1984) הציע שגורמים אישיים (מאפייני אישיותו של ההורה ומשאביו האישיים), מאפייני האישיות של הילד, וגורמים סביבתיים (גורמי לחץ ותמיכה קונטקסטואליים) מעצבים את סגנון ההורות ואת מערכת היחסים בין הורים לילדיהם. נראה שאחד הגורמים המשפיעים על מידת המעורבות של האבות במשפחה הוא מידת הסתגלותם לישראל הן מבחינה אובייקטיבית (מציאת עבודה מתאימה) והן מבחינה סובייקטיבית (מידת ההצלחה שהם מייחסים לעצמם). ואכן, האבות הפסיביים והאבות הדחויים קשרו בין תפקודם הנמוך במשפחה לאי הצלחה למצוא

עבודה מתאימה. ייתכן שאבות אלו אינם מעורבים בחיי משפחותיהם מפני שהדימוי העצמי שלהם ומעמדם במשפחה נפגעו בתהליך ההגירה עצמו או משום שהתקשו למצוא עבודה ההולמת את כישוריהם ואת ניסיונם בברית-המועצות לשעבר (Lamb & Bougher, 2009).

להבדיל מהאבות שלא הצליחו להסתגל, אבות המתאפיינים בסגנון ההורות "דמות אב נוכחת ופעילה" דיווחו כי הם מרגישים שבאחריותם לחנך את הילדים ולגדלם בארץ החדשה. במחקר של סטריאר ורואר-סטריאר (Strier & Roer-Strier, 2005) ציינו כמה אבות כי גם לפני העלייה לישראל הם היו דמויות עיקריות בחינוך הילדים, והעלייה העשירה את תפקידם. במשפחות אלו, שפת הגוף של בני המשפחה וצורת הישיבה שלהם מלמדות על החיבה שהם רוחשים לאב. האבות במשפחות אלו דיווחו כי הם מרגישים שהתאקלמו כראוי בישראל. על אף כל זאת, אי אפשר להסיק על קשר בין התאקלמות חיובית למעורבות במשפחה בלי להכיר משתנים אישיותיים של האב לפני העלייה. לשם כך נדרש מחקר המשך.

ממצא אחר הוא היפוך תפקידים במשפחה. בכמה מהמשפחות שהשתתפו במחקר היה לילדים תפקיד מרכזי מאוד בדיון. חשוב לזכור כי המשימות נכתבו בעברית, ועובדה זו זימנה מעורבות יתר של הילדים. כמו כן, בגיל ההתבגרות נעשים ילדים מעורבים יותר בהחלטות משפחתיות. ובכל זאת, לא פעם הדבר בלט לעומת אי המעורבות של האב. ממצא זה נתמך במחקרים אחרים, שלפיהם בקרב משפחות מהגרות עלול להתרחש היפוך תפקידים (Oznobishin & Kurman, 2009). הילדים מסייעים במשק הבית, מייצעים להוריהם במגוון נושאים, ובכלל זה בנושאים מורכבים, מסייעים בסכסוכים משפחתיים, משרתים את הצרכים הרגשיים של המשפחה מורכבים, ואף מגנים על אחיהם או מטפלים בהם (Earley & Cushway, 1997). לעיתים היפוך התפקידים נמשך שנים רבות לאחר ההגירה (Roer-Strier & Kurman, 2009). היפוך התפקידים עלול לפגוע בסמכות ההורים ובביטחון העצמי שלהם (כהן, 2006), והוא יכול להסביר חלק מאי המעורבות של האב במשפחה או מהדחייה שלו בידי בני משפחתו.

מגבלות המחקר והשלכותיו

למחקר כמה מגבלות. ראשית, המחקר דרש כניסה למרחב הפרטי (הבית) ושיתוף בחוויה האישית של כל בני המשפחה. דרישות אלו הקשו על גיוס משתתפים. אף על פי כן, החומר שעלה מהתצפיות ומהראיונות היה עשיר ומקיף והגיע לרוויה תיאורטית (קניאל, 2014). שנית, הכניסה של החוקרת למרחב הביתי והשימוש במצלמה עשויים להשפיע על הדינמיקה המשפחתית – לגרום לבני המשפחה אי-נוחות מסוימת ולשנות את התנהגותם. שלישית, יש לשאול אם זהותה של

החוקרת – עולה מברית-המועצות לשעבר – השפיעה על בני המשפחה במשימות ובראיונות: האם הרגישו רצון ופתיחות לשתף בחוויות שלהם? האם זהות החוקרת עוררה בהם דווקא ריחוק ומבוכה? חשוב לציין כי ניכר שמקצת בני המשפחות אכן חשו קושי, אך ברוב המשפחות הייתה אינטראקציה נעימה עם החוקרת, ורבים אף ציינו שנהנו להשתתף במשימות.

מגבלה אחרת של המחקר היא שהוא מצייר תמונה אחת בזמן מסוים. לא ידוע לנו מה הייתה הדינמיקה המשפחתית במשפחות אלו בברית-המועצות לשעבר, ולכן קשה לזהות את עוצמת ההשפעה של ההגירה עליה. לבסוף, הממצאים מתייחסים רק לאבות שהיגרו מברית-המועצות לשעבר לישראל. מחקרים מעטים מתמקדים בתפקיד האב במשפחה באופן כללי ובמשפחות עולות בפרט. רצוי להעמיק ולהרחיב את הידע בנושא.

על אף המגבלות, לממצאים יש השלכות תיאורטיות ויישומיות. בהיבט התיאורטי, מצד אחד, המאמר מדגיש את שבריריות המעמד של אבות לאחר הגירה ואת החשיבות שבהחזרת מעמדם במשפחה. מצד אחר, הסגנון השלישי – "דמות אב נוכחת ופעילה" – שהאב מגלה יכולת להיות מעורב בחיי המשפחה, מציג הסתגלות חיובית במדינת ישראל. ייתכן אפוא שאב החווה עצמי חיובי זוכה להערכה גבוהה של בני משפחתו ועשוי להרגיש בטוח בסמכותו ובמעורבותו כהורה וכך להצליח בתפקיד האב המסורתי (פרנסת הבית) וגם להיות מעורב בחיי המשפחה (Taylor et al., 2013) ולתרום לתהליך ההתבגרות של ילדיו (Zimmerman, Salem, & Notaro, 2000). אם כן, בהיבט היישומי, הממצאים מדגישים את החשיבות שבסיוע לאב להתאקלם לאחר ההגירה, בעיקר בתחום התעסוקה, ובחזיון ביטחונו העצמי כדי לאפשר לו להיות מעורב בחיי המשפחה, וכך לשפר את איכות חייו ואת איכות חיי שאר בני המשפחה.

נקודות מפתח

- המאמר בוחן טיפולוגיה של מקום האב במשפחות שעלו מברית-המועצות לשעבר באמצעות צפייה באינטראקציה משפחתית וראיונות עומק.
- במחקר נמצאו שלושה סוגי אבהות מרכזיים: "דמות אב פסיבית", "דמות אב נוכחת אך דחוייה", ו"דמות אב נוכחת ופעילה".
- הממצאים מדגישים את הקושי שחווים אבות רבים בחיפוש אחרי מקומם במשפחה לאחר ההגירה
- הממצאים מדגישים את החשיבות שבסיוע למשפחות מהגרות ובפרט לאבות מהגרים כדי לאפשר להם לבנות דינמיקות חיוביות משפחתיות.

מקורות

- בוסטין, ע. (2004). לנצל את ההזדמנות: מערכת הרווחה וקליטת העלייה. ירושלים: משרד הרווחה וג'וינט ישראל.
- בלזר, מ. (2012). נוכחות האב במשפחה: חשיבות הקשר בין אב ובנו המתבגר. עמדות: עם, מדינה, תורה (כרך ד', עמ' 55-64). רחובות: מכללת אורות ישראל.
- ברקוביץ, נ. (1999). אשת חיל מי ימצא? נשים ואזרחות בישראל. סוציולוגיה ישראלית, ב(1), 277-317.
- גולצמן, ל. ופרוג, א. (2010). ניתוח קבוצת נערים יוצאי חבר המדינות השייכים לדור השני או "דור למחצה" בראייה רב תרבותית. מניחוק לשילוב, 16, 181-200.
- גליקמן, א., אורן, ע. ולוין-אפשטיין, נ. (2003). מוסד הנישואין בישראל בפתחה של המאה ה-21. דעות בעם, 7, 1-8.
- גליקמן, א., אורן, ע. ולוין-אפשטיין, נ. (2003). משפחה ישראלית חדשה: תפקידי מין וחלוקת עבודה במשפחה בראשית המאה ה-21. דעות בעם, 8, 1-8.
- חיים, א. (2013). עולים, מהגרים ופליטים במבט חדש. הד האולפן החדש, 100, 171-175.
- יזרעאלי, ד. (1997). משפחה ועבודה בחברה הישראלית: תרבות מדיניות ונשים במשפחות שבהן שני מפרנסים בישראל. בתוך: ר. ולר ור. כהן (עורכים), משפחה ודעת: מבט עכשווי על המשפחה (עמ' 80-107). ירושלים: משרד התרבות, החינוך והספורט.
- יעקבסון, נ. (2011). להיות הורה במשפחה בין-תרבותית: המפגש בין אמהות יוצאות ברית-המועצות לשעבר לבין אבות יוצאי עדות המזרח (עבודת מוסמך). רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- כהן, ש. (2006). מקומה של המשפחה בתהליכי הקליטה וההסתגלות של נוער לחברה הישראלית. גדיש: שנתון לחינוך מבוגרים, י, 67-82.
- לשם, א. (2009). השתלבות עולי ברית-המועצות לשעבר 1990-2005: מחקר תשתית רב תחומי. ירושלים: ג'וינט ישראל.
- מירסקי, י., ברוך-דריימן, י. וקדם, פ. (1990). לא טוב היות העולה לבדו: רשת התמיכה החברתית של סטודנטים עולים מברית-המועצות לשעבר. חברה ורווחה, י"ט(1), 39-52.
- מירסקי, י. ופראוור, ל. (1992). לעלות כמתבגר, להתבגר כעולה: נוער עולה מברית-המועצות (לשעבר) בישראל. ירושלים: מכון ון-ליר.
- סטבנס, ע. וגולדצויג, ג. (2009). מעוניינים או צריכים? עברית כשפה שנייה בעיני עולים מאתיופיה ומברית-המועצות. הד האולפן החדש, 95, 37-49.
- סלונים-נבו, ו. ושרגה, י. (1999). התערבות משפחתית עם עולים מחבר העמים: כיווני מחשבה. בתוך: ק. רבין (עורכת), להיות שונה בישראל: מוצא עדתי ומין בטיפול בישראל (עמ' 121-151). תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב.

- פישמן, ג., איזיקוביץ, צ., מש, ג. ומימון, ד. (2004). השפעות ההסתגלות התרבותית והחברתית על התנהגויות עברייניות של בני נוער מהגרים מברית-המועצות לשעבר בגרמניה ובישראל: ממצאים ראשוניים — ישראל (דוח מחקר מס' 1). חיפה: מרכז מינרווה לחקר הנוער.
- פלח-גליל, ר. (2004). בעקבות האב האבוד: מתבגרים מגלים מחדש את אביהם (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה). האוניברסיטה העברית בירושלים.
- קניאל, ש. (2014). שילוב בין המחקר האיכותי והכמותי בארגז הכלים של החוקר. אורשת, ה', 283-257.
- רואר-סטריאר, ד. (1996). סגנונות הורות של מהגרים והצעות להתערבות מונעת ולטיפול משפחתי. חברה ורווחה, ט"ז(4), 481-467.
- רואר-סטריאר, ד. וסטריאר, ר. (2006). אבות מהגרים בישראל: מתיאוריית הגירעון לתיאוריית האבהות המכוננת. חברה ורווחה, כ"ו(4), 431-405.
- רואר-סטריאר, ד. ורוזנטל, מ. (2001). מעבר בין-תרבותי והשפעותיו על הורות וחברות ילדים. בתוך: מ. ליסק וא. לשם (עורכים), מרוסיה לישראל: זהות ותרבות במעבר (עמ' 174-149). תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- שטייר, ח., אורן, ע., אליאס, נ. ולוין-אפשטיין, נ. (1998). תפקידי מגדר, משפחה, והשתתפות נשים בכוח עבודה: עמדות של ישראלים, ותיקים ועולים חדשים, בפרספקטיבה השוואתית (דו"ח מחקר). תל-אביב: המכון למחקר חברתי, אוניברסיטת תל-אביב.
- שקדי, א. (2003). פרדיגמת מחקר. מילים המנסות לגעת: מחקר איכותני — תיאוריה ויישום. תל-אביב: הוצאת רמות — אוניברסיטת תל-אביב, 36-23.
- שרף, מ. ומייזלס, ע. (2005). הסמכות ההורית והקשר בינה לבין תפקוד רגשי, חברתי והתנהגותי בבית-הספר (תקציר מנהלים). אוניברסיטת חיפה.
- Amato, P. R., & Rivera, F. (1999). Paternal involvement and children's behavior problems. *Journal of Marriage and Family*, 61, 375-384. doi: 10.2307/353755.
- Bacallao, M. L., & Smokowski, P. R. (2007). The costs of getting ahead: Mexican family system changes after immigration. *Family Relations*, 56, 52-66. doi:10.1111/j.1741-3729.2007.00439.x
- Baumrind, D. (1989). Rearing competent children. In W. Damon (Ed.), *Child development today and tomorrow* (pp. 349-378). San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- Behnke, A. O., Taylor, B. A., & Parra-Cardona, J. R. (2015). "I hardly understand English, but..." Mexican origin fathers describe their commitment as fathers despite the challenges of immigration. *Journal of Comparative Family Studies*, 39(2), 187-205. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/41604210>.

- Belsky, J. (1984). The determinants of parenting: A process model. *Child Development*, 55, 83–96. doi: 10.2307/1129836.
- Berry, J. W. (2001). A psychology of immigration. *Social Issues*, 57, 615–631. doi: 10.1111/0022-4537.00231.
- Berry, J. W. (2006). *Acculturative stress*. In P. T. P. Wong & L. C. J. Wong (Eds.), *Handbook of multicultural perspectives on stress and coping* (pp. 287–298). New York, NY: Springer.
- Bianchi, S. M., & Milkie, M. A. (2010). Work and family research in the first decade of the 21st century. *Journal of Marriage and the Family*, 72, 705–725. doi: 10.1111/j.1741-3737.2010.00726.x
- Bogdan, R. C., & Biklen, S. K. (2006). *Qualitative research in education: An introduction to theory and methods*. Boston, MA: Allyn & Bacon.
- Boszormenyi-Nagy, I., & Spark, G. M. (1973). *Invisible loyalties: Reciprocity in intergenerational family therapy*. Hagerstown, MD: Harper & Row.
- Bui, H., & Morash, M. (2008). Immigration, masculinity, and intimate partner violence from the standpoint of domestic violence service providers and Vietnamese-Origin women. *Feminist Criminology*, 3, 191–215. doi: 10.1177/1557085108321500
- Cavazos-Rehg, P. A., Zayas, L. H., & Spitznagel, E. L. (2007). Legal status, emotional well-being and subjective health status of Latino immigrants. *Journal of the National Medical Association*, 99, 1126–1131.
- Chao, R. (2001). Extending research on the consequences of parenting style for Chinese Americans and European Americans. *Child Development*, 72, 1832–1843. doi: 10.1111/1467-8624.00381
- Chiu, M. L., Feldman, S. S., & Rosenthal, D. A. (1992). The influence of immigration on parental behavior and adolescent distress in Chinese families residing in two Western nations. *Journal of Research on Adolescence*, 2, 205–239. doi: 10.1207/s15327795jra0203_2
- Chuang, S. S., & Gielen, U. P. (2009). Understanding immigrant families from around the world: Introduction to the special issue. *Journal of Family Psychology*, 23(3), 275–278. doi: 10.1037/a0016016.
- Clark, D., Shimoni, R., & Este, D. (2000). *Immigrant and refugee fathers: A training manual for human service workers*. Calgary, AB: Calgary Immigrant Aid Society.

- Coatsworth, J. D., Pantin, H., & Szapocznik, J. (2002). Familias unidas: A family-centered ecodevelopmental intervention to reduce risk for problem behavior among Hispanic adolescents. *Clinical Child and Family Psychology Review*, 5, 113-132. doi: 10.1023/A:1015420503275
- Czaykowska-Higgins, E. (2009). Research models, community engagement, and linguistic fieldwork: Reflections on working within Canadian indigenous communities. *Language Documentation & Conservation*, 3, 15-50. Retrieved from <http://hdl.handle.net/10125/4423>
- Darling, N., & Steinberg, L. (1993). Parenting style as context: An integrative model. *Psychological Bulletin*, 113, 487-496. doi: 10.1037/0033-2909.113.3.487
- Donenberg, G. R., & Weisz, J. R. (1997). Experimental task and speaker effects on parent-child interactions of aggressive and depressed/anxious children. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 25, 367-387. doi: 10.1023/A:1025733023979
- Earley, L., & Cushway, D. (2002). The parentified child. *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, 7, 163-178. doi: 10.1177/1359104502007002005
- Efionayi, D., Niederberger, J. M., & Wanner, P. (2005). *Switzerland faces common European challenges*. *Swiss forum for migration and population studies, Neuchatel*. Retrieved from <http://www.migrationpolicy.org/article/switzerland-faces-common-european-challenges>
- Esses, V. M., Medianu, S., Hamilton, L., & Lapshina, N. (2015). Psychological perspectives on immigration and acculturation. In M. Mikulincer & P. R. Shaver (Eds.), *APA handbook of personality and social psychology: Vol. 2. group processes* (pp. 423-445). Washington, DC: American Psychological Association.
- Este, D., & Tachble A. A. (2009). The perceptions and experience of Russian immigrants and refugee men as fathers in an Urban center in Canada. *Social Science*, 624, 139-155. doi: 10.1177/0002716209334470
- Farrell, M. P., & Rosenberg, S. D. (1981). *Men at midlife*. Dover, MA: Auburn.
- Finley, G. E., Mira, S. D., & Schwartz, S. E. (2008). Perceived paternal and maternal involvement: Factor structures, mean differences, and parental roles. *Fathering*, 6, 62-82. doi: 10.3149/fth.0601.62.
- Galovan, A. D., Kramer-Holmes, E., Schramm, D. G., & Lee, T. R. (2013). Father involvement, father-child relationship quality, and satisfaction with family work: Actor and partner influences on marital quality. *Journal of Family*

- Issues*, 35, 1846-1867. doi: 10.1177/0192513X13479948
- Garcia, B., & de Oliveira, O. (2005). Fatherhood in urban Mexico. *Journal of Comparative Family Studies*, 36, 305-327.
- Gerson, K. (2002). Moral dilemmas, moral strategies and the transformation of gender: Lessons from two generations of work and family change. *Gender and Society*, 16, 8-28. doi: 10.1177/0891243202016001002.
- Gerson, K. (2010). *The unfinished revolution: How a new generation is reshaping family, work, and gender in America*. New York, NY: Oxford University Press.
- Guset, G., Buance A., & Johnson, L. (2006). How many interviews are enough? An experiment with data saturation and variability. *Field Methods*, 18, 59-82. doi: 10.1177/1525822X05279903
- Gutmann, M. (2003). *Changing men and masculinities in Latin America*. Durham, NC: Duke University Press.
- Hulewat, P. (1981, September). *Dynamics of the Soviet Jewish family: It's impact on clinical practice for the Jewish family agency*. Presentation at the Annual Conference of Jewish Communal Service, Kiamesha Lake, New York.
- Ispa, J. M. (2002). Russian child care goals and values: From Perestroika to 2001. *Early Childhood Research Quarterly*, 17, 393-413. doi: 10.1016/S0885-2006(02)00171-0
- Jin, X., & Keat, E. J. (2010). The effects of change in spousal power on intimate partner violence among Chinese immigrants. *Journal of Interpersonal Violence*, 25, 610-625. doi: 10.1177/0886260509334283
- Jurkovic, G. J. (1997). *Lost childhoods: The plight of the parentified child*. New York, NY: Brunner.
- Kaufman, G., & Uhlenberg, P. (2000). The influence of parenthood on the work effort of married men and women. *Social Forces*, 78, 931-949. doi: 10.1093/sf/78.3.931
- Kwak, K. (2003). Adolescents and their parents: A review of intergenerational family relations for immigrant and non-immigrant families. *Human Development*, 46, 115-136. doi: 10.1159/000068581
- Kwak, K., & Berry, J. W. (2001). Generational differences in acculturation among Asian families in Canada: A comparison of Vietnamese, Korean, and

- East-Indian groups. *International Journal of Psychology*, 36, 152-162. doi:10.1080/00207590042000119
- Lamb, M. E., & Bougher, L. D. (2009). How does migration affect mothers' and fathers' roles within their families? Reflections on some recent research. *Sex Roles*, 60, 611-614. doi: 10.1007/s11199-009-9600-1
- Lim, S. L., & Lim, B. K. (2003). Parenting style and child outcomes in Chinese and immigrant Chinese families: Current findings and cross-cultural considerations in conceptualization and research. In G. W. Peterson, S. K. Steinmetz, & S. M. Wilson (Eds.), *Parent-youth relations: Cultural and cross-cultural perspectives* (pp. 21-42). New York, NY: Routledge.
- Lin, C. Y. C., & Fu, V. R. (1990). A comparison of child-rearing practices among Chinese, immigrant Chinese, and Caucasian-American parents. *Child Development*, 61(2), 429-433. doi: 10.2307/1131104
- McCormack, C. (2000). From interview transcript to interpretive story: Part 1 – Viewing the transcript through multiple lenses. *Field Methods*, 12(4), 282-297. doi: 10.1177/1525822X0001200402
- Mirsky, J. (2001). Psychological independence among immigrant adolescents from the former Soviet Union in Israel. *Transcultural Psychiatry*, 38, 363-373. doi: 10.1177/136346150103800306
- Moon, M., & Hoffman, C. D. (2008). Mothers' and fathers' differential expectancies and behaviors: Parent X child gender effects. *Journal of Genetic Psychology*, 169(3), 261-280. doi: 10.3200/GNTP.169.3.261-280
- O'Donnell, J. M., Johnson, W. E., D'Aunno, L. E., & Thornton, H. L. (2005). Fathers in child welfare: Caseworkers' perspectives. *Child Welfare*, 84, 387-414.
- Oznobishin, O., & Kurman, J. (2009). Parent-child role reversal and psychological adjustment among immigrant youth in Israel. *Journal of Family Psychology*, 23, 405-415. doi:10.1037/a0015811.
- Parra-Cardona, J. R., Bullock, L. A., Imig, D. R., Villarruel, F. A., & Gold, S. J. (2006). "Trabajando duro todos los dias": Learning from the experiences of Mexican-origin migrant families. *Family Relations*, 55, 361-375. doi: 10.1111/j.1741-3729.2006.00409.x
- Parsons, T., & Bales, F. (1955). *Family, socialization and interaction process*. Chicago, IL: Free Press.
- Partida, J. (1996). The effects of immigration on children in the Mexican-American community. *Child and Adolescent Social Work Journal*, 13, 241-254.

- Pleck, E. H., & Pleck, J. H. (1997). Fatherhood ideals in the United States: Historical dimensions. In M. E. Lamb (Ed.), *The role of the father in child development* (3rd ed., pp. 33-48). New York, NY: Wiley.
- Pleck, J. H. (2007). Why could father involvement benefit children? Theoretical perspectives. *Applied Development Science*, 11(4), 1-7. doi: 10.1080/10888690701762068
- Qin, D. B. (2006). Our child doesn't talk to us anymore: Alienation in immigrant Chinese families. *Anthropology and Education Quarterly*, 37, 162-179. doi: 10.1525/aeq.2006.37.2.162
- Qin, D. B. (2009). Gendered processes of adaptation: Understanding parent-child relations in Chinese immigrant families. *Sex Roles*, 7-8, 467-481. doi: 10.1007/s11199-008-9485-4
- Raj, A., & Silverman, J. (2002). Violence against immigrant women: The roles of culture, context, and legal immigrant status on intimate partner violence. *Violence Against Women* 8, 367-398. doi: 10.1177/10778010222183107.
- Roer-Strier, D., & Kurman, J. (2009). Combing qualitative and quantitative methods to study perceptions of immigrant youth. *Journal of Cross Cultural Psychology*, 40, 988-995. doi: org/10.1177/0022022109349480
- Roer-Strier, D., & Rivlis, M. (1998). Timetable of psychological and behavioral autonomy expectations among parents from Israel and the former Soviet Union. *International Journal of Psychology*, 33, 123-135. doi: 10.1080/002075998400501
- Rosenthal, M. K., & Roer-Strier, D. (2001). Cultural differences in mothers' developmental goals and ethnotheories. *International Journal of Psychology*, 36, 20-31. doi: 10.1080/00207590042000029
- Rueter, M. A., & Conger, R. D. (1998). Reciprocal influences between parenting and adolescent problem-solving behavior. *Developmental Psychology*, 34, 1470-1482. doi: 10.1037//0012-1649.34.6.1470
- Shek, A. T. L. (1995). Chinese adolescents' perceptions of parenting styles of fathers and mothers. *The Journal of Genetic Psychology Research and Theory on Human Development*, 156, 175-190. doi: 10.1080/00221325.1995.9914815
- Shor, R. (1999). Inappropriate child rearing practices as perceived by Jewish immigrant parents from the former Soviet Union. *Child Abuse & Neglect*, 23, 487-499. doi: org/10.1016/S0145-2134(99)00024-1
- Strier, R., & Roer-Strier, D. (2005). Fatherhood and immigration perceptions of Israeli

- immigrant fathers from Ethiopia and the former Soviet Union. *Families in Society*, 86, 121-131. doi: 10.1606/1044-3894.1884
- Taylor, P., Parker, K., Morin, R., Cohn, D., & Wang, W. (2013). *The new American father*. Washington, DC: Pew Research Center. Retrieved from <http://www.pewsocialtrends.org/2013/06/14/the-new-american-father/>
- Weisskirch, R. S. (2010). Child language brokers in immigrant families: An overview of family dynamics. *MediAzioni*, 10. Retrieved from <http://mediazioni.sitlec.unibo.it>
- Yau, J., & Smetana, J. (1996). Adolescent-parent conflict among Chinese adolescents in Hong Kong. *Child Development*, 67, 1267-1275. doi: 10.1111/j.1467-8624.1996.tb01794.x
- Yogman, M. W., Kindlon, D., & Earls, F. (1995). Father involvement and cognitive/behavioral outcomes of preterm infants. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 343, 58-66.
- Zimmerman, M. A., Salem, D. A., & Notaro, P. C. (2000). Make room for daddy II: The positive effects of fathers' role in adolescent development. In R. D. Taylor & M. C. Wang (Eds.), *Resilience across contexts: Family, work, culture, and community* (pp. 233-253). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.

"מחשב מסלול מחדש": חוויית הלמידה של סטודנטיות לתואר ראשון בעבודה סוציאלית בישראל

מירי קסטלר-פלג, אסתר זיכלינסקי ומיכל מחט-שמיר

רקע: ההכשרה האקדמית למקצוע העבודה הסוציאלית משלבת רכישת מיומנויות רבות ומגוונות ומתרחשת כשהסטודנטיות נמצאות בשלב "הבגרות המוקדמת", המאופיין בחיפוש זהות עצמית תוך התנסות באי יציבות, בלבול והצפה.

מטרת המחקר: לבחון את חוויית הלמידה הסובייקטיבית של סטודנטיות לתואר ראשון בעבודה סוציאלית לקראת סיום לימודיהן.

שיטת מחקר: במסגרת מחקר איכותני הבנייתי-נרטיבי רואיינו 12 סטודנטיות לעבודה סוציאלית (BSW) בישראל. הראיונות נותחו ניתוח תימטי.

ממצאים: נמצאו שלוש תימות עיקריות המשקפות שלושה שלבים בחוויית הלמידה: (א) 'סטייה מן המסלול המצופה' – החשיפה לידע בעבודה סוציאלית מובילה להטלת ספק בבחירה בלימודי המקצוע, שנראתה טבעית ונובעת מנטיות אישיותיות מתאימות; (ב) 'מפגש עם עצמי בדרך' – פיתוח היכולת הרפלקטיבית והרחבת המודעות העצמית לאור החשיפה לידע מקצועי מורכב; (ג) 'צעידה במסלול חדש' – בחירה מפוכחת בעבודה סוציאלית שחזרת את הבנת ה"עצמי" החדשה עם ערכי המקצוע המוטמעים.

מסקנות והשלכות לפרקטיקה: תקופת הלמידה האקדמית מהווה למעשה טקס מעבר באופן התואם את השלב ההתפתחותי שבו נמצאות הסטודנטיות. הבנה זו עשויה לתרום לפיתוח שיטות למידה מתאימות יותר ולהנחיית הסטודנטיות לחשיבה רפלקטיבית מתחילת לימודיהן.

מילות מפתח: עבודה סוציאלית, חיברות מקצועי, סטודנטים, חוויית למידה, בגרות מוקדמת

מבוא

ההכשרה האקדמית למקצוע העבודה הסוציאלית היא רבת פנים, מורכבת ומשלבת מיומנויות מגוונות של חשיבה תיאורטית-ביקורתית ופרקטיקה (שפיר, 2010; Miller, 2013). המחקר הנוכחי מבקש להבין את חוויית הלמידה הסובייקטיבית

1 רוב הסטודנטיות לתואר ראשון בעבודה סוציאלית הן נשים, וכך גם רוב המרואיינות במחקר הנוכחי והעובדות הסוציאליות בשדה. לכן מאמר זה מנוסח בלשון נקבה, אך הוא מכון גם אל הגברים הנכללים בין הסטודנטיות, המרואיינות והעובדות הסוציאליות.

של סטודנטיות לעבודה סוציאלית בישראל. השאלה המרכזית שעמדה בפנינו היא כיצד הן מתנסות בתהליך מורכב זה של התמקצעות פורמלית בעודן נמצאות בשלב ההתפתחותי של "הבגרות המוקדמת".

חיברות פורמלי לעבודה סוציאלית

תהליך החיברות למקצוע העבודה הסוציאלית מחולק לשלבים (Miller, 2010): (א) קדם-חיברות שכולל היבטים של חיברות הסמוך לבחירה בלימודי עבודה סוציאלית (כגון היכרות עם אנשי מקצוע, שירות לאומי או התנדבות); (ב) חיברות פורמלי, המתייחס להיבטים פורמליים ומבניים של מקצוע העבודה הסוציאלית; (ג) פרקטיקה שלאחר החיברות הפורמלי, העוסקת בהיבטים של עבודה בפועל והסתגלות לנסיבות המשתנות. שלושה שלבים אלו נועדו להוביל לרכישת השילוב הייחודי של ערכים, ידע ומיומנויות, הנדרש במקצוע העבודה הסוציאלית (Cournoyer, 1998; Johnson, 2013). הלימודים האקדמיים לקראת תואר ראשון בעבודה סוציאלית (BSW — Bachelor of Social Work) מהווים את השלב השני בתהליך החיברות ומעוצבים להרחבת הידע על היבטים מקצועיים (כגון הבנת תהליכים חברתיים, תיאוריות התפתחותיות ושיטות התערבות) ולקידום התפתחות אינטגרטיבית של האישיות (כגון מודעות עצמית, אינטרוספקציה, ומיומנויות תקשורת) (Campbell, 2000; Neuman & Blundo, 2014; Das & Anand, 2012). השילוב של למידה תיאורטית ופרקטית מאפשר לסטודנטיות להצטרף בהדרגה למקצוע, לפתח הזהויות עם המקצוע ולגבש זהות של עובדת סוציאלית (Miller, 2010, 2013; Valutis, Rubin, 2012; Wiles, 2017; Bell, 2012).

על פי הגישה ההבנייתית, תהליכי למידה אלו מהווים פעילות חברתית קונסטרוקטיביסטית, שבה חוויות הלמידה מעצבות לא רק את הבנת חומרי הלימוד אלא גם את הבנת העצמי (Campbell, 2012; Howard, Agllias, Cliff, Dodds, 2015; Field, 2015). על כן תוכנית הלימודים לתואר ראשון בעבודה סוציאלית מכוונת לעודד "למידה עמוקה", המשקפת אינטגרציה בין ידע מקצועי ואישי ויישומו במצבים חדשים (de las Olas Palma-García & Hombrados-Mendieta, 2014; Harlen & Neuman & Blundo, 2000; James, 1997). סוג זה של למידה הוא ייחודי ונדיר במרחב האקדמי, כי הוא דורש מעורבות רגשית של הסטודנטיות, באמצעות השימוש ב"עצמי" (Liechty, 2018). מחקר אורך בחן בישראל את מרכיבי תוכנית הלימודים לקראת תואר ראשון בעבודה סוציאלית מנקודת מבטן של הסטודנטיות, תוך התייחסות לנקודת מבטן של המדריכות בשדה והמרצות באקדמיה (Mosek & Ben-Oz, 2011). מממצאיו עולה כי המדריכות תפסו את רכישת המיומנויות כחשובות ביותר בלימודי העבודה הסוציאלית, והמרצות תפסו את ההיבטים השונים של הלימודים חשובים

באופן דומה זה לזה, ואילו הסטודנטיות – הן בשנה השנייה והן בשנה שלישית ללימודיהן – תפסו את השימוש ב"עצמי" כחשוב ביותר בלימודי העבודה סוציאלית. כך נראה כי הסטודנטיות מייחסות חשיבות הולכת וגוברת לשימוש ב"עצמי" במהלך לימודיהן, אך חווית למידה ייחודית זו, המערבת שימוש פעיל ב"עצמי" לצד רכישת מיומנויות, ידע, ערכים וניסיון, למיטב ידיעתנו, טרם נחקרה בהקשר של סטודנטיות לתואר ראשון בעבודה סוציאלית בישראל.

לימודים לקראת תואר ראשון בעבודה סוציאלית בישראל

לימודים לקראת תואר ראשון בעבודה סוציאלית בישראל מתאפשרים כיום בשש מכללות ושש אוניברסיטאות ואורכים על פי רוב שלוש שנים. לימודים אלו מספקים הזדמנויות למידה מגוונות באמצעות הרצאות פרונטליות, למידה בקבוצות קטנות והכשרה מעשית במסגרות שבהן מועסקות עובדות סוציאליות (כורזים, 2013). כלומר, תוכנית הלימודים כוללת הן היבטים תיאורטיים והן היבטים מעשיים של עבודה סוציאלית.

במחקרים שהתמקדו בסטודנטיות לעבודה סוציאלית בישראל עלה כי רובן נשים (87%-93%) יהודיות (81%) והן נוטות לאוריינטציה דתית-מסורתית (Enosh & Ben-Ari, 2012; Freund, Cohen, Blit-Cohen, & Dehan, 2017; Krumer-Nevo & Weiss, 2006; Mosek & Ben-Oz, 2011; Sharlin, Davidovitz, & Birinbaum, 2006). יש לציין כי הגיל הממוצע של סטודנטים יהודים בישראל הוא 25, והוא גבוה יותר בהשוואה למדינות מערביות אחרות, בשל דחיית מועד תחילת הלימודים (לאחר שירות צבאי או לאומי, שלא כסטודנטים ישראלים שאינם יהודים). עם זאת, הסטודנטיות לעבודה סוציאלית צעירות יותר, ול-90% מהן עדיין לא מלאו 25 (Enosh & Ben-Ari, 2012; Krumer-Nevo & Weiss, 2006). המשמעות של גילן הצעיר של הסטודנטיות לעבודה סוציאלית היא כי רכישת התואר הראשון בעבודה סוציאלית מתרחשת בעודן נמצאות בעיצומו של שלב התפתחותי הקרוי "הבגרות המוקדמת" (emerging adulthood) (סוף שנות העשרה ושנות העשרים) (Arnett, 2007). במהלך שלב התפתחותי זה האדם ממוקד בעצמו, מחפש זהות עצמית, וחווה שינויים ואי יציבות בחייו. הוא כבר לא מרגיש שייך לבית הוריו, אך עדיין לא עוסק במקצוע, לא בחר היכן ברצונו לגור, לא ביסס זוגיות, ולא הוליד ילדים (Lanctot & Poulin, 2018; Salmela-Aro, Aunola, & Nurmi, 2007). בישראל, כמו גם ביתר העולם המערבי, שלב זה מאופיין בהצפה ובלבול, בציפייה חברתית להשתלב במוסד להשכלה גבוהה ולנצל את השנים הללו לפיתוח זהות עצמית שתנחה אותו בעתיד (Mayseless & Scharf, 2003; Ritchie et al., 2013; Shulman, Kalnitzki, & Shahar, 2009; Yanir & Arat, 2015). כך, בעת שהסטודנטיות חוות טלטלות

וערעור במרבית היבטי חייהן, ובעודן מתנסות בחיפוש מסעיר אחר זהות עצמית, הן מתנסות בלימודים אקדמיים ייחודיים המחייבים אותן לא רק לרכוש מיומנויות, ידע וערכים תוך מעורבות רגשית, אלא גם לבחון דווקא את אותו "עצמי", שאותו הן מבקשות לגבש, ואף לעשות בו שימוש מרכזי ככלי לעזרת הזולת.

מטרת המחקר

שאלת המחקר העומדת בבסיס המחקר הנוכחי היא: "מהי חוויית הלמידה הסובייקטיבית של סטודנטיות לתואר ראשון בעבודה סוציאלית בישראל לקראת סיום לימודיהן?". למרות ההכרה בחשיבות השימוש ב"עצמי" ובחווייה הסובייקטיבית בהכשרתן ככלי לפיתוח מיומנויותיהן המקצועיות (Halton, Murphy, & Dempsey, 2007; Neuman, 2000; Blundo, Pallisera, Fullana, Palaudarias, & Badosa, 2013; Valutis et al., 2012), ולמרות ההבנה שהסטודנטיות בעיתוי זה של חייהן עסוקות בחיפוש פעיל אחר גיבוש זהות אישית, עד כה, למיטב ידיעתנו, לא נערך מחקר על החוויה הסובייקטיבית של סטודנטיות לעבודה סוציאלית בישראל בעודן בשלב "הבגרות המוקדמת". הזמנו סטודנטיות לשתף באמצעות מתודולוגיה איכותנית את חוויות הלמידה האונטיות שלהן, ואת התובנות שפיתחו במהלכן, ולערך רפלקציה ביקורתית בנוגע אליהן.

שיטת המחקר

לצורך בחינת חוויית הלמידה הסובייקטיבית של סטודנטיות לתואר ראשון בעבודה סוציאלית לקראת סיום לימודיהן, אימצנו את סוגת המחקר ההבנייתית-נרטיבית. סוגת מחקר הבנייתית-נרטיבית מכירה בחשיבותם של נרטיבים חברתיים תרבותיים בהבניית חייהם של אנשים. הדגש בסוגה זו מושם על נקודת המבט הייחודית של כל משתתפת, וגם על הבנותיה והתנסויותיה הייחודיות (Smith & Sparkes, 2006). המחקר הנוכחי התמקד בעיקר על הסיפורים האישיים של סטודנטיות לתואר ראשון בעבודה סוציאלית בעומדן לקראת סיום לימודיהן ובעיצומו של השלב ההתפתחותי "הבגרות המוקדמת", כפי שהן עצמן סיפרו.

המראיינות

לאחר קבלת אישור ועדת האתיקה האוניברסיטאית גייסנו סטודנטיות לפי שני קריטריונים: (א) הן עומדות בסמסטר האחרון ללימודיהן לקראת תואר ראשון בעבודה סוציאלית במסלול רגיל (ולא באחד ממסלולי ההסבה המקוצרים); (ב) הסכמה מדעת והתנדבות להשתתף במחקר.

על פי גלזר (Glaser, 1978), חוקרים "יפנו לקבוצות אשר הם מאמינים שימקסמו את האפשרות לקבלת מידע" (עמ' 45). על פי הצעה זו גייסנו משתתפות

לפי טכניקת הדגימה ההטרונגית (Patton, 2002), באמצעות הפצת קול קורא על המחקר ומטרותיו ובקשה מסטודנטיות בשנת לימודיהן האחרונה לקראת תואר ראשון בעבודה סוציאלית להתנדב להשתתף בריאיון עומק מובנה-למחצה תוך הבטחה על שמירת הסודיות. המדגם כלל 12 סטודנטיות. המשתנים הדמוגרפיים המגוונים של המשתתפות (לוח 1) סיפקו מרחב חיוני להבנת חוויית הלמידה הסובייקטיבית של הסטודנטיות (Patton, 2002).

לוח 1: פרטים דמוגרפיים של המשתתפות

שם ¹	גיל	מעמד משפחתי	עובדת	מידת דתיות	מגורים
שרה	23	נשואה	כן	דתית	עם בעלה
טלי	24	רווקה	כן	מסורתית	עם הוריה
הדר	24	נשואה	לא	דתית	עם בעלה
דנה	22	נשואה +1	לא	דתית	עם בעלה
מאיה	28	רווקה	כן	חילונית	בנפרד
דליה	24	רווקה	כן	מסורתית	בנפרד
אורית	25	רווקה	כן	חילונית	עם הוריה
תמר	25	רווקה	לא	דתית	עם הוריה
שירלי	30	רווקה	כן	חילונית	בנפרד
דוד	39	נשוי +1	לא	דתי	עם אשתו
אנה	24	רווקה	כן	מסורתית	בנפרד
שרון	24	נשואה	כן	דתית	עם בעלה

1 כל השמות בדויים.

הראיונות

החוקרות משמשות מרצות באוניברסיטה שבה הן חקרו. המשתתפות רואיינו פעם אחת על ידי שתיים משלוש החוקרות (הראשונה והשלישית). כל אחת מהחוקרות ראינה רק סטודנטיות שלא למדו אצלה. הראיונות ארכו כשעתיים ונערכו במשרדי החוקרות באוניברסיטה. המשתתפות קיבלו הסבר על מטרת המחקר וחתמו על טופס

הסכמה מדעת (בהתאם להנחיות ועדת האתיקה של המוסד), תוך הבטחה שהשתתפות או אי השתתפות במחקר, וגם התכנים שיעלו במהלך הראיונות, "לא ישפיעו במאום על ציוניהן והישגיהן הלימודיים".

נרטיבים אישיים מכילים מקטעים ארוכים של דיבור – דיווחים ממושכים על החיים בתוך הקשר (Riessman, 1993, p. 6). כדי להפיק תגובות שכאלה, יצרנו תהליך ריאיון עומק מובנה-למחצה ובו שאלות כגון: "תארי את ההתנסות שלך בלימודי עבודה סוציאלית"; "איך החלטת להפוך לעובדת סוציאלית?"; "אילו ציפיות היו לך מלימודי עבודה סוציאלית לפני שהתחלת ללמוד?"; "האם עבודה סוציאלית היא מה שחשבת?"; "מה היה משמעותי עבורך במהלך הלימודים?"; "מה למדת על עצמך במהלך תקופה זו?"; "מה למדת על העולם / על אנשים במהלך לימודי עבודה סוציאלית?"; "איך את מבינה את התהליך שעברת במהלך הלימודים?"; איך את רואה את הלימודים כיום כאשר עומדת לסיים אותם?".

הראיונות נוהלו בגמישות והשאלות נוסחו על פי זרימת הריאיון ותשובות המראיינות, תוך קישורן להתנסויותיהן ולתכנים שעלו במהלך הריאיון. בעת הצורך השתמשו המראיינות בשאלות גישוש כדי לאפשר לשיחה להימשך או לצורך העמקה בנושא שעלה. בהתאם להמלצתם של רובין ורובין (Rubin & Rubin, 2005), שאלות גישוש ספונטניות היו פשוטות, בהמשך לדברים שעלו מהמראיינות. בנוסף, השתמשו המראיינות בהקשבה אקטיבית ובעידוד לא מילולי כדי לעודד את המראיינות לספק הדגמות והסברי עומק של חוויותיהן. בעקבות הליכים אלו התאפשר שיתוף נרחב של המראיינות עם הכוונה מינימלית של המראיינות. הראיונות הוקלטו ותומללו.

הליך הניתוח התימטי

כל אחת משלוש החוקרות ניתחה בנפרד את כל 12 הראיונות בטכניקת הניתוח התימטי של לובורסקי (Luborsky, 1994). טכניקה זו של ניתוח תוכן מתאימה במיוחד לניתוח ראיונות איכותניים שנערכו בראיונות עומק מובנים-למחצה (Butcher, Holkup, Park, & Maas, 2001). הניתוח התימטי מאפשר ייצוג ישיר של נקודת המבט של הפרט ותיאור של התנסויותיו.

בהתאם להליכים שהציע לובורסקי (Luborsky, 1994), כל חוקרת התוודעה לראיונות באמצעות קריאה חוזרת ונשנית של כל התמלולים מבלי לרשום דבר, כדי להשיג תחושה כוללת של הרעיונות הבולטים של המראיינות. רק לאחר השגת תחושה של הבנה כללית ורחבה, החל ניתוח הנתונים. החוקרות קראו את התמלולים שוב ושוב כדי לאתר, לזהות ולתעד את הנקודות העיקריות ונושאים ראשוניים שנראו משמעותיים. נושא ראשוני הוא תווית או קוד תיאורי, המופיעים כביטוי או כמילה, המסכם קבוצה

של רעיונות תואמים או משותפים. במחקר הנוכחי – הרעיונות העיקריים שזוהו וסווגו כללו חוויות ומושגים שהסטודנטיות הבנו לחוויות הלמידה שלהן. הנושאים הראשוניים שזיהו החוקרות הצטברו לסדרה התחלתית בת 102 נושאים ראשוניים, ואלה שימשו מדריך לניתוח, תוך כדי התקדמות התהליך. לאחר מכן סיווגה כל אחת מהחוקרות בנפרד את התמלולים לנושאים הראשוניים תוך התאמה והמשגה שלהם. לאחר כמה ישיבות משותפות שקיימו החוקרות, קובצו הנושאים הראשוניים ל-27 נושאים רחבים יותר. כל חוקרת בנפרד מיינה את 27 הנושאים הרחבים לשלוש תימות, שעליהן הסכימו החוקרות במשותף, על בסיס מסגרת ההתייחסות שלהן, תפיסותיהן והפרשנות שייחסו למשמעות הנושאים (Luborsky, 1994). בשלב זה נבחר השם הסופי של כל נושא. הנושאים הממוינים לשלוש התימות מפורטים בלוח 2.

לוח 2: קטגוריות הנושאים העיקריים

סטטייה מן המסלול המצופה	מפגש עם עצמי בדרך	צעידה במסלול חדש
לתכנן מסלול	עבודה עצמית	לקרוא למידע חדש בשם
ללכת לאיבוד	העיניים נפתחות פנימה, התנסות בפתיחת העיניים	מסגור הידע
בלבול	הכרות חדשה/אחרת עם עצמי	להיפתח לעולמות חדשים
מידע חדש	להציל את העולם ואת עצמי על הדרך...	העיניים נפתחות החוצה
אי הבנה	גילוי הקשיים של עצמי	ללמוד איך להביע רגשות
אמונה וספק	להיות עוזר/נעזר	מסגור רגשות
שאיפה למימוש הציפייה האישית מעצמי	גילוי הצרכים של עצמי	חיבור בין הקוגניטיבי לאמוציונלי
מקום טבעי...?	תהליך מעורר מודעות אובדן התמימות	ללמוד מהו תהליך
	התלבטות באשר לבחירה	
	חיזוק הבחירה	

אמינות והעברה

לינקולן וגובה (Lincoln & Guba, 1985) מציינים שהתנאים המקבילים לבחינת תוקף פנימי וחיצוני במחקר איכותני הם אמינות והעברה. אחת השיטות המרכזיות ששירתו את העמקת האמינות והעברה של המחקר הנוכחי הייתה עריכת הראיונות באופן השואף לייצג את המציאות ואת נקודות המבט של המרואיינות. לא נערך כל ניסיון להוביל את המרואיינות לדרך מחשבה כלשהי, והוצעו הזדמנויות רבות להבהרת כוונותיהן, לבירור משמעות דבריהן ולוודא שהפרשנויות שניתנו מדויקות.

כמו כן, האופן שבו הנתונים נותחו ודווחו חזק את האמינות ואת יכולת ההעברה. הניתוחים נערכו בנפרד בידי כל אחת משלוש החוקרות. החוקרות באות מרקע אקדמי שונה, ונמצאות בשלבי התפתחות שונים בחייהן ובקשרים מקצועיים שונים עם הסטודנטיות. אם כן, הנתונים נבחנו בעקביות מתוך מגוון פרספקטיבות בכל שלבי הניתוח (Guba & Lincoln, 1994), ובהתאם להצעתם של בנר, טנר וצ'לסה (Benner, Tanner, & Chesla, 2009) בדבר שימוש בכמה קוראים לפירוש טקסטים כמוכיל לעתים קרובות לתובנות מרובות המתווספות זו לזו.

בפרק הבא ייסקר ניתוח הנתונים במפורט כדי לאפשר לקוראים להעריך את תהליך קבלת התוצאות. יוצגו ציטוטים ישירים כך שהקוראים יוכלו להעריך באופן ביקורתי את פרשנותנו על דברי המרואיינות.

ממצאים ופרשנויות

מצאנו שחויית הלמידה של הסטודנטיות הייתה מורכבת משלוש תימות, המהוות שלושה שלבים: (1) לסטות מהמסלול המצופה; (2) לפגוש את עצמי בדרך; (3) לצעוד במסלול חדש.

דברי הסטודנטיות מעידים כי באופן התואם את השלב ההתפתחותי המבלבל שבו הן נמצאות, לאחר שיצאו לדרך וכיוונו אל השגת מטרה, הן נחשפו למידע חדש, התבלבלו, פגשו והכירו את עצמן, ופנו לדרכים חדשות. כשם שמכשיר הניווט (GPS) מחשב מסלולו מחדש בהתאם לנסיבות ולאילוצים שהוא מזהה בזמן אמת, כך גם המרואיינות מתנסות במידע חדש, שוקלות מחדש את דרכן, וחשוב מכך, מגלות את ערכה של הדרך עצמה, את ערכו של התהליך. כמו הדרך שבה מכשיר הניווט יכול לשוב ולחשב מסלולו מחדש עם כל מידע נוסף או שינוי, כך גם שלושת השלבים עשויים להופיע בסדר אחר או להתרחש במקביל.

לסטות מן המסלול המצופה

לדברי המרואיינות, עוד לפני שבחרו בעבודה סוציאלית כמקצוע היו להן ערכים

שנראו להן תואמים את ערכי המקצוע, ערכים הומניטריים המדגישים זכויות אדם וצדק חברתי (IASSW & IFSW, 2009):

זה מתחיל ממשפחה שכזאת שהיא סבא וסבתא... שהבית פתוח. אין מישהו שנכנס לשם ולא יוצא עם אוכל. אנשים היו באים להתייעץ עם סבא. סבא היה נותן מזור לאנשים. עוזר להם... זה בעיקר התחיל משם, מהאמונה בעזרה לאחר... (דוד)

שירות לאומי עשיתי בפנימייה לילדים ממשפחות מצוקה ומשם זו הייתה התגלגלות טבעית כזאת... אני מאמינה בעניין המערכתי, המשפחתי, אז עבודה סוציאלית הייתה בחירה, אבל אני חושבת שזה בחירה שכאילו הייתה... לא יודעת, זה היה ברור כזה... (טלי)

אני חושבת שהכי משמעותי זה שהלכתי להיות מש"קית ת"ש ומשם האמנתי שזה המקום שלי, המקום הטיפולי ולהיות עם אנשים ולעזור... (אורית)

הערות אלו ודומות העידו כי המרואיינות תפסו את עצמן כמי שכמעט יועדו למקצוע ונבחרו לעסוק בו. התנסויות עבר הקשורות במשפחת המוצא ובשירות הלאומי והצבאי השרישו בהן ערכים המזוהים עם ערכי העבודה הסוציאלית. תיאורים אלה של חוויות העבר שליוו את תחילת הלימודים, תואמים לא רק את שלב "הבגרות המוקדמת" המאופיינת בהתבוננות, מיון וסינון מסרים מבית (Arnett, 2000, 2007), כי אם גם את שלב קדם החיברות המקצועי (Miller, 2010), המתייחס לערכים שנספגו לפני תחילת הלימודים.

הטבעיות שבה הסטודנטיות הרגישו בנוגע לבחירתן בעבודה סוציאלית כמקצוע השתקפה גם בתיאורים שרובן סיפקו על עצמן כמי שמשרתות את בני משפחותיהן וחבריהן כ"עובדות סוציאליות" מילדותן:

ראיתי שדי עשיתי כאלה דברים כל החיים שלי, מאז שאני ילדה קטנה, תמיד הייתי הפסיכולוגית של כולם. כולם היו באים, מספרים לי... (טלי)

בבית בתור ילדה הייתי המגשרת של המשפחה, אז זה הקטע... זה היה איזשהו מסלול להגיע לשם... (שירלי)

תחושה זו הנוגעת לטבעיות הבחירה במקצוע העבודה הסוציאלית המקושרת ליכולות אישיות 'טבעיות' נמצאה גם במחקרים קודמים. פרגוסון (Ferguson, 2004) הציע כי עבודה סוציאלית היא ביסודה פרקטיקה הטבועה באדם. לדבריו, בתקשורת פנים אל פנים עם הלקוח, העובדת הסוציאלית היא יותר מכלי למתן שירות; העובדת הסוציאלית היא השירות עצמו.

ועם זאת, הכישורים הטבעיים לבדם אינם מספיקים והעובדת הסוציאלית נדרשת לרכוש מיומנויות וידע נוספים כדי לספק שירות מקצועי ויעיל. המשתתפות מעידות

כי תובנה זו בדבר היות הכישורים הטבעיים בלתי מספקים, הובילה לבלבול ולסטייה מן הדרך הצפויה מראש:

לפעמים זה המון בלבול... אתה חושב שאתה יודע ואז מגיע ומבין שלא יודע...
ואתה לא מצליח לסדר את זה לגמרי... (שרון)

אני חושבת בכללי שהרבה מהדברים שלומדים פה זה איזה שהוא ידע שאולי היה לי אותו בתור ידע כללי כזה, אבל לא היה לזה שם ומסגרת תיאורטית וזה [הלימודים] באמת נתן לי הרבה יותר מושגים לדברים והבנה של תהליכים ודברים כאלה שזה טוב, אבל גם מבלבל... (שרה)

מדברים איתך על אמפתיה ו... אתנוצנטריות וכל המושגים האלה ששוב... העיסוק המתמיד בהם בונה לך איזה שהם משקפיים מסוימות ופתאום אני לא יודעת אם הייתי מאוד כזאת... בקיצור לא ממש יודעת כבר מה הייתי, זה תהליך מאוד מבלבל... (הדר)

הסטודנטיות הגיעו ללימודי עבודה סוציאלית מתוך תחושה כי זוהי נטייתן הטבעית, והנה במהלך הלימודים, בהיותן בה בעת בשלב "הבגרות המוקדמת" (Arnett, 2000), ובשלב החיברות הפורמלי (Miller, 2010), ולאור המידע החדש שנחשפו אליו, הן מתבקשות לעצור ולכוון את נטייתן זו. נראה כי לאור היחשפותן לידע מקצועי, יש מרואיינות אשר הטילו ספק בנטייה הטבעית שסברו כי היא מאפיינת אותן, ואילו אחרות המשיכו להאמין בקיומה של הנטייה הטבעית אך הבינו כי אינה מספקת. לצד הקושי שמזמנת העצירה, לעיתים דווקא דרך הבלבול בין הנטייה הטבעית לבין הידע המקצועי, גם הבלבול שעצם ההיחשפות לידע המקצועי יצרה, והעצירה שאותו בלבול מחייב, מצאו המרואיינות חיזוק לבחירתן במקצוע העבודה הסוציאלית:

כן הייתי מבולבלת, אבל החלטתי לתת לעצמי להיות שם, בבלבול, לזרום עם זה, בגלל שידעתי שבחרתי [בלימודי עבודה סוציאלית] נכון ושהיה משהו שצריך לעבור אותו, זה היה חלק מלהפוך להיות עובדת סוציאלית. (אורית)

מרום הבלבול אתה בתוך כל הלימודים מוצא שזה מי שאתה. שאתה כזה. שאתה עובד סוציאלי, שזה מתאים לך. שזה לא רק מקצוע, שזה גם מי שאתה, שאני כזאת. (דנה)

אצל מרואיינות אחרות המבוכה הובילה לספקות בדבר המשיכה הראשונית למקצוע והן תהו שמא בחרו במקצוע שאינן מתאימות לו:

לפעמים, אני חושבת שהלימודים אולי טובים, אבל הם גם מבלבלים ואז אני חושבת שאולי אני לא במקום הנכון בשבילי... (דליה)

דברי הסטודנטיות ממחישים כיצד הבלבול והסטייה מהמסלול יכולים להוביל לפנייה

לדרכים חדשות שאינן בהכרח מוכרות, וכוללות מפגשים עם נופים חדשים, ובפרט מפגשים עם עצמן. במפגש עם העצמי עוסקת התימה הבאה.

לפגוש את עצמי בדרך

הראיונות מעידים כי ההשתלבות בלימודים לקראת תואר ראשון בעבודה סוציאלית הובילה את המראיונות לסטות מהמסלול המצופה, כפי שדמיינו אותו מראש, ובאופן טיפוסי לשלב ההתפתחותי שהן נמצאות בו – הכולל חיפוש והתנסויות חדשות במטרה לגבש זהות עצמית ומקצועית (Arnett, 2007) – לגלות דרכים ותובנות חדשות. דבריהן על כיוונים חדשים אלו מעידים שבדרך זו הן פגשו את עצמן באופן חדש ושונה:

יש המון שיעורים שאתה לומד על עצמך. אם זה דברים שנוגעים לך בחיים האישיים... אפילו עברתי טיפול בעקבות הלימודים, ממש זה השפיע עליי, זה גרם לי לברר עם עצמי יותר דברים לעומק... (שרון)

עשיתי המון, המון עבודה עם עצמי. אני מרגישה בלימודים הרבה עבודה עצמית... (אנה)

לכל אורך הדרך הייתה למידה על עצמי... הייתה עבודה שלי על עצמי ולימוד שלי של מה קורה לי במצבים שאני צריכה להתמודד מול מערכת, מול סמכות, מול עצמי... (טלי)

המפגש עם עצמן כולל תובנות על חייהן האישיים, על מהלך חייהן בכלל ועל דרכי התמודדותן בעולם ועם דמויות ומערכות סביבן. סוג זה של מפגש עם העצמי עשוי להוות סטייה מהמסלול הצפוי, שכן הוא לא תוכנן מראש. הסטודנטיות שהחלו את לימודיהן מתוך תחושה שיש להן כישורים טבעיים לעבודה סוציאלית וכי מטרת הלימודים היא לצייד אותן בידע ובמידע חסר, נדרשו במהלך הלימודים באופן בלתי צפוי לפתח "מודעות עצמית" (Heydt & Sherman, 2005; Kondrat, 1999; Urdang, 2010) ולערוך שימוש מודע ב"עצמי" (Harrison & Ruch, 2007; Heydt & Sherman, 2005; Sheppard & Charles, 2017).

אני לא יודעת אם בחרתי לעשות תהליך בעצמי, אבל זה נעשה. אז כשאתה מתעמק ושואל ובודק ופתאום כל מיני דפוסי חשיבה שהיו לך משתנים, פתאום יש לך יותר מודעות לעצמך... (אורית)

בלימודים פתאום קרה שאני מאוד מתעסקת עם עצמי, אני מאוד מנסה להבין את עצמי, כל תהליך שעובר עליי, וכל זה בלי שבכלל צפיתי לזה... (תמר)

הלימודים היו לי קשים מבחינה נפשית... הרבה קורסים נגעו בי ממש, אפילו בלי שחשבתי או תכננתי... לא חשבתי that it will get to me, שזה ממש

ייגע בי בפנים... ממש לא חשבתי שאני כזאת... לא, ממש לא ציפיתי לזה, למודעות הזו לעצמי... (אנה)

תוך כדי [הלימודים] אתה עובר תהליכים שלא צפית בכלל, אתה מגלה מה הצרכים שלך להיות במקום הזה. יש דברים שאתה פוגש אצל עצמך... (דוד)

הלימודים מובילים את הסטודנטיות לתהליך של בחינה עצמית והתבוננות עצמית, באופן המשקף התקדמות בתוך שלב "הבגרות המוקדמת" אל עבר גיבוש זהות עצמית (Arnett, 2000, 2007). התחושה הטבעית, האינסטינקטיבית והבלתי מוסברת שהובילה את המרואיינות לבחור בעבודה הסוציאלית כמקצוע, התפתחה למודעות עצמית. מודעות זו באה לידי ביטוי בשכלול יכולתן לנתח את רגשותיהן, מניעיהן האישיים, אמונותיהן, התנהגויותיהן, ערכיהן והתנסויותיהן (Bartkeviciene, 2014). חלקן מתחילות להבין מהו "הצורך שלהן להיות במקום הזה".

חלק מהמרואיינות תיארו פיתוח מודעות עצמית ותובנות חדשות גם באשר למניעים העומדים בבסיס בחירתן בעבודה סוציאלית כמקצוע. מניעיהן קשורים לא רק באלטרואיזם חברתי, בגילוי עניין בסביבה, ברכישת ידע אודות החברה (Hackett, 2007; Wilson & McCrystal, 2007; Kuronen, Matthies, & Kresal, 2003) ובפנטזיה להציל את העולם; כי אם גם באלטרואיזם אינדיווידואליסטי, בשאיפות הנוגעות ל"עצמי" כגון שיפור מיומנויות והגשמה עצמית (Corey, Corey, & Callanan, 1994; Solas, 1994), והצורך להציל את עצמן.

אני מבחינתי הלכתי, [במחשבה ש...] אני רוצה לשנות את העולם... גם אני הרגשתי בילדות שלי, שהייתי זקוקה למשהו שלא קיבלתי. אז רציתי לתת את זה לאנשים אחרים, את מה שאני לא קיבלתי... ו"ואו" – זה תוכנה שלי שחשבתי שבאתי להציל אחרים ובעצם באתי גם להציל את עצמי... (שרון)

חלק מהמרואיינות דיברו גם על קשיים שבהם התנסו בעברן, לא בהקשר של בחירה בעבודה סוציאלית כמקצוע, אלא לאור העלייה במודעותן העצמית במהלך לימודיהן:

במהלך הלימודים התחלתי לנתח את עצמי, פתאום אני הרבה יותר מודעות לקשיים שהיו לי בעבר כילדה... (שרה)

חלק מהמרואיינות תיארו את החשיפה לקשיים כמעייפת ומבלבלת. לעיתים קרובות היא מערערת את תפיסתן העצמית הראשונית כ"עוזרות" טבעיות ומעוררת תפיסה עצמית של "נעזרות".

לפני [הלימודים] הייתי נוטה לצייר את עצמי כאדם מאוד חזק וכל-יכול, ואנשים היו מתייעצים איתי, ופתאום אין לי מקום להכיל את הכול. וזה קצת מוזר, כי אני אמורה להצליח להכיל את הכול, אבל פתאום אני יכולה להגיד, סטופ, זה המקום שאני צריכה את המרחב שלי. זה מן היפוך כזה... (מאיה)

תמיד הייתי הבן אדם שנעזרים בו, אני הייתי הכתובת, אללי היו פונים, לי היו מספרים. ופתאום גם להיות בעצמך צריכה עזרה, זה היה לא פשוט... (טלי)

המפגש עם העצמי, פיתוח המודעות העצמית והחשיפה לקשיים העצמיים הוביל גם לרמה גבוהה יותר של התפכחות. אצל חלק מהמרואיינות עלתה ההבנה שטיפול באחר לא יביא מזור למצוקותיהן שלהן וכי הן נדרשות להתייחס לקשייהן בנפרד ולצד תפקידן כעובדות סוציאליות. עליהן לנוע בין תפקיד העוזרת לתפקיד הנעזרת. התנועה הלך וחזור בין התפקידים דורשת מן הסטודנטיות יכולת להכיל דיאלקטיות, להכיר בכך כי ניגודים יכולים לשכון בכפיפה אחת, ואולי אף מוטב כך. יכולת זו מסייעת לסטודנטיות להתמודד עם "הבגרות המוקדמת", שבה הן בוחנות אפשרויות הפתוחות בפניהן (Arnett, 2000), אפשרויות שהן לא רק בבחינת "או-או" אלא גם בבחינת "גם וגם".

הבנתי שאם אתה לא מסופק ממי שאתה בתור בן אדם, אתה לא תוכל להרגיש סיפוק מכל דבר אחר שתעשה, זה החיים וגם אתה כמטפל צריך למצוא לך עזרה, טיפול משלך... (שרה)

עבור חלקן ההכרח להתבונן על עצמן דרך עדשות חדשות היה מדכא:

זה לא קל לראות את עצמי בדרך חדשה, כמישהי עם קשיים, כמישהי שזקוקה לעזרה. כל המודעות העצמית הזו די מדכאת לפעמים... (טלי)

עבור אחרות המודעות העצמית הובילה גם לעוצמות, יכולות ושאיפות שאליהן לא היו מודעות קודם לכן:

אני חושבת שהיום אני בן אדם אחר ממה שהייתי כשהתחלתי את הלימודים. אני לא בן אדם שונה, אני בן אדם קצת אחר. כלומר, ההשקפות שלי והדעות שלי בחלקן השתנו וגם המודעות שלי לכל מיני דברים ממש גדלה. אני חושבת שניתן להגיד שיש לי היום יכולות גבוהות יותר. (אורית)

בעבר, זה לא שוויתרתי לעצמי על דברים, אבל ציונים? מה אכפת לי מציונים? ! כאילו בוא נעבור וזהו, באתי לעשות תעודה, אז מה אכפת לי עכשיו להיות מצטיינת כן או לא. אבל פתאום במהלך הלימודים זה הפך להיות לי חשוב, פתאום שאפתי לזה... (שירלי)

ככל שהמרואיינות התקדמו במסלול לימודיהן, הן פגשו את עצמן בדרכים לא מוכרות ונחשפו לעוד ועוד חלקים בעצמן שלא הכירו. על פי הגישה ההבנייתית אפשר לומר שהמשמעות האישית שהמרואיינות העניקו להתנסויותיהן הושפעה לא רק מהשלב ההתפתחותי הפסיכולוגי כי אם גם מהסביבה החברתית-תרבותית המוטמעת בלימודי העבודה הסוציאלית (Campbell, 2012; Neuman & Blundo, 2000). מפגש זה, לצד היותו מבלבל ומתיש, האיר את כוחותיהן ויכולותיהן וסייע להן "לעלות על

המסלול", לחזור לשאיפתן הראשונית ולזיקתן הטבעית, אלא שכעת הן היו מודעות למסלול, הן שרטטו אותו בעצמן וצעדו בנעלים התואמות את מידתן הממשית, כמשתקף בתימה הבאה.

לצעוד במסלול חדש

המרואיינות תיארו מסלול שבו הלכו למן הבחירה בלימודי עבודה סוציאלית ועד לרגע הריאיון, בעומדן בסוף השנה השלישית ללימודיהן. מסלול זה התאפיין בבלבול ובסטייה מן המסלול המצופה לעבר דרכים חדשות שבהן פגשו את עצמן, אך גם דרכים חלופיות אלו הובילו אותן אל המטרה שאליה כיוונו מלכתחילה. הצעידה במסלול החדש מפוכחת יותר, ובה הצועדת מכירה בערכו אך גם במגבלותיו. כפי שצינו בילאי, מיריק ויון (Billay, Myrick, & Yon, 2015): "על הסטודנטיות להכיר בשינוי שהתרחש בזהותן העצמית, לאמץ אותו ולשלב לכוף זהות עצמית חדשה, כדי שתוכלנה להתקדם הלאה" (עמ' 34), כך גם גוברת ההכרה בכך שמדובר בצעידה ממושכת ותהליכית ולא כזו אשר מספקת הגעה מידית לסיפוק ולהישגים. עבור חלק מהמרואיינות, זו הייתה הבנה לא פשוטה:

זה עדיין קשה לי שהכול זה תהליך, שאי אפשר לקבל תשובות מיד... (הדר)

אחרות התייחסו להכרה בחשיבות התהליך כאל הבנה הכרוכה בהרגשה טובה ומפוכחת:

הבנתי שאין לי פתרון מיידי לרוב הדברים. אני פחות בן אדם של תהליכים, אני צריכה שהכול יקרה עכשיו. אז דווקא זה היה לי כיף ללמוד שלא הכול קורה במיידי ולא לכל בעיה יש פתרון עכשיו... (דנה)

חלק מהמרואיינות תיארו כיצד לאחר השלב הראשוני של המפגש עם עצמי, הן הצליחו לראשונה להיפתח גם ל"מראות" נוספים שבעבר לא היו מוכרים להן, למגזרים שונים, לאוכלוסיות שונות וכדומה:

הלימודים יצרו אצלי איזה שהוא שינוי במהלך השלוש שנים. יצאתי מאיזשהו קיבעון שהיה לי על כל מיני דברים שחשבתי... הבנתי שיש מיליון אוכלוסיות שאפשר לטפל בהן ולעבוד איתן ולהיות איתן... ובכלל כל הקורסים דרכם הבנתי שזה לגיטימי לדבר על מגזרים שונים ולא להיות מקובע בכל הדעות הקדומות והסטיגמות שיש כלפיהם ולראות הרבה מעבר. אני בכלל, כל הלימודים פה עשו אותי מאוד, מאוד פתוחה להכול... (מאיה)

גדלתי בבית טוב, בחברה מוגנת, טובה, ודרך הלימודים הצלחתי לראות כמה קושי קיים וכמה צרות קיימות וכמה חוסר צדק וכמה חוסר שוויון... באתי מחברה יחסית דתית וסגורה, אבל לא מבית מאוד שמרני שלא היה לי מושג כלום, אבל עדיין, כן, הרבה יותר להיחשף, יותר לגעת. (הדר)

חלק מהמוראיינות תיארו כיצד המראות שחלפו על פניהן בראשית דרכן מבלי שהביטו בהם באמת, לפתע תפסו את עיניהן וקיבלו משמעות. במהלך לימודיה הבחינה מאיה לפתע בדרי הרחוב, שבעבר הייתה חולפת על פניהם מבלי להניד עפעף:

אני הרבה יותר שמה לב לעוללות ואני רואה הרבה יותר מצוקות מסביבי והרבה יותר קשיים, דברים שהייתי חולפת על פניהם וזה לא היה נוגע לי בכלל. נגיד יש כמה דרי רחוב בתל-אביב שאני תמיד חולפת על פניהם, שהם תמיד שם, ואני לא באמת שמה לב אליהם, ודרך הלימודים נפתחתי לעולם, אז פתאום אני רואה אותם ואני רואה ומרגישה את הקשיים שלהם. (מאיה)

גם מרואיינות אחרות תיארו איך במהלך לימודיהן הן הרגישו מחויבות לחפש באופן פעיל מראות אשר רוב האנשים מתכחשים אליהם:

היום אני אסתכל, כל יום אני אפתח חדרות באינטרנט ואסתכל אם יש משהו. דברים שלא משכו לי את העין פעם, ימשכו לי את העין, דברים שלא הייתי מסתכלת עליהם בכלל או קוראת בכלל, פתאום אני מחפשת ורוצה לקרוא... (הדר)

עבור חלק מהמוראיינות המסלול החדש מכון אל עבר מחשבה על צדק חברתי. הרפלקציה העצמית והפנמתם של ערכי המקצוע לצד הערכים האישיים (גיא, 2011) עוררו בהן צורך לפעולה, לאקטיביזם חברתי ופוליטי (טימר, פרומר וויס-גל, 2014):

אני מאוד רוצה להשפיע רחוק. מאוד רוצה להשפיע רחוק בקטע של ניהול דווקא, של שינוי מדיניות, של אולי אפילו פוליטיקה יום אחד. לא חשבתי על פוליטיקה לפני השנה האחרונה הזאת. (שירלי)

אני מרגישה שאני יכולה לפעול. כלומר, לקחת את הרגישות הזאת ואת הכאב שאני רואה וחווה על האנשים האלה ולתרגם את זה למעשים. (מאיה)

חלק מהמוראיינות דיברו על ההכרח באקטיביזם חברתי, אך אחרות ביטאו הסתייגות בנוגע ליכולתן או רצונן לתרגם את מחשבותיהן למעשים:

אני מאוד מבינה שצריך לעשות שינוי, אבל לא תמיד יש לי כוח להיות מהרצים להילחם... אני מאוד מאמינה, מאוד, מאוד מאמינה בזה... אם מחר תהיה שביתת עובדים סוציאליים כמובן שאני אשבות ואהיה חלק, אני כנראה לא אהיה מאלה שיובילו את זה, סתם כי זה לא האופי שלי והאישיות שלי. (הדר)

הדר מכירה בכוחותיה ובמגבלותיה, אשר יחד מהווים חלק מתהליך התפתחות זהותה העצמית. כך, המסלול החדש כולל התפתחות של זהות בוגרת יותר הכוללת הכרה בקשיים, בלבול ואובדן של חוויית התמימות שאפיינה את תחילת המסלול:

אני המון בעבודה עצמית ולפעמים זה נורא מייאש ובא לי לחזור לאיזה שקט ותמימות... אני מאוד מבינה את התהליך אבל לפעמים בא לך כאילו לא לדעת את האלף דברים שאתה יודע, כדי להישאר תמים. הורדתי מספר חומות ונחשפתי, ואני עם זהות חדשה שלוקח זמן להפנים אותה. אני במקום שאני ממש בקונפליקט שבא לי לחזור אחורה כי החיים היו הרבה יותר קלים... (אנה)

לפעמים אני אומרת לעצמי שדברים יכולים להיות גם פשוטים, כמו פעם, לפני הלימודים, בלי יותר מדי עומק, כי זה קשה... (אורית)

חווייה דיאלקטית זו מאפיינת את דרכן של המרואיינות. הן שרטטו בפנינו דרך המזמנת חוויות של בלבול לצד ראייה בהירה יותר של העצמי ושל העולם, דרך של אובדן תמימות לצד חוויית התפכחות וגדילה, דרך של מסלול מצופה המוביל לדרכים לא צפויות.

דיון

במחקר הנוכחי רואיינו סטודנטיות על סף סיום לימודיהן לקראת תואר ראשון בעבודה סוציאלית, כשהן נמצאות בשלב "הבגרות המוקדמת" (Arnett, 2007) ומסיימות את שלב החיברות הפורמלי ברכישת המקצוע (Miller, 2010), וזאת כדי להבין את חוויית הלימודים הסובייקטיבית שלהן. שלוש התימות שעלו מדבריהן תיארו את המעבר מבחירה טבעית בלימודי עבודה סוציאלית שהיא כמעט מובנת מאליה לאור מה שנתפס כנסיות אישיותיות, דרך היכרות עם ידע מקצועי המערער את הבחירה הראשונית הזו, אל פיתוח מיומנויות מתקדמות של מודעות עצמית ורפלקציה המובילות לבחירה מפוכחת, מודעת, חדשה ולעיתים אף שונה בעבודה סוציאלית, תוך הכרה בערכו של תהליך החיפוש והגילוי. מעבר זה, מ"לא מקצועית" ל"מקצועית" בתוך שלב "הבגרות המוקדמת", המערב בלבול, הטלת ספק, התבוננות עצמית ואימוץ זהות חדשה, מתבהר באמצעות המונח "מצב לימינלי" (liminal state) שטבע האנתרופולוג ויקטור טרנר (Turner, 1967). זהו מצב שהוא למעשה מעבר ממצב אחד למצב אחר. הוא כבר לא נמצא במקום הקודם, אך עדיין לא במקום החדש. המצב הלימינלי מאפשר לאדם לפשוט וללבוש זהויות. התפרקות ההבניות הקודמות במצב הלימינלי יוצרת מצב נוזל, גמיש, המאפשר ביסוס של מסורות ומנהגים חדשים. במקרה של חיברות מקצועי, הלימינליות משתקפת בשלב החיברות הפורמלי. האדם כבר אינו "לא-מקצועי" ועדיין אינו "מקצועי". לפיכך, החיברות הפורמלי המשלב לא רק רכישת ידע אקדמי ופרקטי כי אם גם בחינת הזהות העצמית, מהווה מרחב פתוח לעיצוב והגדרה עצמית חדשים המובנים תוך טשטוש ההבניות הקיימות (Turner, 1969).

אם כן, אפשר להתייחס לתקופה שבה מתרחשת הלמידה האקדמית כאל טקס מעבר המתרחש על הסף, בין דרכים קודמות ומוכרות להבניית זהותן של הסטודנטיות, לבין הבניות חדשות שטקס המעבר מקדם. יתרה מזאת, לימודי עבודה סוציאלית, שלא כרוב תהליכי הכשרה אחרים, אך בדומה להכשרה למקצועות הטיפול הנפשי, מעוצבים במיוחד לעודד ולהגביר את יכולתה של הסטודנטית לרפלקציה (Lam, Wong, & Leung, 2007) שהיא אינהרנטית במצב זה של לימניות (Turner, 1969). המסגרת האקדמית כשלעצמה נוטה לשמש מרחב שבו מתקיים טקס המעבר הזה (McCormack, Pancini, & Tout, 2010), המאפשר את המעבר מנערה לבוגרת. כך הלימניות אינה מתרחשת רק בהיבט המקצועי, כי גם המעבר מגיל ההתבגרות אל הבגרות, דרך הבגרות המוקדמת, מערב ביסודו לימניות בהיבט ההתפתחותי (Labelle, 2012; Turner, 1969).

המצב הקדם-לימני הוא תחילת המסע של הסטודנטיות אל לימודי עבודה סוציאלית ובתוכם. הבחירה בעבודה סוציאלית כמקצוע עתידי נראית קשורה להתנסויות קודמות בפעילויות שהסטודנטיות תופסות כקרובות לתחום, כמו בתפקיד משפחתי וחברתי של "עוזרת": סיוע לבני משפחה, התנדבות למען החברה, שירות לאומי או צבאי (Cheung & Tang, 2010; Wilson & McCrystal, 2007). כמו כן, רוב המוראיינות במחקר הנוכחי, בדומה למחקרים קודמים (Krumer-Nevo & Weiss, 2006; Sharlin et al., 2006), מעידות על עצמן שיש להן רקע מסורתי הכולל ערכים התואמים לערכי העבודה הסוציאלית כגון הוגנות, צדק ועזרה לאוכלוסיות מוחלשות. נראה שגם מאפיין רקע זה הוא אחד המניעים לבחירה בלימודי עבודה סוציאלית (Ashencaen-Crabtree & Baba, 2001; Wilson & McCrystal, 2007). ואכן המוראיינות תיארו את עצמן כבעלות "יכולות טבעיות" עוד בטרם החלו את לימודיהן. תיאור זה תואם את שלב הטרנס-חיברות בעבודה סוציאלית (Miller, 2013), אך במהלך הלימודים (בעודן במצב לימני, בשלב "הבגרות המוקדמת", ובשלב החיברות הפורמלי), חשיפתן לידע חדש הובילה אותן לבחינה מחודשת של מה שתפסו קודם לכן כיכולות טבעיות, אך עתה מצאו אותן כלא מספקות. הבנה מבלבלת זו דרשה מהן, כמתואר בתימה הראשונה, "לסטות מהמסלול המצופה".

סטייה זו מהמסלול המצופה הובילה את המוראיינות למפגש מפתיע ולא מתוכנן עם ידע חדש ושונה אודות עצמן. כפי שמתרחש לעיתים קרובות כחלק מפעילות חברתית קונסטרוקטיבית (Campbell, 2012; Howard et al., 2015), הלמידה המתוארת בדבריהן לא הסתכמה רק בהתווספות של ידע כי אם כללה גם שימוש פעיל בידע זה, פיתוח מיומנויות, הנמקה וחשיבה ביקורתית באמצעות מעורבות במציאות מורכבת ורבת פנים. סגנון זה של למידה מתאפשר בלימודי עבודה סוציאלית, שלצד

שיעורים פרונטליים כוללים גם למידה בקבוצות קטנות והכשרה מעשית פעילה (כורזים, 2013), והוביל – באופן שהמוראיינות לא ציפו לו – להתפתחות של הכרה, מודעות ותובנות, אשר אפשרו להן שימוש מודע ב"עצמי". כך, כמתואר בתימה השנייה וכחלק מההתקדמות בשלב ה"בגרות המוקדמת", המוראיינות "פגשו את עצמן בדרך" והעמיקו בניתוח היבטי חייהן ואישיותן השונים, כחלק מהגברת יכולתן להגיש סיוע לאחר. כאן גם התפתחו תובנות חדשות אודות בחירתן במקצוע העבודה הסוציאלית, בחירה שנראתה בעיתוי זה קשורה לא רק בסיוע לזולת כי אם גם בסיוע ל"עצמי". אל התפיסה העצמית הראשונית הקדם-לימינלית של "העוזרת" התווספה תפיסה עצמית של "נעזרת", והמוראיינות היו צריכות לנוע ביניהן ולהחזיק את המורכבות של קיומן בד בבד, "גם וגם". זו תנועה בין תפיסות עצמיות שונות, ואימון נקודות מבט שונות עומדים בבסיס המצב הלימינלי שבו הסטודנטיות נמצאות, מצב שבו הן עוטות ומשילות זהויות שונות כדי לאתר ולזהות את הזהות שתשקף באופן התואם ביותר את ה"עצמי" שלהן (Turner, 1969). כך עולה מדברי המוראיינות התנסות בהתפכחות. הן חוות מפגש מפוכח זה עם ה"עצמי" הן כמעצים, ממלא ומחזק, והן כמעייף ומבלבל, כמאפיין התנסות בחוויה לימינלית.

המפגש עם העצמי, המודעות העצמית ההולכת ומעמיקה וההתפכחות אפשרו לסטודנטיות בחירה ומחויבות עמוקות יותר בעבודה סוציאלית כמקצוען העתידי. כעת, וכפי שמתואר בתימה השלישית, הן "צועדות במסלול חדש", בוחרות בו מתוך מודעות עצמית עמוקה יותר, מעורבות בו יותר, מכירות את אפיוניו וצועדות בו באופן התואם את היכרותן החדשה עם עצמן. הן מכירות במשמעות של עצם הצעידה במסלול ולא דווקא של מהירות הגעתן אל היעד. הן מעידות כי במהלך צעידה זו הן שמות לב ומייחסות משמעות למראות שבעבר נטו להתעלם מהן. מודעותן החברתית מתחזקת והן נוטות לראות את עצמן בשלב זה של המסע כמסוגלות להוביל לשינוי עצמי ולשינוי סביבתן לטובה. הן ייחסו חשיבות ניכרת לתהליכי למידה וגדילה אלו, אשר חרגו מהמטרה המקורית, שהתמקדה ברכישת תואר ראשון בעבודה סוציאלית. נראה שהתנסות זו ב"למידה עמוקה" (Harlen & James, 1997, Neuman & Blundo, 2000) הובילה למעשה את הסטודנטיות למעבר מ"לא יודעות" ל"יודעות".

אם כן, אפשר להשוות את שלוש התימות שעלו במחקר הנוכחי לשלושת השלבים המרכיבים את הלימינליות, כפי שהציע ון גנפ (Van Gennep, 1909/1960) ועמדו בבסיס עבודתו של טרנר (Turner, 1969): השלב הראשון, "שלב ההפרדה" על פי ון גנפ, עומד בבסיס התימה הראשונה, "סטייה מהמסלול המצופה", ובו מתרחש פיצול בין המסלול המצופה אל עבר מסלול חדש ולא מוכר; השלב השני על פי ון גנפ, "שלב המעבר", עומד בבסיס התימה השנייה – "לפגוש את עצמי בדרך", מפגש

שמאפשר היכרות עם העצמי שעד כה היה סמוי, העצמי האוטנטי, ומהווה מפתח להתקדמות אל עבר השלב השלישי. "שלב ההשתלבות" עומד בבסיס התימה השלישית – "לצעוד במסלול חדש", צעידה המשקפת התאמה בין העצמי שבו פגשו בדרך לבין דרישות המקצוע ומאפייניו. אפשר לדמות שלבים אלו למערכת הניווט המסייעת בהתמצאות מחדש והתאמת הקצב, המסלול והיעד, לתנאי השטח החדשים והמשתנים בזמן אמת. כך, כשהסטודנטיות מתקדמות במסען, הן מגלות שהוא מורכב יותר ממה שנראה להן בהתחלה, לאור השינוי האישי ההולך ומתעצם והזהות המקצועית ההולכת ומתגבשת. הסטודנטיות נחשפות לא רק למהותו של מקצוע העבודה הסוציאלית, אלא גם למאפייני האישיות שלהן ולנטיותיהן הכולטות. כל אלה מאפשרים ומקדמים את מה שזו גנפ מכנה "השתלבות" – שילוב של העצמי עם המקצוע.

ממצאים אלו, המתעדים את חוויות הלמידה הסובייקטיביות של סטודנטיות לעבודה סוציאלית בישראל, עולים בקנה אחד עם ממצאיו של מחקר אחר שנערך בישראל ופורסם לאחרונה (Freund et al., 2017). ממחקר אורך כמותני זה עולה כי סטודנטיות לתואר ראשון בעבודה סוציאלית בישראל, בשנה הראשונה ללימודיהן, מחזיקות בתפיסות מוטעות, ואלה מובילות לירידה חדה של מחויבותן למקצוע. עם זאת, בהמשך לימודיהן הן מצמצמות את הפערים שבין תפיסותיהן השגויות אודות המקצוע לבין המציאות, והדבר מוביל לתחושת מחויבות גבוהה וחזקה אף יותר בעת סיום לימודיהן.

אם כן, המצב הלימנילי בלימודים האקדמיים לתואר הראשון משמש מסגרת המכנה את הסטודנטיות לתפקידן החדש כבוגרות מקצועיות. מדברי המרואיינות עולה כי שלב לימנילי זה מכיל ומבנה את טקסי המעבר המיוצגים במסגרות האקדמיות כקורסים, הרצאות, שיעורים, הדרכות ואזורי פעילות נוספים המספקים ומעודדים את למידתן הרב-ממדית. הסטודנטיות אינן עוד מי שהיו פעם: תמימותן, תפיסתן העצמית כבעלות כישרון טבעי למקצוע, והאמונה ביכולתן להציל את העולם, כולן מתערערות. המשתתפות תוהות אם תוכלנה לעמוד באתגרי המקצוע. במצב לימנילי זה, הן מתנהגות כפרטים במעבר, משליכות ומאמצות זהויות ויוצרות "עצמי" חדש ככל שהן מתקדמות במסע לעבר רכישת המקצוע. כפי שהציע טרנר (Turner, 1967), שלב זה של "בין לבין" מאפשר יצירתיות, ביטוי של "עצמי" חדש העולה מן הלימניליות ומטשטש הבניות קיימות. מצב שבו ה"עצמי" הישן כבר אינו תקף, אף שה"עצמי" החדש עדיין לא התגבש במלואו.

מגבלות המחקר והמלצות למחקרי המשך

כמחקר איכותני, המגבלה העיקרית של המחקר הנוכחי טמונה בכך שאי אפשר להכלילו לאוכלוסיות אחרות. המחקר הנוכחי מתמקד בסטודנטיות ישראליות בבית ספר מסוים

לעבודה סוציאלית, ותובנותיו עשויות להשתנות בהקשרים אחרים (Miller, 2010). רוב המרואיינות במחקר זה הן נשים (11 מתוך 12) באוריינטציה דתית לאומית (9 מתוך 12). ייתכן שגברים או נשים מאוריינטציה אחרת היו מדווחות על חוויות למידה שונות. על כן יש לעודד מחקרים נוספים שיתמקדו בחוויה הסובייקטיבית של לימודי עבודה סוציאלית במקומות, באוכלוסיות ובתרבויות אחרים. כמו כן, כפי שתואר לעיל, שלוש החוקרות משמשות מרצות באוניברסיטה שבה נערך המחקר. מחד גיסא, כל אחת מהן ראינה רק סטודנטיות שלא למדו אצלה ישירות, והיותן של החוקרות גם מרצות המוכרות לסטודנטיות עשויה להעלות את הסבירות לשיח הנשען על דפוסי הקשרים המאפיינים מסגרת אקדמית זו של פתיחות, גמישות וחשיפה אישית. מאידך גיסא, אין לשלול אפשרות של השפעה על תוצאות המחקר בכיוון של ריצוי בגלל יחסי ההיררכיה המובנים באקדמיה בין מרצות וסטודנטיות ביחסי מראיין-מרואיין, בגלל עריכת הראיונות במשרדיהן של החוקרות באוניברסיטה, במרחב שלהן, ואף בגלל רצייה חברתית כללית. כדאי לערוך מחקר שבו לא תהיה זיקה מעין זו בין החוקרות והמרואיינות, ובכך להימנע מסכנה להטיה כזו.

חשוב גם לבחון אם שלוש התימות שזוהו והיבטיהן הלימינליים עשויים להיות רלוונטיים לתיאור חוויות הלמידה של סטודנטים במקצועות טיפוליים אחרים בעלי היבטים רגשיים ונפשיים נוספים, כגון פסיכולוגיה, תרפיה באומנויות, ייעוץ ועוד.

השלכות המחקר

היכרות עם שלבי החוויה הסובייקטיבית בלימודי עבודה סוציאלית לאור השלב ההתפתחותי שבו נמצאות הסטודנטיות מאפשרת הבנה מעמיקה יותר של מצבן הנפשי של הסטודנטיות במהלך לימודיהן. לדעתנו זיהוי תימות אלו עשוי להנחות את הדרך שבה האוניברסיטאות והמכללות מתארות ומשווקות את לימודי העבודה הסוציאלית לקהל המועמדות. ייתכן שכבר בשלב זה אפשר להבהיר כי מדובר בתהליך המערב היבטים רבים ועמוקים של שינוי, גיבוש זהות שאינה רק מקצועית אלא גם אישית, בתקופה עמוסת טלטלות ותהפוכות אישיים בלאו הכי, וכך לקדם בחירה מושכלת בלימודי המקצוע. כמו כן, זיהוי התימות הללו עשוי לסייע למרצות בקורסים השונים להבין את האתגרים הניצבים בפני הסטודנטיות ואת הדרכים השונות להתמודדות עימם בהוראה. באופן ספציפי יותר, כבר בסדנאות בשנת הלימודים הראשונה, המתקיימות בכל המסגרות האקדמיות בישראל, אפשר להציע תמיכה פעילה בהתנסות המטלטלת הכרוכה בחווית הלמידה הסובייקטיבית של הסטודנטיות. אפשר להציע לגיטימציה ונירמול ואף מידע שעשוי להרגיע אודות הדרך שבה חוויה זו משרתת ומקדמת את גיבוש הזהות המקצועית. בקורסים המתקדמים המתמקדים בהוראות המתודות השונות להתערבות ישירה של העבודה הסוציאלית (פרטנית, משפחתית, קבוצתית וקהילתית)

תוכלנה המרצות לשתף ולהבהיר לסטודנטיות את מאפייני התהליך החווייתי הנלווה להכשרה המקצועית האקדמית באופן המפחית חרדה ומעודד התנסות פעילה, סקרנית ובטוחה. כל אלה יאפשרו סובלנות וסבלנות רבות יותר לתהליך המפרך והתובעני של גיבוש זהות מקצועית של עובדת סוציאלית. זיהוי התימות הללו עשוי לשרת גם את מדריכות השדה והן תוכלנה לכלול בהדרכה התייחסות מבוססת לשינויים ההתפתחותיים המטלטלים, האינהרנטיים בשלב "הבגרות המוקדמת", הנחווים במהלך לימודי המקצוע. בעזרת כל אלו תוכלנה הסטודנטיות עצמן להבין את התהליך הסוער שבו הן מתנסות, ולקדם התפתחות של רפלקציה עצמית כבר מתחילת לימודיהן. היכרות עם התימות שעלו תאפשר להן להתמסר למפגש עם העצמי באופן עמוק ובטוח יותר ולמצוא נתיב שבו תהפוכנה לעובדות סוציאליות תוך צמצום תחושת הסכנה והאיום הנלווית לחוויה של איבוד הדרך. כך עשויות שלוש התימות לסייע לעיצוב תוכנית לימודים המותאמת יותר לצורכי הסטודנטיות.

נקודות מפתח

- מאמר זה בוחן את חוויית הלמידה הסובייקטיבית של סטודנטיות לתואר ראשון בעבודה סוציאלית בשנה האחרונה ללימודיהן.
- תוכנית הלימודים לקראת תואר ראשון בעבודה סוציאלית משלבת פיתוח מיומנויות מורכבות, בזמן שהסטודנטיות נמצאות בשלב ההתפתחותי "הבגרות המוקדמת".
- עלו שלוש תימות עיקריות: 'סטייה מן המסלול המצופה' – המפגש עם תכני עבודה סוציאלית מוביל להטלת ספק ב"בחירה הטבעית" בלימודי המקצוע; 'מפגש עם עצמי בדרך' – פיתוח יכולת לרפלקציה ולמודעות עצמית; 'צעידה במסלול חדש' – בחירה מפוכחת בעבודה סוציאלית.
- מן הממצאים עולה כי ההכשרה האקדמית לעבודה סוציאלית משמשת טקס מעבר בין דרכים קודמות ומוכרות, לבין הבניות חדשות.
- הבנה זו תסייע לפיתוח שיטות למידה המתאימות יותר ולהנחיית הסטודנטיות לחשיבה רפלקטיבית מתחילת לימודיהן.

מקורות

- גיא, ע. (2011). הבדלים בערכים של סטודנטים מתחומי לימודים שונים בתחילת לימודי ב"א ובסיומם. *חברה ורווחה*, ל"א(3), 363-345.
- טימר, א., פרומר, ד., וויס-גל, ע. (2014). מאבק למניעת סגירתו של הוסטל לנפגעי נפש: מעורבותם של סטודנטים לעבודה סוציאלית בפרקטיקת מדיניות. *חברה ורווחה*, ל"ד(1), 50-27.
- כורזים, י. (2013). סקר בתי ספר לעבודה סוציאלית במוסדות אקדמיים. סקר מס' 2 תש"ע – 2010-2009. תל-אביב: משרד הרווחה והשירותים החברתיים.
- שפירו, ש. (2010). הכשרה לעבודה סוציאלית בישראל: מגמות וסוגיות. *חברה ורווחה*, ל' (1)-47.
- Arnett, J. J. (2000). Emerging adulthood: A theory of development from the late teens through the twenties. *American Psychologist*, 55, 469-480. doi:10.1037/0003-066X.55.5.469.
- Arnett, J. J. (2007). Emerging adulthood: What is it, and what is it good for?. *Child development perspectives*, 1(2), 68-73. doi:10.1111/j.1750-8606.2007.00016
- Ashencaen-Crabtree, S., & Baba, I. (2001). Islamic perspectives in social work education: Implications for teaching and practice. *Social Work Education*, 20, 469-481. doi:10.1080/02615470120057479
- Bartkeviciene, A. (2014). Social work students' experiences in "self" and professional "self" awareness by using the art therapy method. *European Scientific Journal*, 10(5), 12-23.
- Benner, P. E., Tanner, C. A., & Chesla, C. A. (2009). *Expertise in nursing practice: Caring, clinical judgment, and ethics*. New York, NY: Springer.
- Billay, D., Myrick, F., & Yon, O. (2015). Preceptorship and the nurse practitioner student: Navigating the liminal space. *Journal of Nursing Education*, 54, 430-437. doi: 10.3928/01484834-20150717-02.
- Butcher, H. K., Holkup, P. A., Park, M., & Maas, M. (2001). Thematic analysis of the experience of making a decision to place a family member with Alzheimer's disease in a special care unit. *Research in Nursing & Health*, 24, 470-480. doi: 10.1002/nur.10005.
- Campbell, A. (2012). Enhancing student engagement through practice experience in social work education: The social work studio. *Higher Education Research & Development*, 31, 773-784. doi: 10.1080/07294360.2012.670211

- Cheung, C-K., & Tang, K-L. (2010). Socialization factors conducive to social work students' gain in competence : Experience in the Hong Kong SAR, China. *Journal of Social Work*, 10, 42-58. doi: 10.1177/1468017309349990.
- Corey, G., Corey, M. S., & Callanan, P. (1998). *Issues and ethics in the helping professions*. Belmont, CA: Brooks/Cole.
- Cournoyer, B. (2013). *The social work skills workbook* (3rd ed.). Belmont, CA: Wadsworth.
- Das, C., & Anand, J. C. (2014). Strategies for critical reflection in international contexts for social work students. *International Social Work*, 57, 109-120. doi: 10.1177/0020872812443693
- de las Olas Palma-García, M., & Hombrados-Mendieta, I. (2014). Resilience and personality in social work students and social workers. *International Social Work*, 60, 19-31. doi: 10.1177/0020872814537856.
- Enosh, G., & Ben-Ari, A. (2012). Perceiving the other: Hostile and danger attributions among Jewish and Arab social work students in Israel. *European Journal of Social Work*, 16, 427-442. doi: 10.1080/13691457.2012.725033.
- Ferguson, H. (2004). *Protecting children in time: Child abuse, child protection and the consequences of modernity*. Basingstoke, England: Palgrave.
- Freund, A., Cohen, A., Blit-Cohen, E., & Dehan, N. (2017). Professional socialization and commitment to the profession in social work students: A longitudinal study exploring the effect of attitudes, perception of the profession, teaching, training, and supervision. *Journal of Social Work*, 17, 635-658. doi: 10.1177/1468017316651991
- Glaser, B. G. (1978). *Theoretical sensitivity*. Mill Valley, CA: Sociology Press.
- Guba, E. G., & Lincoln, Y. S. (1994). Competing paradigms in qualitative research. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.), *Handbook of qualitative research* (pp. 105-117). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Hackett, S., Kuronen, M., Matthies, A. L., & Kresal, B. (2003). The motivation, professional development and identity of social work students in four European countries. *European Journal of Social Work* 6, 163-178. doi: 10.1080/1369145032000144421
- Halton, C., Murphy, M., & Dempsey, M. (2007). Reflective learning in social work education: Researching student experiences. *Reflective Practice*, 8, 511-523. doi: 10.1080/14623940701649761.

- Harlen, W., & James, M. (1997). Assessment and learning: Differences and relationships between formative and summative assessment. *Assessment in Education*, 4, 365-379. doi: 10.1080/0969594970040304.
- Harrison, K., & Ruch, G. (2007). Social work and the use of self: On becoming and being a social worker. In M. E. F. Lymbery & K. Postle. (Eds.), *Social work: A companion to learning* (pp. 40-50). London, England: Sage.
- Heydt, M. J., & Sherman, N. E. (2005). Conscious use of self: Tuning the instrument of social work practice with cultural competence. *Journal of Baccalaureate Social Work*, 10(2), 25-40.
- Howard, A., Agllias, K., Cliff, K., Dodds, J., & Field, A. (2015). Process observations from an Australian cooperative inquiry project aimed at improving undergraduate student's experience. *Qualitative Social Work*, 14(6), 1-18. doi: 10.1177/1473325015571193.
- International Association of Schools of Social Work (IASSW) & International Federation of Social Workers (IFSW). (2009). Ethics in social work, statement of principles. Retrieved from: http://www.iasswaiets.org/uploads/file/20130506_Ethics20%in20%Social%20Work,20%Statement,20%IFSW,%20IASSW,%202004.pdf
- Johnson, L. C. (1998). *Social work practice: A generalist approach*. (6th ed.). Boston, MA: Allyn and Bacon.
- Kondrat, M. E. (1999). Who is the self in self-aware: Professional self-awareness from a critical theory perspective. *Social Service Review*, 73, 451-477. doi: 10.1086/514441.
- Krumer-Nevo, M., & Weiss, I. (2006). Factors affecting the interest of Israeli social work students in working with different client groups. *Journal of Social Work Education*, 42, 443-464. doi: 10.5175/JSWE.2006.042310001.
- Labelle, M. (2012). *Liminality and emerging adulthood: The influence of youth programs on self-identity*. Unpublished doctoral dissertation, University of Victoria.
- Lam, C. M., Wong, H., & Leung, T. T. F. (2007). An unfinished reflexive journey: Social work students' reflection on their placement experiences. *British Journal of Social Work* 37, 91-105. doi: 10.1093/bjsw/bcl320
- Lanctot, J. & Poulin, F. (2018). Emerging adulthood features and adjustment: A person-centered approach. *Emerging Adulthood*, 6, 91-103. doi: 10.1177/2167696817706024

- Liechty, J. (2018). Exploring use of self: Moving beyond definitional challenges. *Journal of Social Work Education*, 54, 148-162. doi: 10.1080/10437797.2017.1314836
- Lincoln, Y. S., & Guba, G. E. (1985). *Naturalistic inquiry*. Newbury Park, CA: Sage.
- Luborsky, M. (1994). Identification and analysis of themes and patterns. In J. F. Gubrium & S. Sankas. (Eds.), *Qualitative methods in aging research*. (pp.189-210). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Mayseless, O., & Scharf, M. (2003). What does it mean to be an adult? The Israeli experience. *New Directions for Child and Adolescent Development*, 100, 5-20. doi:10.1002 /cd.71
- McCormack, R., Pancini, G., & Tout, D. (2010). Learningful work: Learning to work and learning to learn. *International Journal of Training Research*, 8, 40-52. doi: 10.5172/ijtr.8.1.40.
- Miller, S. E. (2010). A conceptual framework for the professional socialization of social workers. *Journal of Human Behavior in the Social Environment*, 20, 924-938. doi: 10.1080/10911351003751934.
- Miller, S. E. (2013). Professional socialization: A bridge between the explicit and implicit curricula. *Journal of Social Work Education*, 49, 368-386. doi: 10.1080/10437797.2013.796773
- Mosek, A., & Ben-Oz, M. (2011). Baccalaureate social work education: A developmental perspective. *Journal of Teaching in Social Work*, 31, 89-109. doi: 10.1080/08841233.2011.539153
- Neuman, K., & Blundo, R. (2000). Curricular philosophies and social work education: A constructivist perspective. *Journal of Teaching in Social Work*, 20, 19-38. doi: 10.1300/J067v20n01_03.
- Pallisera, M., Fullana, J., Palaudarias, J-M., & Badosa, M. (2013). Personal and professional development (or use of self) in social educator training: An experience based on reflective learning. *Social Work Education*, 32, 576-589. doi: 10.1080/02615479.2012.701278.
- Patton, M. Q. (2002). Designing qualitative studies. *Qualitative Research and Evaluation Methods*, 3, 230-246.
- Riessman, C. K. (1993). *Narrative analysis*. Thousand Oaks, CA: Sage

- Ritchie, R., Meca, A., Madrazo, V., Schwartz, S., Hardy, S. A., Waterman, A., & Lee, R. (2013). Identity dimensions and related processes in emerging adulthood: Helpful or harmful? *Journal of Clinical Psychology*, 69, 415-432. doi: 10.1002/jclp.21960.
- Rubin, H., & Rubin, I. (2005). *Qualitative interviewing: The art of hearing data*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Salmela-Aro, K., Aunola, K., & Nurmi, J-E. (2007). Personal goals during emerging adulthood: A 10-year follow-up. *Journal of Adolescent Research*, 22, 690-715. doi: 10.1177/0743558407303978.
- Sharlin, S., Davidovitz, N., & Birinbaum, L. (2006). *Social work in academic institutions in Israel: A comparative study*. Ariel, Israel: Ariel University Center of Samaria.
- Sheppard, M., & Charles, M. (2017). Personality in those entering social work training in England: Comparing women and men. *European Journal of Social Work*, 20, 288-296. doi: 10.1080/13691457.2016.1185700
- Shulman, S., Kalnitzki, E., & Shahar, G. (2009). Meeting developmental challenges during emerging adulthood: The role of personality and social resources. *Journal of Adolescent Research*, 24, 242-267. doi: 10.1177/0743558408329303
- Smith, B., & Sparkes, A. C. (2006). Narrative inquiry in psychology: Exploring the tensions within. *Qualitative Research in Psychology*, 3(3), 169-192. doi: 10.1191/1478088706grp068oa
- Solas, J. (1994). Why enter social work? Why on earth do they want to do it? Recruits' ulterior motives for entering social work. *Issues in Social Work Education*, 14(2), 51-63.
- Turner, V. (1967). *Betwixt and between: The liminal period in rites de passage*. New York, NY: Cornell University Press.
- Turner, V. (1969). *The ritual process: Structure and anti-structure*. Chicago, IL: Aldine.
- Urdang, E. (2010). Awareness of self: A critical tool. *Social Work Education*, 29, 523-538. doi: 10.1080/02615470903164950.
- Valutis, S., Rubin, D., & Bell, M. (2012). Professional socialization and social work values: Who are we teaching? *Social Work Education: The International Journal*, 31, 1046-1057. doi:10.1080/02615479.2011.610785.

- Van Gennep, A. (1909/1960). *The rites of passage* (M. B. Vizedom & G. L. Caffee). London, UK: Routledge & Kegan Paul.
- Wiles, F. (2017). Developing social work students' professional identity: The role of England's professional capabilities framework. *European Journal of Social Work*, 20, 349-360. doi: 10.1080/13691457.2017.1314935
- Wilson, G., & McCrystal, P. (2007). Motivations and career aspirations of MSW students in Northern Ireland. *Social Work Education*, 26, 35-52. doi: 10.1080/02615470601036534
- Yanir, I., & Arat, G. (2015). Social tasks and youth-parent emotional relationships during emerging adulthood: An intercultural examination in Israel and Turkey. *Journal of Social Service Research*, 41, 697-721. doi: 10.1080/01488376.2015.1065782

סוקרים ספרים

למידה מהצלחות, מהדרה ליחסי גומלין

יונה רוזנפלד

תרגום מאנגלית: דיסני לונדרו
רסלינג, 2017. 192 עמודים.

ספרו של פרופ' יונה רוזנפלד, כיאה לספר שהוא גם אוטוביוגרפיה, נפתח במילים: "נולדתי ב-30 בנובמבר 1932". הוא מסתיים בקריאה של יונה אל קוראיו להמשיך ולפעול למיגור העוולות שאליהן נחשף במהלך חייו האישיים והמקצועיים, החל משנאה ורצח-עם וכלה בעוני קיצוני. לאורך הספר כולו, דרים בערכוביה סיפורו האישי מאוד של יונה עם ניסיונו לסכם עשורים רבים של עשייה אקדמית ומקצועית ולהשאיר מורשת לדורות הבאים. נדמה שערכוביה זו אינה אלא עוד ביטוי לפועלו, והוא ללא ספק אחד האבות המייסדים של העבודה הסוציאלית בישראל, ואשר כל חייו המקצועיים מצטיינים בחשיבה פורצת גבולות ארגוניים מקובלים, בין היתר בניסיון ליצור ולהמציא באקדמיה ובמחקר "ידע לפעולה", ידע שבא מהפרקטיקה וחוזר אליה.

יונה נולד בגרמניה למשפחה ציונית, עלה לישראל בתחילת שנות ה-30, שירת כאן בהגנה ובצה"ל, למד באוניברסיטה העברית, בלונדון ובשיקגו. אף על פי שבין השורות אפשר להבין את רצף המאורעות, הספר אינו בנוי כביוגרפיה סדורה. הקצב מוכתב בידי התפתחות הרעיונות יותר מאשר בידי מועד ההתרחשות של האירועים המעצבים אותם. יונה מספר את סיפור חייו כדרך לשזור בו את התחנות המקצועיות ואת מה שלמד ולימד בכל שלב. כך הקורא מבין מניין צמח הידע ומהו ההקשר החברתי והמקצועי שבו יש להבינו ולעשות בו שימוש.

המסר העיקרי ברור ומופיע כבר בכותרת הספר: העבודה הסוציאלית אמורה לסייע לפרטים ולמשפחות לצאת ממצב של הדרה כך שיוכלו לקיים יחסי גומלין — נדמה לי שהמונח האנגלי reciprocity משקף טוב יותר את הכוונה של הכותב — עם סביבתם. עיון בספר מעלה שיונה לא רק הטיף ליציאה מהדרה ליחסי גומלין אלא גם ניסה לפעול כך. הוא מרבה לבקש מקוראיו להקשיב ולא להטיף. ברוח זו ובצניעות רבה מרבה יונה להכיר תודה למי שעיצבו את חייו ואת מחשבתו, ובהם הוריו ומוריו. הדמות הניבטת אלינו מדפי הספר היא של סקרן בלתי נלאה שבאמת ובתמים חושב שיש ללמוד מכל אדם ושאפשר ליצור עם כולם יחסי גומלין פוריים, עם העני ועם העשיר, עם המשכיל

ועם חסר ההשכלה הפורמלית. לכן הספר הוא סיפורו של מורה שהעמיד תלמידים הרבה אך שאף להמציא וללמוד יותר מאשר להורות וללמד, איש שהיה שנים רבות פעיל במחקר ובאקדמיה אך ראה את עיקר תרומתו בפרקטיקה ובעשייה.

אף שפעל בלב לבו של הממסד האקדמי והיה הראשון לזכות בפרס ישראל בעבודה סוציאלית, הוא נשאר במידה רבה חלוץ ואוטסיידר. למרות מחויבותו לפסיכואנליזה, לא דבק במודלים השמים דגש על דיאגנוזה והתערבות. הוא העדיף לחפש דרכים חדשניות להתערבות, דרכים המבוססות על הצלחות של הפונה ושל העובד הסוציאלי. לכן בחר להקשיב ולבחון במקום ליישם ולהניח הנחות. כך, לפני שנים אחדות, כאשר התבקש לשמש חבר בוועדת אלאלוף שעסקה בעוני, הוא בחר שלא להשמיע את המשנה הסדורה שהכול ציפו לשמוע מפיו, ודרש לזמן אנשים חיים בעוני כדי שישמיעו את קולם לפני חברי הוועדה המלומדים. היה זה שיעור חשוב ביציאה מהדרה אל יחסי גומלין והדדיות ובהכרה בידע של החיים בעוני.

המסר של יונה אומר שעני הוא מי שאינו יכול לתת בשל הדרתו וחולשתו. הוא מטיל על העבודה הסוציאלית את חובת ההוצאה של העני מהדרתו בדרך של הכרה בניסיונו ובכוחותיו והפיכתו למי שאפשר לקיים עמו יחסי גומלין – יחסים שבהם הוא זוכה, לפעמים לראשונה בחייו, לתת ולא רק לקבל. משימה זו היא משא כבד על כתפי הפרופסיה. הוא מחייב אותה לצאת מאזור הנוחות שבו מתקיימים בפועל יחסי מרות וכוח בין המטופל למטפל, בין נותן העזרה למקבל העזרה. יונה קורא לנו לוותר על העוצמה שבהדרת האחר לטובת יחסי גומלין. הוא מאמין שאין בכך כל פגיעה במעמד הפרופסיונלי של העובדים הסוציאליים. אדרבא, הנכונות לפעול כך מתוך עמדה מקצועית היא המייחדת אותנו כעובדים סוציאליים. יתרה מכך, הידע המקצועי, שהוא קורא לנו לעשות בו שימוש, אף הוא בא במידה רבה ממי שנזקק לשירותינו, כפי שלימדו את יונה אנשי "העולם הרביעי", שמהם הושפע עמוקות. מבחינה זו, יונה קורא גם להפסקת ההדרה של מקורות ידע נחותים לכאורה שנוצרו בתהליכים פחות מדעיים ותיאורטיים. הוא מטיף ליחסי גומלין בין מקורות הידע השונים, כולל אלו הבאים מהלקוחות, מחוכמתם, מגניסיונם ומהצלחותיהם.

אם כן, יונה אומר לנו שהדרך לפרופסיונליזציה של העבודה הסוציאלית עוברת גם דרך קבלת ידע שלכאורה אינו "ראיה", במובן המקובל, ומגיע מהנזקקים לשירותיהם של בעלי הפרופסיה. זהו הפרדוקס לכאורה המלווה את הקורא לכל אורך הספר, והוא מציב בפניו אתגר מורכב. הדרך מההדרה של האחר ושל הידע שלו אל קיום יחסים של הדדיות קשה ומחייבת אותנו להתמודדות מתמדת. זו דרך ארוכה, אך נדמה שיש בכוחו של הספר של יונה לעזור לנו להתחיל לצעוד בה עם מעט יותר אמונה ביכולתנו להשלימה.

סוקר: יקותיאל צבע

קולות: עוני חדש בישראל

עמיה ליבליך

הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה, ופרדס הוצאה לאור, 2017. 292 עמודים.

ספרה החדש של פרופ' עמיה ליבליך, הנמנית עם בכירי החוקרים בישראל בתחום הפסיכולוגיה, בוחן את תופעת העניים החדשים בישראל. כמו בספריה הקודמים, היא עושה זאת באמצעות מחקר נרטיבי – חקר סיפור חיים. הספר מבוסס על 36 ראיונות עומק, ומתוכם מוזכרים בו 21 סיפורי חיים. המשתתפים, בני 32-66, באים מרקעים שונים, ומכונים להגדיר את עצמם כ"עניים חדשים". על פי רוב הם דור ראשון לעוני, ורובם ככולם אנשים עובדים. המחברת גייסה אותם באמצעות פרסום ברשתות החברתיות ובשיטת "כדור שלג".

הספר מחולק לארבעה פרקים. הפרק הראשון מתאר את סיפורי החיים של שמונה אנשים החווים את מצבם החברתי מתוך תחושת קורבנות ובושה. למרות ההבדלים ביניהם, המשותף לכולם הוא תחושת המצוקה הקשה המחייבת חיים של צמצום, ויתור, שרידות, השפלה וחוסר ביטחון. עבור רובם, חוויית העוני היא חוויה חדשה ומבישה. חלקם הגדול מתקשים להגדיר עצמם כעניים ומרחיקים עצמם מהגדרה זו. עם זאת, הם מתמסרים לתיאור מפורט ועשיר של מסכת ניסיונות בלתי פוסקים להיחלץ ממצבם העגום. הבושה והצורך להסוות ולהסתיר את מצבם הם עדות לתחושת הנפילה והבדידות המאפיינת את תיאוריהם.

הפרק השני מביא חמישה סיפורים השונים מסיפורי הקבוצה הקודמת. המרואיינים בפרק הראשון חוו את מצבם כנפגעים וקורבנות, כאנשים מבודדים, ואילו בני הקבוצה השנייה מחפשים דרכים להיאבק במצב באופן קולקטיבי. גיבורי פרק זה הם שרידי המחאה החברתית של קיץ 2011. מצבם, עיסוקיהם ונסיבות העוני שלהם שונים זה מזה. עם זאת, הם שותפים בתפיסת מצבם כמצב חברתי, פוליטי וכלכלי, שאפשר לשנותו באמצעות פעולה קולקטיבית. שלא כקבוצה הראשונה, לאנשי קבוצה זו יש תודעה חברתית ופוליטית משותפת.

בפרק השלישי חמישה סיפורים של אנשים הנמצאים בשלבים שונים של התמודדות עם יציאה מעוני. חלקם חוו מצבי מצוקה קשים בעבר וחלקם מנסים להתמודד עם מצבם בהווה. המשותף לסיפורי חיים אלה הוא הימצאותם בגבול הדק שבין שקיעה בעוני לבין היחלצות ממנו.

הפרק הרביעי שונה במהותו מאחרים. כאן מרואיינים הורים לבנים מבוגרים שלא הגיעו לעצמאות כלכלית. מצוקת הבנים מטילה עליהם נטל רגשי וכספי כבד. ספרה של פרופ' עמיה ליבליך הוא חשוב כיוון שהוא חושף תופעה חברתית

שטרם נחקרה בישראל: ערעור בטחוננו וחוסנו של מעמד הביניים בישראל והיווצרות תופעת "העניים החדשים". בני קבוצה זו נולדו להורים מהמעמד הבינוני, חלקם הגדול משכילים, בעלי מקצוע, מחויבים לעבודה, ילידי הארץ. חלקם הגדול באים ממשפחות יציבות מבחינה כלכלית. אולם במשטר החברתי הנוכחי, מעמד משפחת המוצא אינו ערובה להשתייכות למעמדות הביניים. תופעה זו האיצה את צמיחתן של תנועות המחאה הן בישראל והן באירופה ואמריקה, בעקבות המשבר הכלכלי הגלובלי האחרון. סיפורי החיים המובאים בספר הם עדות חיה לתחלואיה של החברה הישראלית העכשווית, הלא-שוויונית, הניאו-ליברלית, המופרטת, המערערת את יסודותיה כמדינת רווחה, חברה שהופכת חלק גדול מאזרחיה לאנשים המתביישים במצבם, פגיעים, חרדים, וחסרי ביטחון.

כמו בני המעמד הבינוני באירופה ובארצות-הברית גם גיבורי הספר מתקשים לשעתק את תנאי החיים (הכנסה, תעסוקה, דיור, נופש, בילוי וכדומה) של הוריהם. העניים החדשים הם יצירי הכלכלה הניאו-ליברלית שהונהגה בישראל ובמרבית ארצות המערב. העדויות בספר מתכתבות עם ממצאי מחקרים סטטיסטיים המראים כיצד המדיניות החברתית וכלכלית של העשורים האחרונים גרמה לצמצום האפשרויות של צעירים בני המעמד הבינוני בישראל (בר, 2016; רוזנהק ושלד, 2013). ספרה של פרופ' ליבליך חשף את הקולות שמאחורי המספרים הסטטיסטיים. כעת שומה על מחקרים עתידיים לחשוף את המנגנונים הגלויים והסמויים שמאחורי תופעה זו ולמצוא דרכים להיאבק בה.

סוקר: רוני סטריאר

מקורות

- בר, א. (2016). משקל מעמד הביניים וניתוח השינויים בו בשנים האחרונות. מרכז המידע והמחקר של הכנסת. <https://knesset.gov.il/mmm/data/pdf/m03882.pdf>
- רוזנהק, א. ושלד, מ. (2013). הכלכלה הפוליטית של מחאת 2011: ניתוח דורי-מעמדי. תיאוריה וביקורת, 41, עמ' 45-68.

קולות: עוני חדש בישראל

עמיה ליבליך

הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה, ופרדס הוצאה לאור, 2017. 292 עמודים.

ספרה החדש של פרופ' עמיה ליבליך, הנמנית עם בכירי החוקרים בישראל בתחום הפסיכולוגיה, בוחן את תופעת העניים החדשים בישראל. כמו בספריה הקודמים, היא עושה זאת באמצעות מחקר נרטיבי – חקר סיפור חיים. הספר מבוסס על 36 ראיונות עומק, ומתוכם מוזכרים בו 21 סיפורי חיים. המשתתפים, בני 32-66, באים מרקעים שונים, ומכונים להגדיר את עצמם כ"עניים חדשים". על פי רוב הם דור ראשון לעוני, ורובם ככולם אנשים עובדים. המחברת גייסה אותם באמצעות פרסום ברשתות החברתיות ובשיטת "כדור שלג".

הספר מחולק לארבעה פרקים. הפרק הראשון מתאר את סיפורי החיים של שמונה אנשים החווים את מצבם החברתי מתוך תחושת קורבנות ובושה. למרות ההבדלים ביניהם, המשותף לכולם הוא תחושת המצוקה הקשה המחייבת חיים של צמצום, ויתור, שרידות, השפלה וחוסר ביטחון. עבור רובם, חוויית העוני היא חוויה חדשה ומבישה. חלקם הגדול מתקשים להגדיר עצמם כעניים ומרחיקים עצמם מהגדרה זו. עם זאת, הם מתמסרים לתיאור מפורט ועשיר של מסכת ניסיונות בלתי פוסקים להיחלץ ממצבם העגום. הבושה והצורך להסוות ולהסתיר את מצבם הם עדות לתחושת הנפילה והבדידות המאפיינת את תיאוריהם.

הפרק השני מביא חמישה סיפורים השונים מסיפורי הקבוצה הקודמת. המרואיינים בפרק הראשון חוו את מצבם כנפגעים וקורבנות, כאנשים מבודדים, ואילו בני הקבוצה השנייה מחפשים דרכים להיאבק במצב באופן קולקטיבי. גיבורי פרק זה הם שרידי המחאה החברתית של קיץ 2011. מצבם, עיסוקיהם ונסיבות העוני שלהם שונים זה מזה. עם זאת, הם שותפים בתפיסת מצבם כמצב חברתי, פוליטי וכלכלי, שאפשר לשנותו באמצעות פעולה קולקטיבית. שלא כקבוצה הראשונה, לאנשי קבוצה זו יש תודעה חברתית ופוליטית משותפת.

בפרק השלישי חמישה סיפורים של אנשים הנמצאים בשלבים שונים של התמודדות עם יציאה מעוני. חלקם חוו מצבי מצוקה קשים בעבר וחלקם מנסים להתמודד עם מצבם בהווה. המשותף לסיפורי חיים אלה הוא הימצאותם בגבול הדק שבין שקיעה בעוני לבין היחלצות ממנו.

הפרק הרביעי שונה במהותו מאחרים. כאן מרואיינים הורים לבנים מבוגרים שלא הגיעו לעצמאות כלכלית. מצוקת הבנים מטילה עליהם נטל רגשי וכספי כבד. ספרה של פרופ' עמיה ליבליך הוא חשוב כיוון שהוא חושף תופעה חברתית

שטרם נחקרה בישראל: ערעור בטחוננו וחוסנו של מעמד הביניים בישראל והיווצרות תופעת "העניים החדשים". בני קבוצה זו נולדו להורים מהמעמד הבינוני, חלקם הגדול משכילים, בעלי מקצוע, מחויבים לעבודה, ילידי הארץ. חלקם הגדול באים ממשפחות יציבות מבחינה כלכלית. אולם במשטר החברתי הנוכחי, מעמד משפחת המוצא אינו ערובה להשתייכות למעמדות הביניים. תופעה זו האיצה את צמיחתן של תנועות המחאה הן בישראל והן באירופה ואמריקה, בעקבות המשבר הכלכלי הגלובלי האחרון. סיפורי החיים המובאים בספר הם עדות חיה לתחלואיה של החברה הישראלית העכשווית, הלא-שוויונית, הניאו-ליברלית, המופרטת, המערערת את יסודותיה כמדינת רווחה, חברה שהופכת חלק גדול מאזרחיה לאנשים המתביישים במצבם, פגיעים, חרדים, וחסרי ביטחון.

כמו בני המעמד הבינוני באירופה ובארצות-הברית גם גיבורי הספר מתקשים לשעתק את תנאי החיים (הכנסה, תעסוקה, דיור, נופש, בילוי וכדומה) של הוריהם. העניים החדשים הם יצירי הכלכלה הניאו-ליברלית שהונהגה בישראל ובמרבית ארצות המערב. העדויות בספר מתכתבות עם ממצאי מחקרים סטטיסטיים המראים כיצד המדיניות החברתית וכלכלית של העשורים האחרונים גרמה לצמצום האפשרויות של צעירים בני המעמד הבינוני בישראל (בר, 2016; רוזנהק ושלד, 2013). ספרה של פרופ' ליבליך חשף את הקולות שמאחורי המספרים הסטטיסטיים. כעת שומה על מחקרים עתידיים לחשוף את המנגנונים הגלויים והסמויים שמאחורי תופעה זו ולמצוא דרכים להיאבק בה.

סוקר: רוני סטריאר

מקורות

- בר, א. (2016). משקל מעמד הביניים וניתוח השינויים בו בשנים האחרונות. מרכז המידע והמחקר של הכנסת. <https://knesset.gov.il/mmm/data/pdf/m03882.pdf>
- רוזנהק, א. ושלד, מ. (2013). הכלכלה הפוליטית של מחאת 2011: ניתוח דורי-מעמדי. תיאוריה וביקורת, 41, עמ' 45-68.

בזכות מדינת הרווחה מבחר ממאמריו של אברהם דורון

גיוני גל ואבישי בניש (עורכים)
תל-אביב: רסלינג, 2018, 372 עמודים.

כותרת הספר "בזכות מדינת הרווחה" מבטאת נכונה את ה'אני מאמין' הערכי והמקצועי של מורי, פרופ' אברהם דורון. בראש הספר מאמר המסכם את פועלו של דורון, שהוא עובד סוציאלי במקצועו, החל משנות ה-50 של המאה ה-20 – על פרק זה ארחיב בהמשך. בספר שני שערים ובכל אחד מהם שישה מאמרים פרי עטו של דורון שפורסמו בשנים 2003-2013. בראש כל שער מאמר מוביל מאת אחד מהעורכים, גיוני גל ואבישי בניש. האסופה יוצאת לאור עם הגיעו של דורון לגיל 90.

השער הראשון מוקדש להתפתחות ההיסטורית של מדינת הרווחה בישראל. הפרק הפותח את הספר הוא מעין ביוגרפיה המבקשת לשרטט את דמותו המקצועית של דורון ופועלו לאורך שנות דור. הפרק עוסק בעיקר בנושאים שיידונו בהמשך האסופה והמוזכרים לעיל. אומנם דורון עסק גם בנושאים נוספים, ואני מניח שבגלל מגבלות מקום לא יכלו להיכלל בספר, אך ראוי להזכירם: הזנת ילדים (דורון, תשל"ב), אחריות קרובים (דורון, תשל"א), השירותים החברתיים בישראל (Doron, 1976), פליטים (דורון, מוזס, ורוזנפלד, 1968), וחוק הרווחה (דורון, ינאי וגל, 1997). זאת רק רשימה חלקית.

המבוא שכתב גל מתחקה אחרי שורשי מדינת הרווחה בישראל מתחילת המנדט הבריטי. מתוך כל המאמרים הרטרופקטיביים של דורון נבחרו שישה שעוסקים בסוגיות מרכזיות במדיניות רווחה, כגון העקרונות שהנחו את חוק הביטוח הלאומי בשנת 1954 ואת חוק שירותי הסעד בשנת 1956, השינויים הערכיים שמוסד זה ושירותי הרווחה האישיים עברו עם השנים, עצמאות הביטוח הלאומי, ותהליכי מיקור החוץ הנרחבים במשרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים. דורון משרטט ומסכם את מצבה של מדינת הרווחה בעת כתיבת מאמרים אלה ומתריע על הנושאים שבהם מדינת הרווחה סטתה או עלולה לסטות מהמודל הראוי לדעתו.

השער השני מוקדש לבחינת רעיונות ותחומים מרכזיים של מדינת הרווחה. במאמר הפותח דן בניש בהתפתחויות ובתמורות בגישות האידיאולוגיות החברתיות-כלכליות שליוו את התפתחות מדינת הרווחה, מהנגדת גישת השוק החופשי (לסה-פר) במאה ה-18 למשנתו הכלכלית של ג'ון מיינרד קיינס משנות ה-20 של המאה ה-20 (1926) ועד להסדר הכלכלי-חברתי הצפוי בעידן שלאחר התקופה הניו-ליברלית.

במאמרים שנבחרו לשער הזה בוחן דורון את התמורות שחלו עם השנים בהבנה ובהתייחסות לחברה האזרחית, לעוני, להדרה חברתית, להונאה במערכת הביטוח הלאומי ולפיצול של החברה בישראל. גם במאמרים אלה לוקח דורון על עצמו את תפקיד המתריע בשער.

אם כן, לפנינו ספר רב ערך ומאיר עיניים ובו ביבליוגרפיה מקיפה. הקורא המעוניין, חוקר וסטודנט כאחד, יכול לעמוד על הקשר בין כוונות, רעיונות ואידיאולוגיות לבין השינויים שחלו עם השנים במדינת הרווחה בכלל ובמדינת הרווחה הישראלית בפרט. רק לעתים נדירות אנו פוגשים חוקר-מתעד שעוקב ומפרסם על אותם הנושאים לאורך תקופה כה ארוכה כמו דורון. לדוגמה, כבר ב-1964 (עוד לפני שהשלים את עבודת הדוקטור) הוא פרסם מאמרים על עוני (דורון, 1964א, ב). העוני המשיך להעסיקו ב-1988, וגם בשנת 2008 — במאמר שנכלל בספר שלפנינו. המשכיות זאת מאפשרת לנו לחקור את התפתחות מדינת הרווחה הישראלית דרך הפריזמה של משתתף פעיל כפי שהוא ראה את הדברים בעת התרחשותם ולא במבט רטרופקטיבי (כמו המאמרים המאוחרים של דורון הכלולים בספר זה). מחקר כזה מאפשר לנתח ולהבין את הסיבות להצלחות (דוגמת חוק הסיעוד) ולכישלונות (דוגמת חוק הרווחה) של מעשה המדיניות. תובנות אלה יוכלו לסייע לעוסקים במדיניות למקד את מאמציהם לתחומים שיש בהם סיכוי ריאלי לשינוי. אני מקווה שמחקר כזה, שישלים את המחקר הרטרופקטיבי של דורון, יבוצע בעתיד.

סוקר: מנחם מוניקנדם

מקורות

- דורון, א. (1964א). מגמות בקביעת מכסות הסעד באנגליה. סעד, 8, 112-114.
- דורון, א. (1964ב). עוני בישראל, אמות ב' (ד), 7-13.
- דורון, א. (1988). הגדרת העוני ומדידתו — הסוגיה הלא פתורה. ביטחון סוציאלי, 32, 15-32.
- דורון, א. (תשל"א). אחריות קרובים במערכת הסעד בישראל (סדרת פרסומים בנושאי רווחה ועבודה סוציאלית, 5). ירושלים: האוניברסיטה העברית, בית הספר לעבודה סוציאלית ע"ש פאול ברוואלד.
- דורון, א. (תשל"ב). הזנת ילדים במערכת החינוך היסודי בישראל. ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים, ביה"ס לעבודה סוציאלית ע"ש פאול ברוואלד, המוסד לביטוח לאומי, האגף למחקר ולתכנון.

דורון, א., ינאי, א. וגל, ג'. (1997). סל שירותי רווחה אישיים: מסמך לדיון. ירושלים: משוב.

דורון, א., מוזס, ר. ורוזנפלד, י. מ. (1968). דין וחשבון על שירותי הרווחה למען הפליטים הערבים: עובדי מסו"ת כשותפים לגבוש ובצוע של תוכניות לגבי אוכלוסית הפליטים. ירושלים: האוניברסיטה העברית, בית הספר לעבודה סוציאלית ע"ש פאול ברוואלד.

Doron, A. (1976). *Cross-national studies of social service systems in Israel: The societal context for social welfare*. Jerusalem: Israel Ministry of Labour and Social Affairs, Division of Research.

חדש על המדף

במדור נסקרים הפעם שמונה ספרים העוסקים בנקודות ציון משמעותיות בחיי כל אדם – לידה (קרא-איונוב קניאל) וזיקנה (איילון) – וגם בטרומה (עטריה); וכן ספרים המוקדשים להגותם ולחיייהם של תיאורטיקנים חשובים במסורת הפסיכואנליטית (ביון וקוהוט). לסיום שני ספרים חשובים העוסקים בתופעות חברתיות מרכזיות בהווה הישראלית – הקיבוץ (ליברמן) ומאבק חברתי (כלב).

רות קרא-איונוב קניאל (2018). **חבלי-אנוש: הלידה בפסיכואנליזה ובקבלה**. ירושלים: הוצאת כרמל. 500 עמודים.

חווית הלידה נתפסת כחוויה מכוננת בפסיכולוגיה, בפילוסופיה ובהגות דתית. היבטיה הפיזיים, הרגשיים, החברתיים והרוחניים נחקרו רבות לאורך השנים. בספרה החדש מפגישה קרא-איונוב קניאל בין תפיסות פסיכואנליטיות לתפיסות קבליסטיות, ומאירה ברגישות, בתבונה ובעומק רב את נקודות ההשקה והשוני בין התפיסות השונות ביחס למושג הלידה. בכתיבה בהירה, מעמיקה ומחושבת, מציגה המחברת מושגי יסוד במחשבה המיסטית ובתיאוריה הקלינית. היא מציגה את הלידה כמטפורה לתהליכים נפשיים וממנה נגזרות תפיסות אתיות, ריטואליות ופילוסופיות. למרות מאות השנים המפרידות בין שתי התיאוריות, מתגלה צורת התבוננות דומה על חידת הראשית ותפיסת האדם כיצור נולד. הספר כתוב בשפה עשירה ביותר, גדוש בדוגמאות מעוררות השראה.

רוני אלפנדר

וילפרד ר. ביון (2018). **קשב ופרשנות**. תרגם: אמיר עצמון. עורך מדעי: רובי שונברגר. תל-אביב: הוצאת תולעת ספרים. 177 עמודים.

וילפרד ביון (1897-1979) הוא מחשובי התיאורטיקנים הפסיכואנליטיים. במהלך הקריירה העשירה שלו, שבה עסק בין השאר בטיפול קבוצתי בנפגעי הלם קרב, ופיתח מגוון רעיונות תיאורטיים חדשניים המבוססים בחלקם על פרשנות רדיקלית לרעיונותיהם של פרויד וקליין. הגותו רלוונטית עד היום ובשנים האחרונות ספריו מתורגמים לעברית.

כרך זה הוא הרביעי והאחרון בסדרת הספרים שקובצו תחת הכותרת "שבעה משרתים", שבהם שטח ביון את התיאוריה האפיסטמולוגית שלו. בספר מאמרים העוסקים במגוון רחב של נושאים תיאורטיים וקליניים כמו קשב, שימוש בשפה, עבודה עם חלומות, זיכרון ושקרים ועוד ועוד. בספר הקדמה מעמיקה ומאירת עיניים של רובי שונברגר, המסייעת לקורא העברי להתחבר לתיאוריה המורכבת של ביון. הספר הוא בגדר קריאת חובה לכל מי שהתיאוריה הפסיכואנליטית קרובה לליבו ולעבודתו.

רוני אלפנדר

* * *

איריס גבריאלי-רחבי, רחל קלע וקרניה גולדברג (עורכות) (2018). כתבים: פסיכולוגיית העצמי, התרומה הישראלית. ירושלים: הוצאת כרמל. 573 עמודים.

פסיכולוגיית העצמי מיסודו של היינץ קוהוט היא מזה כיוכל אחת מהאסכולות המדוברות ביותר בשדה הפסיכואנליטי. תרומתה של אסכולה זו לתיאוריות ולפרקטיקות הטיפוליות המודרניות היא רבה. בישראל תופסת אסכולה זו מקום נכבד, ולכן כינוסם של מאמרים אלו בכרך הנוכחי היא ציון דרך לבית הייחודי שפסיכולוגיית העצמי יצרה לעצמה. בכרך זה, שנערך ביד אמן, מבחר רב, עשיר ומגוון של מאמרים פרי עטם של קלינאים ותיאורטיקנים ישראלים. הקובץ פורס את ההתפתחות הרעיונית של האסכולה בשישה שערים ששמותיהם מעידים על יצירתיותם: מרחב האיחוי, זולתעצמי מראה, זולתעצמי מותמר, אידיאליות, זולת עצמי של תרבות ובמחשבה נוספת. בין הכותבים שמות מוכרים מאוד לקהל המטפלים בגישה זו, ורובם ככולם חברים באיגוד הישראלי לפסיכולוגיית העצמי שהוא שותף להוצאתו לאור של קובץ חשוב זה. מומלץ ביותר לכל מי שהתיאוריה של קוהוט סוללת את דרכו.

רוני אלפנדר

* * *

סטרוזייר ב. צ'ארלס (2018). היינץ קוהוט: התהוותו של פסיכואנליטיקאי. תרגום: עמית פכלר. ירושלים: הוצאת כרמל. 471 עמודים.

לכאורה בצירוף מקרים, באותה עת יוצא לאור תרגום הביוגרפיה של היינץ קוהוט, מייסד האסכולה של פסיכולוגיית העצמי. קוהוט, יליד וינה, נמלט ממנה לארצות-הברית עם עליית הנאצים לשלטון. ממקום מושבו בשיקגו הפך דמות מרכזית בתנועה הפסיכואנליטית האמריקאית. מחשבתו, שרבים רואים בה מקבילה למחשבתו של

ויניקוט בבריטניה, מהווה מקור השראה לרבים וטובים בישראל ובעולם. בכיורגפיה זו, שתרגמה באופן מופתי עמית פכלר, מציג סטרוזייר את חייו והגותו של קוהוט באופן אינטליגנטי, אמפטי ומיומן. בספר מבוא שכתב סטרוזייר במיוחד למהדורה העברית, וגם אחרית דבר שכתב רענן קולקה, מבניה הבכירים של פסיכולוגיית העצמי בישראל. מומלץ ביותר לכל חובבי התיאוריה של פסיכולוגיית העצמי, אך גם לחובבי ההיסטוריה של התנועה הפסיכואנליטית בעולם.

רוני אלפנדר

* * *

גידו ליברמן (2018). פרויד במבחן הקיבוץ: פסיכואנליזה והחינוך המשותף. תרגום: אביבה ברק. ירושלים: הוצאת כרמל. 231 עמודים.

זהו ספרו השני של ליברמן, פסיכואנליטיקאי ישראלי ממוצא ארגנטינאי, על תולדות התנועה הפסיכואנליטית בתקופה שלפני הקמת המדינה ומאז. ליברמן חי בעצמו בקיבוץ זמן רב מחייו, והוא משרטט בספר מרתק זה כיצד השתלבו הרעיונות הפסיכואנליטיים עם הרעיונות המרקסיסטיים בפרקטיקות של התנועה הציונית, ובמיוחד בכינון החינוך המשותף בעיקר בקיבוצי השומר הצעיר. על בסיס חומר ארכיוני וראיונות אישיים עם רבים שחוו את התקופה בעצמם, משרטט ליברמן תמונה מעמיקה, ביקורתית ואמפטיית של האופן שבו רעיונותיהם של פרויד ומרקס התקבלו ועיצבו את תודעתם ופעילותם של רבים מהוגי התנועה הקיבוצית ופעיליה. ספר זה יעניין כל מי שההיסטוריה הציונית, ובמיוחד הקיבוצית, קרובה לליבו, ובמיוחד כל העוסקים בתחומי החינוך והטיפול בישראל. הספר מאיר רבות מהסוגיות התיאורטיות בתחום החינוך והטיפול המעסיקות אותנו עד היום.

רוני אלפנדר

* * *

הנרייט דהאן כלב (2018), נשים בשימון – מרי וסירוב בשולי החברה. תל-אביב: רסלינג. 249 עמודים.

ספרה החדש של דהאן כלב, פרופסור אמריטוס למדעי המדינה מאוניברסיטת בן-גוריון, מביא את סיפוריהן האישיים של שתי נשים בישראל שמאבקן האישי באי-צדק מעמדי וחברתי הביאן לידיעת הציבור בעשורים האחרונים. תוך הסתמכות על פרשנות פמיניסטית מתקדמת ומבריקה, מתארת דהאן כלב את מאבקן של ויקי כנפו וחבצלת

אינגבר. אינגבר הוליכה את מאבק הפועלות במפעל הטקסטיל במצפה רמון בשנת 2000, וויקי כנפו, אף היא ממצפה רמון, הובילה מאבק בשמן של אימהות יחידניות. יכולתן של שתי נשים אלו לכונן חוויית מרי מביא את דהאן כלב לבחון את תהפוכות הנפש במאבקן על הציר של השתעבדות והשתחררות. בפרשנות זו מגדירה דהאן כלב מחדש את המושגים המקובלים של הצלחה וכישלון. סיפור מחאת הנשים מהשוליים הוא סיפור שיעניין כל איש מקצוע העוסק בשינוי חברתי.

רוני אלפנדרי

* * *

ליאת איילון (2018). סקס, תרופות ורוקנ'רול. תל-אביב: הוצאת מטר. 309 עמודים.

ספרה החדש של פרופ' איילון, מרצה בכירה בבית הספר לעבודה סוציאלית בבר-אילן, הוא חידוש מרענן על המדף הגדל והולך של ספרות מקצועית העוסקת בזיקנה ותורם תרומה ייחודית. למושג זיקנה קונוטציות חיוביות (חוכמה וכבוד) ושליליות (ראו את השימוש במונחים "קורקטיים" כגון "גיל הזהב") בחברה הישראלית. בספרה זה מביאה איילון מבט חדשני ועדכני על תקופה משמעותית זו, שעד לאחרונה לא נחקרה דיה. על סמך ניסיונה המחקרי העשיר מציגה איילון כמה נושאים מרכזיים המאפיינים גיל זה: חשיבות הסביבה, חשיבות המעורבות המשפחתית והקהילתית, התמודדות עם אירועי המעבר המאפיינים גיל זה כגון פרישה מתעסוקה שוטפת, הסכנות האורבות לנפשו של האדם זקן – כגון בדידות, כאב ודיכאון – והחשיבות של המשך הציפייה לחיים משמעותיים. בספר תשעה שערים ובהם ארבעים וחמישה פרקים, כל אחד מהם ממוקד בזווית מיוחדת. חלוקה זו מסייעת לקורא להתמצא בקלות בספר וללמוד במהירות ולעומק על מאפיינים ואירועים חשובים, כגון: זוגיות שנייה בזיקנה, דמנציה ואלצהיימר, יחסים להט"ביים בזיקנה, שינוי ואובדן, טיפול ביתי, הכנת צוואה, סביבה מול תורשה, שימוש בתרופות ועוד עוד. רשימת הנושאים מגוונת ומקיפה את כל היבטי החיים של האדם הזקן. הספר כתוב בשפה עשירה, אינטליגנטית וקולחת. הוא מיועד לכל אדם באשר הוא, שהרי כולנו צפויים להזדקן, ובמיוחד יסייע לבני משפחה של אנשים זקנים וכמובן לאנשי טיפול העובדים עם אוכלוסייה זו. ספר מומלץ במיוחד.

רוני אלפנדרי

* * *

Yochai Ataria (2017). *The Structural Trauma of Western Culture*. London, England: Palgrave Macmillan, Switzerland. 201 pp.

חויית הטראומה היא חוויה אוניברסלית הקיימת בכל מקום. הספר השאפתני שלפנינו בוחן את ההשלכות הרחבות יותר של הטראומה באמצעות בדיקת טקסטים ואמצעי תקשורת. הספר מציע שהטראומה טבועה בתרבות, ואי אפשר להפריד ביניהן. הכותב, מרצה בכיר בפסיכולוגיה במכללת תל-חי, כתב את עבודת הדוקטור שלו על הנושא "דיסוציאציה וזיכרון בפוסט טראומה".

באמצעות בחינה של ייצוגים שונים של טראומה, סרטים, ספרות ועדויות מכלי ראשון, מסיק המחבר כי אפשר להשוות טראומה לחור שחור. "טראומה אינה פצע ... טראומה היא גבול בלתי נראה שאליו נמשכים הדברים, וכרגע הם נכנסים לחור השחור והופכים לבלתי נראים ובלתי נגישים." (עמ' 180).

הספר מוביל אותנו, בין היתר, מדיון בעקידת יצחק וביצירותיהם של ניטשה, קפקא וקנט, דרך סרטים שונים (דוגמת נהג מונית, אדם רציני, מועדון קרב) ומשתמש בהם כדי לתאר את המחיר הכבד שהטראומה גובה מאתנו. נושא מרכזי הוא הדואליות – אי אפשר לחיות עם טראומה שגורמת לפיצול, כמתואר ב"הטירה" של קפקא. בספר נדונים דיסוציאציה וזיכרון וגם מוזיקה. המסר הסופי הוא שטראומה ניצבת מעבר לשפה, ואינה יכולה, מעצם הגדרתה, להיות מתוארת במילים.

הספר משלב בהצלחה מגוון רחב של יצירות פילוסופיות ותרבותיות באופן תובעני וחדשני. חולשתו טמונה בהימנעותו ממחקרים וגישות שאינן תואמות את התיזה שלו.

ספר זה מתאים לבעלי רקע מובהק בפילוסופיה, ספרות ואומנות, שגישתם לטיפול בטראומה היא דינמית. קריאת הספר ללא היכרות עם הטקסטים והסרטים שהוא דן בהם היא מאתגרת.

שרה פרידמן

* * *

SOCIETY AND WELFARE

quarterly for social work

www.molsa.gov.il

Prof. Varda Soskolne
Editor in Chief

Dr. Rony Alfandary
Book Review Editor

Ahuva Stav
Hebrew Editor

Mimi Schneiderman
English Editor

Inbar Gollop
Administrative Coordinator

March 2019

Vol. 39

1

**Published by the Ministry
of Social Affairs and the
Association for the
Promotion of Social Work,
in collaboration with
the Israeli Association of
Schools of Social Work**

0334-4029 ISSN

CONTENTS

- 3 From the Editor's Desk
- 9 Towards an Up-to-date Theory and Practice of Understanding and Coping With Physical Partner Violence: Updating and Integrating Patriarchy Theory Principles With the Theory of Gender Motivations – Zeev Winstok
- 29 Youth and Young Adults' Mental Health Needs and Use Of Services: A Review – Gili Hoter-Ishay, David Roe, Lior Biton and Sigal Zilcha-Mano
- 49 "Deserving" and "Responsible" Motherhood: Palestinian Motherhood in Israel and Welfare-to-Work Programs – Anat Herbst-Debby, Tal Meler and Mahah Karkabi-Sabbah
- 79 'Yuval, You Decide': A Case Study of Poverty-Aware Decision Making in the Child Protection System – Yuval Saar-Heiman and Michal Krumer-Nevo
- 109 Parenting Styles of Immigrant Fathers From the Former Soviet Union – Moran Segin Chassid and Sophie D. Walsh
- 137 Recalibrating the Route: The Student Learning Experience of Social Work Graduates in Israel – Miri Kestler-Peleg, Ester Zychlinski and Michal Mahat-Shamir
- 165 Book Reviews
- 173 New on the Shelf

Abstracts

TOWARDS AN UP-TO-DATE THEORY AND PRACTICE OF UNDERSTANDING AND COPING WITH PHYSICAL PARTNER VIOLENCE: UPDATING AND INTEGRATING PATRIARCHY THEORY PRINCIPLES WITH THE THEORY OF GENDER MOTIVATIONS

Zeev Winstok

Background: Intimate partner violence research has long been plagued with controversies that have thwarted its development.

Aim: The most prominent controversy revolves around the effects of gender. The article attempts to propose a new integrative theoretical framework to help minimize the controversy and pave the way towards better understanding of and more effective intervention in partner violence. For this purpose, the article proposes to integrate two different theoretical perspectives: patriarchy theory, and the theory of gender motivations. Patriarchy theory emphasizes common social structures, and considers the gender power balance, which is biased in favor of men to the detriment of women in numerous social contexts, as the major factor contributing to partner violence. Accordingly, this theory focuses mainly on violence against women. The theory of gender motivations emphasizes evolutionary processes and gender roles, where gender malfunctions are considered the key factor in physical partner violence. This theory addresses violence on the part of both men and women. The article describes the two theories, examines them, and identifies their advantages and disadvantages. This leads to the understanding that together, the advantages of the two theories are enhanced and limitations reduced. Based on this insight, the two theories are integrated into a theoretical framework that may advance the field towards a broader, deeper understanding of and better intervention in partner violence.

Implications for theory and practice: The article discusses the theoretical and practical implications of the proposed integrative theoretical framework, and offers preliminary guidelines for its implementation.

Key words: Partner violence, feminist paradigm, patriarchal theory, gender motivation theory, partner violence typology, partner conflicts, partner conflicts escalation

YOUTH AND YOUNG ADULTS MENTAL HEALTH NEEDS AND USE OF SERVICES: A REVIEW

Gili Hoter-Ishay, David Roe, Lior Biton and Sigal Zilcha-Mano

Background: Youth and emerging adults are characterized by frequent changes, confusion, and making decisions about critical areas such as education, employment, and family. Many experience psychological distress that does not meet diagnosis criteria, but causes a decline in functioning and quality of life.

Aim: In this paper, we review the needs and service use patterns of the population discussed worldwide and in Israel, and suggest characteristics and principles for development of services.

Main Findings: Young people rarely seek assistance from mental health services, probably due to stigma involved in doing so, or because they want to solve the problem themselves and lack confidence. Those who use mental health services often discontinue their use after only a few sessions. Hence, there is a need to develop services that will emphasize accessibility, discreteness, and young language. A well-known example is the Australian “Headspace” program, which operates nationally with branches around the world. The Headspace program has recently been adapted, and has begun to be implemented in Israel.

Implications for policy: The article sheds light on a neglected young population that experiences psychological distress which does not meet diagnosis criteria, and highlights the need for nationwide recognition of the importance of providing solutions for young people worldwide and in Israel.

Key words: Youth treatment, young adults, headspace, service use

"DESERVING" AND "RESPONSIBLE" MOTHERHOOD: PALESTINIAN MOTHERHOOD IN ISRAEL AND WELFARE-TO-WORK PROGRAMS

Anat Herbst-Debby, Tal Meler and Mahah Karkabi-Sabbah

Background: Welfare-to-work programs operate under the imperative of participants' financial autonomy and self-sufficiency without reliance on allowances. This article analyzed Israeli-Palestinian mothers participating in a non-mandatory welfare-to-work program.

Aims: We aimed to examine how Israeli-Palestinian mothers participating in the *Eshet Chayil* program internalized the imperative to establish "responsible" motherhood as implied by policy directives.

Methods: The study was based on in-depth interviews with 30 Palestinian mothers who participated in *Eshet Chayil*, a non-mandatory welfare-to-work program.

Main findings: Our findings exposed a range of voices of mothers striving under the neoliberal model of the "responsible mother". The dominant voice of the participants viewed paid work as essential to their families' socio-economic security. In addition, they viewed paid work as modeling responsible citizenship to their children.

Conclusions and policy implications: This article shows how Israeli-Palestinian mothers in Israel perceive responsible motherhood, and offers a theoretical and empirical innovation: The theoretical innovation is another conceptualization of "responsible motherhood", in light of the imperatives implied by policies directed at mothers from a marginalized group in the context of Israeli welfare policy. The empirical innovation lies in the examination of a specific research population in welfare-to-work programs. These findings provide an important basis for enabling social policy makers to examine the suitability of existing programs for mothers in general and Israeli-Palestinian mothers in particular.

Key words: Motherhood, intersectionality, welfare policy, welfare-to-work, neoliberalism, Israeli-Palestinian mothers, exclusion

'YUVAL, YOU DECIDE': A CASE STUDY OF POVERTY-AWARE DECISION MAKING IN THE CHILD PROTECTION SYSTEM

Yuval Saar-Heiman and Michal Krumer-Nevo

Background: Decision making in the child protection system often involves limited knowledge, uncertainty, time pressures, and powerful emotions. Although there is a rich body of knowledge regarding the emotional, cognitive, and ethical dimensions of decision making in this arena, there is a dearth of literature regarding the influence of critical, relationship-based interventions – with the power imbalance inherent in them – on the process of decision-making.

Aim and method: Based on a detailed description and analysis of one intervention in the child protection system, we aim to examine the contribution of the poverty-aware paradigm to the theory and practice of decision making in the child protection system.

Findings: The analysis of the intervention revealed that implementing poverty-aware intervention based on a close therapeutic relationship enables social workers to create a dialogue on knowledge and power. This kind of dialogue consists of three characteristics: the social worker maintains a stance of "not knowing"; the social worker and the service user negotiate their different interpretations of the situation; and the social worker and the service user share joint concerns and hopes.

Implications for practice and policy: The discussion presents different contributions of the dialogue on knowledge and power to the decision-making process, while outlining the conditions needed to implement such practice.

Key words: Poverty-aware social work, child protection system, decision-making, children at risk, power relations

PARENTING STYLES OF IMMIGRANT FATHERS FROM THE FORMER SOVIET UNION

Moran Segin Chassid and Sophie D. Walsh

Background: Previous research has highlighted the impact of immigration-related stressors on family dynamics and structures. Yet, despite the importance of the subject, little has been researched regarding the place of fathers within the immigrant family. The current paper focuses on the role of the father in families that immigrated to Israel from the Former Soviet Union (FSU).

Method: The study included 12 families that immigrated to Israel from the Former Soviet Union with at least one adolescent child. Each family (parents and children) was observed in the course of a family interaction. Parents and adolescent children were also interviewed separately, in a semi-structured interview. Grounded Theory analysis was used to create a typology of the fathers' role in the family.

Main findings: Analysis of the interactions and the interviews led to the creation of a typology of three parenting styles: 1) The passive father, who is present but does not participate at all; 2) the present and rejected father, who is present in family tasks and tries to take part but is ignored or prevented from doing so by his family; and 3) the present and active father, who is present, takes part in the family tasks, and is accepted by the family.

Conclusions and implications: The results highlight the different roles that immigrant fathers can play in the family. They emphasize the fragility of the immigrant father's position as well as the importance of helping immigrant fathers build a meaningful and active presence in their families.

Key words: Fathering styles, immigrant families, adolescents, Former Soviet Union

RECALIBRATING THE ROUTE: THE STUDENT LEARNING EXPERIENCE OF SOCIAL WORK GRADUATES IN ISRAEL

Miri Kestler-Peleg, Ester Zychlinski and Michal Mahat-Shamir

Background: Academic training for the social work profession combines diverse skills of critical theoretical thinking and practice. This training occurs while the students are in the developmental stage known as "emerging adulthood."

Aims: To examine the subjective learning experience of undergraduate social work students during their last year of studies.

Method: A qualitative structural-narrative approach was used in the study. Data from 12 interviews conducted with BSW students in Israel were analyzed using thematic analysis.

Main findings: Three main themes were found to reflect three stages in the students' learning experience: a. "deviation from the expected track" - the way in which the students' exposure to the bases of knowledge in social work led to doubts about the initial choice of the social work profession, a choice that originally seemed to be natural, and which the students had considered to be an appropriate personal inclination; b. "meeting myself on the way" - developing reflective abilities and expanding self-awareness in light of exposure to advanced professional knowledge; c. "taking a new road" – the sober choice of social work in a way that combines understanding of the new "self" with the embedded values of the profession.

Conclusions and practical implications: The period of academic learning is a transitional ritual that takes place on the threshold between previous and familiar ways, and new constructs promoted by the transition ceremony. This understanding may contribute to learning methods that are more suited to the needs of social work students, thereby encouraging students to engage in reflective thinking.

Key words: Social work, professional socialization, students, learning experience, emerging adulthood